

ISSN 0032-7271 (Print)
ISSN 1986-5244 (Online)

PREGLED
časopis za društvena pitanja

Broj
3

Godina
2025.

Godište
LXVI

Sarajevo, septembar – decembar 2025.

PREGLED: časopis za društvena pitanja

Izdavač: Univerzitet u Sarajevu, Obala Kulina bana 7/II, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Za izdavača: prof. dr. Tarik Zaimović, rektor

Redakcija časopisa:

akademik dr. Mirko Pejanović
prof. dr. Jasmin Ahić
prof. dr. Izet Bajramović
prof. dr. Merima Čaušević
prof. dr. Elvir Čizmić
prof. dr. Amela Dautbegović
prof. dr. Amir Duranović
prof. dr. Salih Fočo
prof. dr. Zinka Grbo
prof. dr. Senadin Lavić
prof. dr. Amer Osmić
prof. dr. Tomislav Tadić

Međunarodna Redakcija:

prof. dr. Haris Alibašić, University of West Florida (SAD)
prof. dr. Aydin Babuna, Univerzitet **Boğaziçi** (Turska)
prof. dr. Duško Bjelica, Fakultet za sport i fizičko vaspitanje Univerziteta Crne Gore (Crna Gora)
prof. dr. Esad Boškailo, University of Arizona, Phoenix (SAD)
prof. dr. Snježana Dobrota, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu (Hrvatska)
prof. dr. Vesna Požgaj-Hadži, Filozofski fakultet Univerziteta u Ljubljani (Slovenija)
prof. dr. Dragan Prole, Filozofski fakultet u Novom Sadu (Srbija)
prof. dr. Jelena J. Stanković, Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu (Srbija)
prof. dr. Mitja Velikonja, Fakultet društvenih nauka Univerziteta u Ljubljani (Slovenija)

Glavni i odgovorni urednik:

prof. dr. Senadin Lavić

Sekretar Redakcije:

Fuada Muslić-Haseta, prof.

OJS (Open Journal System) administrator:

Mak Tanović, MA

Prijevod:

Mirza Čerkez, prof.

DTP:

Fuada Muslić-Haseta, prof.

Tiraž:

150 primjeraka

Štampa:

„Štamparija FOJNICA“ d. o. o. Fojnica

Izlazi četveromjesečno.

Časopis *Pregled* je indeksiran u EBSCO Publishing, Slavic Humanities Index, MIAR, C.E.E.O.L., ROAD (Directory of Open Access Scholarly Resources) i INDEX COPERNICUS međunarodnim bazama podataka.

Korištenjem softvera za detekciju potencijalnog plagijarizma vrši se provjera svih naučnih i stručnih radova koji se objavljuju u *Pregledu*.

Stavovi izneseni u tekstovima ne odražavaju nužno mišljenje glavnog i odgovornog urednika, Redakcije časopisa ili izdavača.

ISSN 0032-7271 (Print)
ISSN 1986-5244 (Online)

PREGLED
Periodical for Social Issues

No
3

Year
2025

Volume
LXVI

Sarajevo, September – December 2025

PREGLED : Periodical for Social Issues

Publisher: University of Sarajevo, 7/II, Obala Kulina bana, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Publisher's Representative: Prof. Dr. Tarik Zaimović, Rector

Editorial Board:

Academician Dr. Mirko Pejanović
Prof. Dr. Jasmin Ahić
Prof. Dr. Izet Bajramović
Prof. Dr. Merima Čaušević
Prof. Dr. Elvir Čizmić
Prof. Dr. Amela Dautbegović
Prof. Dr. Amir Duranović
Prof. Dr. Salih Fočo
Prof. Dr. Zinka Grbo
Prof. Dr. Senadin Lavić
Prof. Dr. Amer Osmić
Prof. Dr. Tomislav Tadić

International Editorial Board:

Prof. Dr. Haris Alibašić, University of West Florida (USA)
Prof. Dr. Aydın Babuna, Bogazici University (Turkey)
Prof. Dr. Duško Bjelica, Faculty of Sports and Physical Education, University of Montenegro (Montenegro)
Prof. Dr. Esad Boškailo, University of Arizona, Phoenix (USA)
Prof. Dr. Snježana Dobrota, Faculty of Philosophy, University of Split, (Croatia)
Prof. Dr. Vesna Požgaj-Hadži, Faculty of Philosophy, University of Ljubljana (Slovenia)
Prof. Dr. Dragan Prole, Faculty of Philosophy, Novi Sad (Serbia)
Prof. Dr. Jelena J. Stanković, Faculty of Economics, University of Niš (Serbia)
Prof. Dr. Mitja Velikonja, Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana (Slovenia)

Editor-in-Chief:

Prof. Dr. Senadin Lavić

Editorial Board Secretary:

Fuada Muslić-Haseta, Eng. Lit. Grad.

OJS (Open Journal System) Administrator:

Mak Tanović, MA

Translation:

Mirza Čerkez, Eng. Lit. Grad.

DTP:

Fuada Muslić-Haseta, Eng. Lit. Grad.

Press run:

150 copies

Print:

„Štamparija FOJNICA“ d.o.o. Fojnica

Fourth month periodical

Periodical *Pregled* is indexed in EBSCO Publishing, Slavic Humanities Index, C.E.E.O.L., MIAR, ROAD (Directory of Open Access Scholarly Resources) and INDEX COPERNICUS international databases.

Review procedure of scientific and expert papers published in the *Pregled* is conducted through the use of plagiarism detection software.

The views and opinions expressed in the articles in the *Pregled* are those of the author(s) and do not necessarily reflect the views or opinions of the editor, the editorial board or the publisher.

SADRŽAJ / CONTENTS

Uvodni tekstovi / Introductory Texts

Akademik Esad Duraković: Ideologija u semiotici prostora / An Ideology in the Semiotics of Space 1

Članci / Articles

Nihada Bećirović-Gabeljić, MA: Analiza bibliotečkih usluga u tretmanu ovisnosti: Studija iz terapijskih zajednica, centara za rehabilitaciju i zavoda za bolesti ovisnosti u Bosni i Hercegovini / Analysis of Library Services in Addiction Treatment: A Study from Therapeutic Communities, Rehabilitation Centres and Addiction Treatment Centres in Bosnia and Herzegovina 15

Prof. dr. Elvira Ćekić: Digitalni nekrolozi i 'posthumni' identiteti: Fenomen virtuelnog života nakon smrti / Digital Obituaries and 'Posthumous' Identities: The Phenomenon of Virtual Life After Death 43

Prof. dr. Džamna Duman Vranić, ass. mr. iur. Dino Kovačević: Alternativni načini rješavanja porodičnih sporova: Smanjenje troškova i očuvanje najboljeg interesa djeteta / Alternative Dispute Resolution in Family Disputes: Reducing Costs and Preserving the Best Interests of the Child 67

Mr. sc. Albinot Maloku: Kosovska neovisnost u dnevnoj štampi BiH / Kosovo's Independence in the Daily Press of BiH 85

Prof. dr. Mustafa Sefo: Naučna komunikacija u svjetlu tehnoloških (r)evolucija / Scientific Communication in the Light of Technological (R)evolutions 111

Admir Lisica, MA, doktorand: Od Sjedinjenih Američkih Država do Kine: Međunarodna razvojna pomoć kao instrument geopolitike / From the United States to China: International Development Assistance as an Instrument of Geopolitics 125

Pogledi i mišljenja / Views and Opinions

Anis H. Bajrektarević: Progonjena dvjema aktualnim guernikama, Europa traži svoj moralni trijumf / Haunted by Two Contemporary Guernicas, Europe Seeks its Moral Triumph 143

Prikazi i osvrti / Reviews and Comments

- Fuad Đidić:** Hasanovo „sadi vanje novog svita“ / Hasan's „Sowing of a New World“ 155
- Mr. sc. Amar Redžep:** Ustavna i institucionalna izgradnja države Bosne i Hercegovine / The Constitutional and Institutional Building of the State of Bosnia and Herzegovina 163
- V. ass. mr. iur. Harun Išerić:** Prikaz knjige: Mediji kao instrument međunarodne intervencije: Kuća od karata / Book review: Media as a Tool of International Intervention: House of Cards 167
- Mr. sc. Adela Nurković-Kulenović:** Umjetnički otpor u opsadi: umjetnici Sarajeva 1992–1995 i kulturna borba za slobodu / Artistic Resistance Under Siege: Artists of Sarajevo 1992–1995 and the Cultural Struggle for Freedom 171

Prijevod i / Translations

- Prof. Joseph Massad:** Zaboravite semitizam! / Forget Semitism! 179
- Dr. Petra Hamer:** Uloga Fikreta, bodybuildera sa osmjehom, na život žene Suade / The Enduring Agency of fikret the smiling bodybuilder in suada's journey 209
- Claudia Ukonu:** Azijsko inovacijsko gospodarstvo pokreće rast i globalne promjene na tržištu / Asia's Innovation Economy Driving Growth and Global Market Shift 229

Dodaci / Contributions

- Iz ciklusa „Svijetli dodiri duše“ (autorica slika: Adela Nurković-Kulenović) / From the Series „Svijetli dodiri duše“ (paintings by: Adela Nurković-Kulenović) 235**

- Upute za autore / Guidelines for Authors 239 / 243**

Uvodni tekstovi / Introductory Texts

Akademik Esad Duraković

Član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine /

Member of the Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina

esad_d@hotmail.com

UDK / UDC 32.01:81

Primljeno / Received: 18. 07. 2025.
Prihvaćeno / Accepted: 02. 10. 2025.

IDEOLOGIJA U SEMIOTICI PROSTORA

AN IDEOLOGY IN THE SEMIOTICS OF SPACE

Sažetak

Imenovanje realnog, fizičkog prostora izvan Evrope vršeno je najvećim dijelom s pozicije svojevremenih kolonijalnih sila – Velike Britanije i Francuske. Tako su nastali pojmovi/nazivi Bliski istok, Srednji istok, Daleki istok i sl., pri čemu se ovi pojmovi/imena situiraju u skladu sa udaljenošću od imperija kao Centra. Navedeni pojmovi/imena su znaci koji, kao znaci, u semiotici prostora proizvode određena značenja (semioza), a uopće nisu vrijednosno neutralni. Oni izražavaju poziciju moći Centra koji sebe određuje kao Centar i mjerilo vrijednosti. Tako postaje evrocentrizam koji je bremenit ideološkim potencijalima i koji imenovanjem geografskih cjelina s onu stranu Evrope, na Periferiji, postavlja ideološku platformu za svoju supremaciju i kolonijalnu akciju, podrazumijevajući potrebu da svoju nadmoć demonstrira različitim formama zaposjedanja Periferije. Na taj način se u semiotici prostora proizvode obilna i intenzivna značenja. U naznačenoj dinamici odnosa Centar – Periferija javlja se i orijentalistika koja svojim najautoritativnijim dijelom funkcionira kao instrument ideološkog evrocentrizma.

Ključne riječi: *evrocentrizam, orijentalizam, semiotika prostora, semioza, Centar i Periferija*

Imenovanje prostora: znakovi koji proizvode značenja (semioza)

Imenovanjem dijelova prostora u kome živimo, uspostavljamo odnos prema njemu, relacije u različitim kvalitetima. Naše pozicioniranje u prostoru i imenovanje njegovih „sekvenci“ eminentno je semiotičke naravi a „proizvođenje“ značenja tih imena/znakova je semioza.¹ Obilježavanje

¹ U literaturi o ovoj temi smatram naročito vrijednim djelo (u kome se koristi i pojam *semioza*): Jurij M. Lotman, *Semiosfera. U svetu mišljenja. Čovek – tekst – semiosfera – istorija*, prev. Veselka Santini, Svetovi, Novi Sad, 2004.

prostora semiotičkim znacima nije neutralno u odnosu na nas jer redovno izražava neku našu poziciju, naš *odnos* prema svijetu općenito. Ti znakovi mogu semiotički „mutirati“ – mogu se transformirati do gotovo neslučenih razmjera ili značenja. Za početak, nudim samo jedan primjer. „Obični“ prostorni znakovi *desno*, *lijevo*, *centar* i sl. transformirali su se iz prostornih znakova u vrlo sadržajne „ideologijske znakove“. Tako u politici i ideologiji ovi znakovi ukazuju na relacije i na pozicije, na orijentacije, čak na vrijednosti u „prostoru ideologije“ ili politike: *desnica* se uglavnom smatra negativnom političkom ili ideološkom orijentacijom i ona je porotivpoložena *ljevicu* kao što je desna ruka u odnosu lijevoj ruci, zatim se uspostavlja znak *centra* kao neka vrsta izmirenja i sl. Dakle, pojam prostora u fizičkom smislu – s njegovim semiotičkim znakovima – prenesen je u „prostor ideološkog“, apstraktnog.

Kao što sam već kazao, semioza nikada nije neutralna, štaviše – ona nosi raznovrsne vrijednosne potencijale. Lijevo i desno, ljevica i desnica, gore i dolje, naprijed i natrag jesu binarne opozicije kojima razumijevamo svijet, ali ih možemo posmatrati i kao semiotičke znakove kojima izražavamo svoje orijentacijske pozicije, kao i vrijednosna opredjeljenja. Naš odnos prema svijetu uvijek je vrijednosni, čak i kada nismo svjesni toga. Mada može izgledati digresivno, ali vrijedi ukazati u ovome kontekstu da ovakvo pozicioniranje i vrednovanje zatičemo čak u „eshatološkom prostoru“. U Kur'anu se povremeno govori o lijevoj i desnoj strani kao o dijametralnim vrijednostima.² Naravno, teško je ili je nemoguće zamisliti kako će to biti u onostranosti. Ne smijem ništa o tome tvrditi jer je s onu stranu naših iskustava, ali sam sklon razumijevati ovo u kontekstu naše egzistencije: tim tekstom prenose nam se neke nesaznatljivije *vrijednosti* iz eshatološkog u naš semiotički prostor.

Nakon ovih uvodnih napomena, želim se fokusirati na neke naročite semiotičke znakove u prostoru a koji nose izrazito snažne ideološke i vrijednosne potencijale kojih najčešće nismo svjesni uprkos tome što predstavljaju bitan dio i kvalitet našega svijeta.

Imenovanje geografskih cjelina u funkciji ideologije

U diplomaciji, u politici, ali isto tako u obrazovnom sistemu – posvuda i na svim nivoima u Evropi – orijentiramo se u našem svijetu pomoću pojmova – zapravo semiotičkih znakova – Bliski istok, Srednji istok, Daleki istok. Ti

² Primjera radi, u tome tekstu navodi se kako će najveće nagrade dobiti oni što će zdesna biti, a teška kazna zadesit će one što će na lijevoj strani biti. Kur'an, 56:38-43.

znakovi nisu neutralni. Naprotiv. Prihvatili smo ih i koristimo ih ne misleći o njihovom sadržaju, o njihovoj semiozi, i ne vodeći računa o njihovom porijeklu. U suštini se radi o snažnoj „ideologizaciji geografije“, o poziciji moći s koje se imenuje naš svijet, ili geografski prostor.

Ukoliko želimo kritički i vrijednosno promišljati o svome svijetu, valja kritički i osviješteno osmotriti značenje ovih imena/naziva kao semiotičkih znakova. Pojmovi *bliski*, *srednji* i *daleki* (ispisuju se velikim početnim slovom kada se odnose na geografske pojmove) izražavaju prostornu poziciju onoga ko daje te nazive i saopćavaju njegovu relaciju prema njima. Drugim riječima, legitimno pitanje je: U odnosu na koga je pojam/prostor *bliski*, *srednji*, *daleki*? Već i sami „smjer imenovanja“ ukazuje na to odakle potiče takvo imenovanje i ko je toliko moćan da te znakove u globalnom prostoru nametne tako snažno da „konzumenti“ prihvaćaju znakove kao nešto po sebi razumljivo. „Smjer imenovanja“ u semiotici prostora o kome je ovdje riječ očito je iz Evrope koja imenuje geografski prostor istočno od sebe, u skladu sa udaljenošću. Dakle, sve tri geografske „sekvence“ su s onu stranu Evrope koja sebi daje za pravo da iz vlastite pozicije imenuje dijelove svijeta. Iz njene pozicije, *istočno* znači da je to što se time obilježava na izvjestan način distancirano, rubno, i istovremeno je u određenoj mjeri inferiorno u odnosu prema poziciji imenovatelja, a onda se ta distanciranost prostorno gradira na *bliski*, *srednji* i *daleki*.

Dakle, već i „smjer“ u imenovanju navedenih geografskih oblasti indicira koji je to „Centar“ iz koga se vrši imenovanje. Neovisno od toga, iz literature znamo, kao i iz mnoštva drugih izvora, da su nazivi Bliski istok, Srednji istok i Daleki istok nastali u 19. vijeku u krilu glavnih evropskih imperija – Velike Britanije i Francuske. Koristile su ih institucije tih zemalja a nazive je, kao takve, prihvatila Evropa općenito, kao i mnogi drugi dijelovi svijeta. U tome imenovanju imali su presudnu ulogu diplomate, vojni i strateški planeri ovih zemalja. Budući da sam već naglasio da semiotički znakovi u prostoru nisu neutralni, želim ukazati na to kako su oni naročito u ovom slučaju bremeniti ideološkim i vrijednosnim sadržajima.

Kulturalne razlike participiraju u imenovanju

Ove dvije zemlje predstavljaju sebe kao *centar svijeta*. Ono što je istočno od njih i njihova okruženja je Istok, i to onaj koji je njima najbliži, potom onaj koji je malo dalji (Srednji istok) i td. No, pored kriterija udaljenosti, u ovoj „imperijalnoj semiotici“ (sintagmu koristim vrlo uslovno) jedan od ključnih kriterija jest kulturalna, konfesionalna ili religijska razlikovnost koja dominira na imenovanim područjima. Naime, kada ne bi bilo toga kriterija, onda bi se

– s geografske pozicije Velike Britanije i Francuske – mogle smatrati Istokom i zemlje poput Poljske, Austrije i sl. Međutim, te geografske oblasti nisu imenovane Istokom (iako jesu istočno od Centra) budući da pripadaju kršćanskom kulturalnom krugu kao naročito značajnom faktoru unisonosti. Tada je na Balkanu već bio drugi i drukčiji *kulturalni prostor* – otomanska *islamska* imperija – pa se u 19. vijeku u Centru formirao stav da je i to Orijent, da on započinje tu, na Balkanu. No, situacija se kasnije mijenjala na balkanskom prostoru u pogledu zastupljenosti islamske kulture. Dakle, za imenovanje koje ovdje predstavljam bitna su dva diferentna faktora, posmatrano iz ugla Centra: Orijent i islam. I jedno i drugo suštinski su drukčiji od Centra (geografski i kulturalno). To je već utemeljenje u domenu ideologije i politike. Od takve vrste razlikovnosti i pozicioniranja prema njoj samo je korak do antagoniziranja, odnosno do imperijalnih, hegemonijskih poduhvata, budući da Centar sebe smatra u svakom pogledu superiornim i u stalnoj je težnji za dominacijom.

Dakle, veoma velike su implikacije ovakvog imenovanja prostora i nesumnjivo je u tome snažno participirao faktor kulturalno-religijske drugosti, ili razlikovnosti Orijenta u odnosu prema Centru. Drugim riječima, ideološki, politički i religijski faktor bili su vrlo važni u semiotici prostora, u imenovanju svijeta u kome se Centar smatrao dominantnim. Mislim da većina ljudi nisu svjesni toga.

Odnoseći se prema svijetu kao fragmentima prostora značajno različitim od njih samih, ove dvije imperije (naravno, tu je i kolonijalna Španija) situiraju same sebe kao Centar kome je – kao takvom – imanentno mnogo toga. Centar je dominantan; u svakom pogledu je, *navodno*, superioran, i upravo kao Centru njemu je imanentna, neotuđiva, težnja za ekspanzijom prema rubovima.³ Ta ekspanzivnost realizira se na različite načine: koloniziranjem drukčijeg i potencijalno navodno opasnog svijeta, ili svijeta koji ima dragocjene resurse; „znanstveničkim koloniziranjem“ koje se dogodilo upravo u vezi sa Bliskim i Srednjim istokom u domenu orijentalistike. Naravno moguća je ekspanzivnost u svim aspektima istovremeno. Evrocentrično imenovanje svijeta bremenito je ideološkim potencijalima koji su implementirani u nauku zvanu orijentalistika. Nužno je ukratko u nastavku argumentirati takav njen karakter zato da čitalac ne bi stekao dojam da autor ovdje spekulira.

Katalonac Lull je radio na unapređenju orijentalnih studija „kao sredstva mirne krstaške vojne u kojoj bi uvjeravanje zamijenilo silu“.⁴ Vođen tom

³ Odnos centra i periferije/ruba je u semiotici prostora veoma dinamičan i složen – toliko da mu ovom prilikom ne mogu pokloni više pažnje pa upućujem zainteresiranog čitaoca na ranije navedenu knjigu Lotmana.

⁴ Filip Hiti, *Istorija Arapa*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1967, str. 598.

namjerom, on je osnovao Fratarski kolegij za izučavanje arapskog jezika, pa je zahvaljujući njegovim aktivnostima i utjecaju otvorena 1312. godine Katedra arapskog jezika u Parizu.⁵ Potom su najznamenitiji orijentalisti Zapada, pod „zaštitnim imenom“ orijentalistike, institucionalno, gradili izrazito negativan ideološki stav prema Orijentu i islamu. Njihov autoritet bio je u tijesnoj vezi s tim negativitetom. Navest ću u tome kontekstu nekoliko neprikosnovenih orijentalističkih autoriteta.

Čuveni oksfordski profesor Gibb, koji je bio i direktor harvardskog Centra za srednjoistočne studije i koji je imao ogroman utjecaj, došao je do zaključka na temelju svojih dugogodišnjih istraživanja da je „gnjev osnov islamske etike i kulture“.⁶

Grunebaum koji je pred fašizmom pobjegao u SAD, gdje je kao utjecajan orijentalist odlučivao o dodjeli stipendija velikom broju naučnih istraživača, pisao je kako je islam nehuman, nesposoban za razvitak, za samospoznajnost; on je nekreativan, neznanstven i autoritaran.⁷

Izuzetno utjecajni B. Lewis⁸ tvrdi da je „islam iracionalno čoporativna ili masovna pojava, vladajući muslimanima snagom strasti, nagona i neprosvijetljenih mržji“⁹ te upozorava Zapad na opreznost od „razjarenog, urođeno nedemokratskog i nasilničkog islamskog svijeta“.¹⁰ Iz današnje perspektive je očigledno kako su to autoritativne preteče aktualne islamofobije.

Istini za volju, nisu svi orijentalisti dijabolizirali Orijent i islam iako je simptomatično da su upravo navedeni orijentalisti (nisu jedini) bili vrhovni autoriteti u svojoj oblasti. No, orijentalistika ima i značajne zasluge. Njeno filološko krilo zaslužno je za otkrivanje i za kritička izdanja mnoštva dragocjenih rukopisa u muslimanskom svijetu.¹¹

⁵ Više o tome vidjeti: E. Duraković, „Orijentalistika – problemi metodologije i nominiranja“, *Znakovi vremena*, Naučnoistraživački institut „Ibn Sina“, vol. 3, br. 9-10, Sarajevo, 2000, str. 275-294.

⁶ H. A. R. Gibb, *Islam*, London-Oxford- New York, s. a., p. 118.

⁷ Edward W. Said, *Orijentalizam*, Svjetlost, Sarajevo, 1999, preveo Rešid Hafizović, str. 367.

⁸ Nijaz Dizdarević i Darko Tanasković angažirali su se oko izdanja njegova djela kome su i predgovor napisali: *Svijet islama - vjere, narodi, kultura*, Jugoslovenska revija i Vuk Karadžić, Beograd, 1979. (Vidi prikaz: Ismet Kasumović, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 31/1982, Sarajevo, 1981, str. 228-230.

⁹ Ibid., str. 394.

¹⁰ Ibid., str. 424.

¹¹ Budući svjestan preovlađujuće „ideološke kontaminacije“ orijentalistike, ja sam 2003. godine u svojstvu šefa Katedre za arapski jezik i književnost Odsjeka za orijentalistiku na Filozofskom fakultetu Sarajevu podnio zahtjev Nastavno-naučnom vijeću toga Fakulteta da

Nije slučajno da je orijentalistika općenito a u Velikoj Britaniji i Francuskoj naročito imala „stav nadmenosti“ prema „predmetu“ svoga istraživanja, odnosno prema oblasti svoje ekspertize: orijentalistika kao prvobitno i eminentno evropska disciplina nastala je u tijesnoj vezi sa potrebom ovih zemalja za upoznavanjem Orijenta zato da bi ga lakše i uspješnije zaposjeli. O tome je naprijed bilo riječi, iako samo u naznakama uz imena vodećih orijentalista.

Nazivi Bliski, Srednji i Daleki istok nastali su iz ugla evropskih posmatrača, sa ideoloških pozicija i kao produkt kolonijalne logike. U povijesti ljudskoga roda, nije to novina, naprotiv – to je nastavak povijesne konstante u uslovima modernoga doba: sjetimo se da je u antičkoj Grčkoj smatran nepotpunim, nedovršenim i primitivnim čovjek izvan Polisa; antički Rimljani nazivali su barbarima sve što je izvan granica njihova Carstva. Slično poimanje svijeta dominiralo je i u vrijeme Aleksandra Makedonskog – sve do Hitlera koji je mnoge narode, među kojima naročito Slavene, smatrao rasno inferiornima. Uvijek je u pitanju osjećaj superiornosti, opće nadmoći koja u pravilu prelazi – kao što sam već kazao – u razne vrste agresivnosti: vojne, ideološke, kulturalne, religijske, pa čak i (pseudo)znanstvene. Osjećaj moći je vrlo opasan osjećaj jer ima neotklonjivu potrebu da se dokazuje upravo kao takav. U njegovom „arsenalu“ su, vrlo često, metode i sredstva dehumanizacije Drugoga zato da bi se time osigurao „alibi“ i motivacija za bilo koju vrstu akcije s pozicije moći prema onome navodno inferiornom. Dakle, Centar jednako je moć.

Na izloženi način – imenovanjem svijeta izvan Centra, u semiotici prostora, odnosno u semiosferi (ponovo koristim Lotmanov sjajni pojam) – afirmiran je evrocentrizam u kome su – prema uvjerenju i tumačenju Centra – uključene najveće vrijednosti, iako to u stvarnosti uopće ne mora biti tako jer su upravo iz Centra otpremane širom svijeta ubojite ratničke i vjerske ekspedicije koje su u ime navodne civilizacijske nadmoći, u ime svoga Boga, izvršile brojne genocide na planeti, poharale čitave druge kulture i drukčije civilizacije. No, Centar smatra da može opstati kao Centar moći i privilegiranog značenja samo ako demonstrira tu svoju supremaciju nad Drugim i Drukčijim.¹² Očigledno,

postojeći Odsjek za orijentalistiku preimenuje u Odsjek za orijentalnu filologiju. Vijeće je jednoglasno usvojilo moj prijedlog, izrazivši se o tome pohvalno.

¹² Kao naročit izraz ideološkog evrocentrizma, koji baštini agresivnost prema drugosti, upravo ovih mjeseci svjedočimo izuzetnoj podršci većine evropskih vlada genocidu nad Palestincima u Gazzi pa se opravdano postavlja pitanje koje je, zapravo, retoričke naravi: A koje su to *evropske vrijednosti* ako je na njenom tlu u našem dobu izvršen holokaust, pa genocid u Srebrenici, pa sada svesrdna evropska podrška genocidu u Gazzi...

proizlazi izvanredna inverzija. Naime, evrocentrizam je i kao pojam i kao aktivna pojava, kao ideologija i kao naročita akcija, izrazito posesivan, neizmjeno samoživ i s pozicije moći usmjeren je ka forsiranju globalne neravnoteže. U skladu s tim, proizlazi da je taj evrocentrizam eminentno ideološki i hegemonijski jer se prema vascijelom svijetu izvan Centra odnosi u skladu sa raznovrsnim interesima Centra.

Orijentalizacija Orijenta

Poenta je u tome što evrocentrizam svoju „centrističko-hegemonijsku“ ideologiju uspješno koristi prema objektu svoga kolonijalnog ili znanstveničkog zaposjedanja tako da mu nameće svijest o sebi kao inferiornom i potrebnom za artikulacijom od strane Centra. Kao orijentalisti, dobro mi je poznato nastojanje evropske orijentalistike (opet: naročito britanske i francuske) da muslimanskom Orijentu nametnu svijest o sebi kao inferiornom te da su upravo orijentalisti tu zato da orijentalce predstave, da govore u njihovo ime jer, navodno, orijentalci nisu sami sposobni za to. To je proces *orijentalizacije Orijenta*: nametanje svijesti o sebi samome onako kako to želi Centar, odnosno u skladu sa imperijalnim ideološkim i strateškim interesima evrocentrizma.¹³ Evrocentrizam je nesporna kulturalna i ideološka činjenica sa imperijalnim predznakom a njegov produkt je orijentalizam. U odnosima evrocentrizam – orijentalizam očigledno je takvo relacioniranje u kome se evrocentrizam predstavlja kao dominantan pogled na svijet a orijentalizam je produkt toga evrocentrizma i istovremeno je sredstvo (ideologija, metoda i sl.) kojim se orijentalni dio svijeta nastoji predstaviti drukčijim u inferiornosti pa ga zato treba prekriti vlastitim interesima. Uvesti ga u orbitu radža. Izvanjske ili „rubne“ dijelove svijeta navodno je nužno odrediti s pozicija svoga centrizma, odnosno s pozicija svoje arogantne i navodne supremacije. Iz ovog aspekta se iznova pokazuje kako imenovanje svijeta, odnosno „geografskih cjelina“, kao i imenovanje općenito, nikada nije neutralno. To biva očiglednim pogotovu u semiotici prostora, u Lotmanovoj semiosferi gdje znakovi – tako i nazivi geografskih dijelova svijeta – uvijek nose izuzetne i raznovrsne potencijale. Stoga ni evrocentrično imenovanje geografskih regija na *različitim udaljenostima od Centra* nipošto nije samo imenovanje koje je ideološki nedužno i nije fokusirano samo na neutralnu geografsku udaljenost nego izražava poziciju moći Centra koji postavlja kriterije vrijednosti i napretka.

¹³ U već navođenoj studiji E. Sad koristi termin *orijentalizacija Orijenta*.

Pokušajmo zamisliti obrnutu situaciju: Da li je moguća „oxidentistika“? Ovaj neologizam je, naravno, neodrživ. Ili – je li uopće zamislivo „istokocentrično“ stanje, recimo, Bagdada iz bilo kojeg doba njegove blistave povijesti a iz koga se, s pozicije kulturalne nadmoći, imenuje svijet izvan njega, sve do Velike Britanije i Francuske. Nije mi poznato da je formiran „istokocentrizam“ kao što jest evrocentrizam, ali je formiran orijentalizam – kao što rekoh – s tim što se on predstavlja i nastupa kao produkt i sredstvo evrocentrizma. Pozicija imenovanja nesumnjivo je pozicija neke vrste nadređenosti a onaj koji se imenuje prihvaća ime kao nešto po sebi razumljivo. Vrlo rijetki su slučajevi otpora, pokušaji promjene imena. Tako je i u ovome slučaju evrocentrično imenovanje regijā „s onu stranu Evrope“, koliko mi je poznato, prihvaćeno u najvećem dijelu svijeta a da mnogi od onih koji koriste takvu nominaciju, po svemu sudeći, nisu svjesni ovoga o čemu ovdje pišem – o evrocentričnoj hegemonijskoj poziciji imenovatelja. Nesumnjivo, to svjedoči o njegovoj istinskoj moći. Ko danas ima svijest o ovome dok koristi pojmove Bliski istok, Srednji istok i td.?! Drugim riječima, mi smo pristali na to imenovanje, što podrazumijeva prešutni pristanak na ono što on sadrži. Evrocentrizam Imperije ima razloga da trijumfuje.

Imenovanje kao izraz božanskog dara i nadmoći

Proničući dublje u semiotiku prostora koju ovdje analiziram, u uspostavljanje naročitih znakova u njemu i na domašaje ovakvog imenovanja, proizlazi da se evrocentrična imperijalna realnost nameće fizičkoj realnosti, objektivnoj stvarnosti, i da uspijeva oblikovati našu svijest tako da prihvaćamo ovu nametnutu, ne percipirajući je više kao takvu. To je snažno svjedočanstvo o moćima semioze. Naime, objektivno posmatrano, Bliski istok uopće nije I/istok iz perspektive, recimo, Pakistanaca, Iranaca (Perzijanaca), pa ni onih u arapskom svijetu u čijem jeziku su ipak postali legitimni nazivi *al-Šarq al-wsat*, *al-Šarq al-'adnā* (Srednji istok, Bliski istok). Štaviše, za neke od njih je to zapad u geofizičkom značenju. Očito, po srijedi je perfidan odnos ideologijske realnosti i one koju ovdje nazivam geofizičkom.

Ideologija je u stanju – ako je dovoljno moćna – napraviti čudesne inverzije u našoj percepciji stvarnosti: Bliski istok je prvotno i eminentno naziv koji nosi ideološka, kolonijalna, evrocentrična obilježja, a tek potom geografska. Zapravo, on jest geografski istočno od Centra, ali ideologijsko lukavstvo i moć Centra uspjeli su napraviti svojevrsni obrat u tom smislu što je ideologijski aspekt imenovanja postao primaran u odnosu na geofizički, ili stvarnosno geografski. Kada se danas izgovori pojam Bliski istok, ili Srednji istok, njihove *geografske pozicije* ostaju u recepciji podsvijesti a u prvom planu

recipijenta su određene države kao politički entiteti, kao ideološki i politički krizno područje, čak kako žarište, kao moguće ognjište armagedona i td. Dakle, imenovanje je izuzetno suptilan izraz moći. Svako imenovanje sadrži neku motivaciju, određeno znanje, projekciju neke namjere ili želje i sl. Neutralnost je isključena.

U kontekstu ovog izlaganja o imenovanju i poziciji moći koju imenovanje podrazumijeva i realizira nameće se jedan kosmički značajan „događaj“ predstavljen u Kur'anu a ovdje ću ovlaš ukazati na njega kao moguću potporu svome izlaganju. Pri tome naglašavam da čitaocu ne namećem nikakav teološki stav o ovoj temi, ali vjerujem da nije naodmet podsjetiti na to izuzetno mjesto u znamenitom sakralnom tekstu. Čitalac je slobodan, naravno, da ga uzima prema svome nahođenju, ili razumijevanju – kao istinit, autentičan događaj, ili kao parabolu, budući da mnoga mjesta u sakralnim tekstovima imaju preneseno a ne doslovno značenje.

Naime, u Kur'anu se opisuje onaj znameniti kosmički čas kada je Bog odlučio da na Zemlji postavi Svoga zastupnika (halifa). Tada su Mu se Meleki obratili riječima: „Zar ćeš na Zemlji postaviti nekoga ko po njoj nered pravit će i krv proljevat će?!“ Ostajući pri Svojoj odluci, Bog je odgovorio da On zna ono što oni ne znaju. „Potom On pouči Adema imenima za sve stvari pa ih izloži pred Meleke i reče: 'Kažite mi vi njihove nazive ako istinu govorite!'“ Meleki su odstupili, kazavši: ...“mi znamo samo ono čemu si nas Ti poučio...”¹⁴

Nije jasno o kojim „stvarima“ se radi, šta je to što je trebalo imenovati, premda se navodi (ajet 3.) da „On pouči Adema imenima za stvari sve“. Dakle, u pitanju su „stvari sve“. Ovdje je suština u sposobnosti i moći imenovanja kao ključni Božiji argument za postavljenje Svoga zastupnika na Zemlji. „Argumentacija“ se može činiti unekoliko neobičnom, ali ona je utoliko više, božanski impresivna. Imenovanje „stvari svih“ u tome kosmičkom času postavljenja Čovjeka za Božijeg zastupnika na Zemlji jest najviše moguće darivanje Čovjeka – da imenuje sve na/u Svijetu. To je izuzetna privilegija koju, vjerovatno, nema nijedno živo biće osim Čovjeka. Nisu je imali čak ni Meleki.

Dakle, imenovanje svijeta je svojevrsno zaposjedanje svijeta, ovladavanje njime. Stoga sam već naglasio kako imenovanje nikada nije neutralno, već uvijek izražava određene relacije koje su najčešće vrijednosne naravi, pri čemu pojam *vrijednosti* koristim u najširem značenju. Ademovo „kumstvo“ – imenovanje Svijeta, a tome ga je sami Bog poučio u prisustvu Meleka – zaista je izuzetan čin. Radi se o realnoj i odveć suptilnoj čovjekovoj moći. I evrocentrično imenovanje našega svijeta uvjerljivo svjedoči o tome.

¹⁴ Kur'an, 2:30-33.

Zloupotrebe moći u imenovanju svijeta

U evrocentričnom imenovanju svijeta izvan Centra javlja se neobičan problem koji nas – asocijativno – vraća onome dijelu kosmičke priče o Ademovoj moći da imenuje svijet, o tome naročitom Božijem daru Čovjeku. Naime, ljudska stvarnost – povijest i hijeropovijest – svjedoči da ni Meleki nisu „prigovorili“ bez ikakva osnova: imali su i oni neko „anđeosko predznanje“ o čovjekovoj naravi. Naime, vascijela ljudska stvarnost svjedoči o čovjekovoj sposobnosti da zloupotrebljava tu moć, da darovani pozitivitet pretvara u negativitet. On s pozicije moći (makar i umišljene), s pozicije svoga „centrizma“, imenuje svijet u skladu sa svojim kriterijima isključivosti i neutažive žudnje da demonstrira svoju moć i potrebu za supremacijom. Zato su svi izvan carstva, izvan polisa i sl. bili barbari; u našem dobu, „oni tamo“ su na Istoku – Bliskom, pa Srednjem i najzad na Dalekom. Problem je u tome – valja to ponoviti – što čovjek posjeduje moć koju nastoji „ovjeriti“, dokazati na nekome nad kim se osjeća superiornim. On svoju moć dokazuje nad manje moćnim, ili nad bespomoćnim, nad „manje vrijednim“. To je sāmā duša evrocentrizma. U ranijim povijesnim razdobljima postojali su drugi nazivi za isto načelo.

Takav stav, naravno, obiluje predrasudama i neadekvatnim akcijama koje proizlaze iz tih predrasuda i arogancije pa se reaktualizira ona anđeoska uznemirenost po kojoj će Čovjek sa izuzetnim darom nered praviti i krv proljevati po Zemlji. Drugim riječima, u osjećaju nadmoći on imenuje svijet tako što se distancira prema njegovim dijelovima i već samim imenom priprema ga za akciju svoje supremacije. Ni Bog nije, zapravo, demantirao Meleke već je samo kazao: „Ja znam ono što vi ne znate!“. Umjesto da raznolikost i drugost prihvaća kao vrijednost, čovjek centrizma prihvaća ih kao prijetnju. U tome je njegova temeljna i povijesna nevolja.

Istok kojeg evrocentrizam segmentira po udaljenosti od sebe kao Centra naprosto je drukčiji a nije inferioran.¹⁵ Štaviše, nastrani osjećaj antagonističke supremacije ide tako daleko da zaboravlja kako je upravo sa tog Istoka cijeli svijet obasjalo „sunce“ civiliziranosti, humanizma, prosvijećenosti. Ta zaboravnost je fatalna. No, ona istovremeno uvjerljivo svjedoči o čovjekovim temeljnim nesposobnostima da zaposjeda svijet upravo kao Božiji zastupnik. Omamljen (evrocentričnom) nadmenošću i nerijetko dehumaniziranom tehnološkom supremacijom, taj svijet ustrempljuje se na Istok kao plijen svoje moći i svojih hegemonijskih apetita. Zato ga parčaju – geografski i politički –

¹⁵ Uostalom, koji su to kriteriji naprednosti i koja su mjerila za osjećaj supremacije: da li tehnološki razvoj koji se najviše koristi za sveopću destrukciju, ili određene duhovne vrijednosti koje „uznapredovala tehnološka svijest“ danas uglavnom prezire – u trendu globalne dehumanizacije.

stvaraju (zapravo su već stvorili) iracionalne geopolitičke fragmente kojima upravljaju njihovi neizmjereno sujetni, samoživi i hedonistični klijenti. Normalno bi bilo (kada bi naš svijet bio normalan) da se prema tome tzv. Istoku gaji odnos kao prema istinski svetome tlu. Jer evrocentrici bi bili na nivou božanskoga dara čovjeku kao Božijem zastupniku na Zemlji kada bi imali afirmativnu i civilizacijski produktivnu svijest o tome da su na tlu prema kome se odnose kao prema svome plijenu nastale monoteističke religije, da su tuda hodali Božiji poslanici, da je najprije tu prevladano paganstvo, da su na tome prostoru nastala prva pisma u povijesti, prve biblioteke, vodovodi – sve do prvih astronomskih opservatorija. U skladu s tim, taj dio svijeta ima najveću kulturno-civilizacijsku baštinu na kojoj su ponikle i vrijednosti tzv. zapadnoga svijeta, pa i onoga koji se osovio kao evrocentrični. Drugim riječima, ta impresivna baština tzv. Istoka ima *univerzalne vrijednosti*, dakle i za evrocentrični svijet; ona je u kolektivnoj (pod)svijesti tih naroda, ali i kulturno-civilizacijskog razvoja čovječanstva općenito.¹⁶

Valja imati u vidu da je odnos Centra i Periferije u semiotici prostora vrlo složen i nije jednosmjernan. Njihov odnos zna biti, zapravo, vrlo dinamičan. Centar se vremenom iscrpljuje i troši pa postaje propustan za inovativne i inspirativne „udare“ s Periferije. Periferija vremenom postaje važna za dinamiku Centra, iako Centar nastoji zadržati hegemonijsku kontrolu nad značenjem prostora. Možda je najbolji primjer za to evropski romantizam koji se javlja u 18. i 19. vijeku kao reakcija na evropski racionalizam a inspirisan vrijednostima orijentalne kulture. Tako su nastali opusi znamenitih evropskih pisaca (Gete, Igo, Bajron i dr.) i općenito jedan je od najznačajnijih evropskih „pokreta“ koji je imao utjecaja u Evropi i izvan književnosti. Romantizam je mnogo više od književnog pokreta jer je zahvatio čitavu evropsku duhovnost: filozofiju, muziku, slikarstvo, religijsku misao, političke ideologije, čak i nauku. Tako je orijentalno-islamska duhovnost dva puta u povijesti sudbinski utjecala na Evropu, u dva njena najveća preporodna poduhvata: humanizam i renesansa a potom romantizam. U ovom kontekstu vrijedi ponoviti da su „otuda“, s „Periferije“, stigle i monoteističke religije kao konačan podvig u prevladavanju prethodnog evropskog religijskog paganstva.

U složenom odnosu Centra i Periferije, iscrpljeni Centar je vrlo kreativno primao kulturalne i umjetničke impulse Periferije (sjetimo se samo Geteova ushita Hafisom), ali ostaje činjenica i u takvoj situaciji da Centar zadržava moć definiranja jer on je taj koji bira šta je vrijedno i smješta to u svoj sistem

¹⁶ Evrocentrizam zanemaruje fundamentalnu činjenicu da su humanizam i renesansa na kojima počiva moderni Zapad nastali obasjanjem kultura Istoka; arapska kultura je – prvenstveno preko Andaluzije i Sicilije – prenijela Zapadu neizmjereno obogaćene kulturalne i naučne vrijednosti antičke Grčke i antičkih kultura Istoka.

vrijednosti i značenja. No, makar bilo i tako, osviještena kultura bi morala imati pamćenje za blagotvoran i revitalizirajući doprinos tzv. Periferije. Semiotika prostora izvrsno to osmišljava, ali demonija politike i avet hegemonije nastoje poništiti ta izuzetna značenja.

Fragmentiranje toga i takvoga svijeta zato da bi se lakše opustošio i razorio predstavlja najviši nivo blasfemije sa stanovišta religije i čovječnosti; to je suštinski anticivilizacijski i nehumano. To je barbarski.¹⁷ Tragična je činjenica da čovječanstvo – onaj njegov dio koji sebe smatra civiliziranim – nema nikakva respekta prema zavičaju monoteističkih religija, pismenosti, civiliziranosti. Štaviše, on uporno slijedi imperijalno-kolonijalne nagone za zaposjedanjem svijeta. Imenovanje pojedinih dijelova svijeta – naročito onih koji su u horizontu kolonijalnih interesa – predstavlja jednu ali važnu formu i fazu često nehumanog zaposjedanja svijeta. Ona je izraz moći koju i sami ovjeravamo pristankom na takvo imenovanje.

Po svemu sudeći, evrocentrizam danas ima tendenciju da „mutira“ u agresivnu islamofobiju. Važno je barem to demaskirati.

Literatura

1. Bhabha, Homi, *The Location of Culture*, Routledge, 1994.
2. Eco, Umberto, *Semiotics and the Philosophy of Language*, Indiana University Press, 1984.
3. Gabrijević, Frančesko, „Apologija orijentalistike“, *Odjek*, 2, Sarajevo, 1987, str. 8-9.
4. Gibb, H. A. R., *Islam*, London-Oxford-New York, s. a.
5. Hiti, Filip, *Istorija Arapa*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1967.
6. Lewis, Bernard, *Svijet islama - vjere, narodi, kultura*, Jugoslovenska revija i Vuk Karadžić, Beograd, 1979.
7. Lotman, Jurij M., *Semiosfera. U svetu mišljenja. Čovek – tekst – semiosfera – istorija*, Svetovi, Novi Sad, 2004.
8. Said, Edward W., *Orijentalizam*, Svjetlost, Sarajevo, 1999.
9. Silajdžić, Haris, „Evropocentrizam i orijentalistika“, *Odjek*, 17, Sarajevo, 1987, str. 10-11.

¹⁷ U svome prvom mandatu predsjednik Trump je (4. 1. 2020) javno odaslao poruku Iranu, zemlji u kojoj je svaka stopa tla povijesno arheološko blago: „... mi imamo na nišinu 52 iranska cilja od kojih su neki vrlo visokog nivoa i važnosti za Iran i iransku kulturu. Ti ciljevi, i sam Iran, bit će pogođeni vrlo brzo i vrlo snažno...“

Dakle, barbarski duh vremenom ne umire: on se samo prurušava.

Članci / Articles

Nihada Bećirović-Gabeljić, MA

Univerzitet u Sarajevu (BiH) / University of Sarajevo (BiH)

Filozofski fakultet, Biblioteka / Faculty of Philosophy, Library

nihada.becirovic93@hotmail.com

UDK / UDC 02:616.89(497.6)

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Primljeno / Received: 25. 09. 2025.

Prihvaćeno / Accepted: 29. 12. 2025.

**ANALIZA BIBLIOTEČKIH USLUGA U TRETMANU OVISNOSTI:
STUDIJA IZ TERAPIJSKIH ZAJEDNICA,
CENTARA ZA REHABILITACIJU I ZAVODA ZA BOLESTI
OVISNOSTI U BOSNI I HERCEGOVINI**

**ANALYSIS OF LIBRARY SERVICES IN ADDICTION
TREATMENT: A STUDY FROM THERAPEUTIC COMMUNITIES,
REHABILITATION CENTRES AND ADDICTION TREATMENT
CENTRES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA**

Sažetak:

Ovo istraživanje imalo je za cilj da ispita dostupnost i organizaciju bibliotečkih usluga u Terapijskim zajednicama i Zavodima za bolesti ovisnosti u Bosni i Hercegovini. Korištena je kvantitativna metodologija prikupljanja podataka putem anketnog upitnika, provedenog u sedam ustanova. Dobijeni podaci analizirani su deskriptivnim metodama. Rezultati istraživanja pokazuju da četiri od sedam ustanova imaju biblioteku, ali nijedna nema formalno regulisan rad biblioteke niti zapošljava stručno bibliotečko osoblje. Fondovi se uglavnom sastoje od vjerskih, duhovnih i književnih publikacija, a najčešće se dopunjuju putem donacija. Korištenje biblioteka od strane šticećenika je ograničeno, evidencija o korištenju se rijetko vodi, a saradnja sa gradskim bibliotekama ne postoji. Samo tri ustanove provode biblioterapiju u okviru svog programa rada. Istraživanje ukazuje na nizak nivo razvijenosti i institucionalne podrške bibliotečkih usluga u ovim ustanovama, ali i na njihov potencijal u rehabilitaciji ovisnika. Dobijeni rezultati mogu poslužiti kao osnova za unapređenje ovih usluga kroz kadrovske osnaživanje, bolju opremljenost i međuinstitucionalnu saradnju. Kako u Bosni i Hercegovini do sada nije provedeno slično istraživanje, ovaj rad se po svojoj prirodi smatra izvornim naučnim doprinosom u oblasti bibliotečko-informacijskih usluga u kontekstu tretmana ovisnosti.

Ključne riječi: bibliotečke usluge, ovisnost, terapijske zajednice, rehabilitacija, Bosna i Hercegovina, biblioterapija, zdravstvene ustanove

Summary:

This research aims to examine the availability and organisation of library services in therapeutic communities and addiction treatment centres in Bosnia and Herzegovina. A quantitative method was used to collect data through a questionnaire conducted in several institutions. The obtained data was analysed using descriptive statistical methods. The results show that four out of seven institutions have a library, none of which has a formally regulated operation or employs professional library staff. The library funds mainly contain religious, spiritual and literary publications, most frequently supplemented through donations. The use of libraries by residents is limited, records of use are rarely kept, while cooperation with the city libraries does not exist. Only three institutions implement bibliotherapy as part of their work program. The research indicates a low level of development and institutional support for library services in these institutions, but also their potential in the rehabilitation of addicts. The obtained results can serve as a basis for improving these services through staff empowerment, better equipment and inter-institutional cooperation.

Key words: *library services, addiction, therapeutic communities, rehabilitation, Bosnia and Herzegovina, bibliotherapy, healthcare institutions*

Cilj ovog istraživanja bio je ispitati status, dostupnost i organizaciju bibliotečkih usluga u Terapijskim zajednicama, Centrima za odvikavanje ovisnika i Zavodima za bolesti ovisnosti u Bosni i Hercegovini. Istraživanje je nastojalo pružiti uvid u način funkcionisanja biblioteka unutar ovih ustanova, njihovu ulogu u rehabilitacijskim programima, kao i identifikovati potencijalne nedostatke i mogućnosti za unapređenje.

Pristup/metodologija/dizajn

Istraživanje je provedeno kombinacijom kvantitativnih i kvalitativnih metoda, pri čemu je primarna metoda bila anketa, kojom su prikupljeni podaci od sedam ustanova za liječenje ovisnosti u Bosni i Hercegovini (pet terapijskih zajednica i dva Zavoda, ukupno sedam), čiji rad je potvrđen od strane Ministarstva sigurnosti BiH. Anketa je odabrana kao primarna metoda jer omogućava strukturirano prikupljanje podataka iz svih relevantnih ustanova na standardiziran način, što osigurava usporedivost rezultata i preglednost u kvantitativnom obliku. Dodatne kvalitativne metode osigurale su širi uvid i potvrdu informacija dobivenih anketom. Upitnik je sadržavao 23 pitanja u koja su ovlaštena lica direktno unosila vrijednosti, a distribucija je izvršena elektronskim putem. Pored ankete, korištene su i dodatne metode: analiza službenih web stranica (sistematsko proučavanje sadržaja, organizacije i dostupnosti bibliotečkih informacija na web stranicama ustanova), metoda

pregledavanja (korištena za kontekstualizaciju i provjeru informacija o ustanovama.) i sadržajna analiza (kvantitativna i kvalitativna analiza podataka i informacija iz web stranica, uključujući identifikaciju tema, vrsta publikacija i uloge biblioteka u rehabilitacijskom procesu). Svi prikupljeni podaci analizirani su deskriptivnom statističkom metodom. Rezultati su obrađeni primjenom deskriptivne statističke metode, koja omogućava prikaz kvantitativnih pokazatelja koji uključuju broj ustanova sa bibliotekama, veličinu fonda, financiranje, pristup tehničkim sredstvima i provođenje biblioterapije. Dopunske kvalitativne metode (analiza web prezentacija, pregledavanje i sadržajna analiza) korištene su za kontekstualizaciju i interpretaciju rezultata u okviru funkcionalnosti biblioteka u rehabilitacijskim ustanovama. Istraživanje je provedeno uz poštivanje etičkih principa. Sudionici (zaposleni u ustanovama), koji su ovlašteni za davanje informacija, informirani su o svrhi istraživanja, načinu korištenja podataka. Nisu prikupljeni lični podaci korisnika biblioteka, što osigurava anonimizaciju i povjerljivost podataka.

Rezultati

Istraživanje je pokazalo da četiri od sedam ustanova imaju biblioteku, ali nijedna nema formalno regulisan rad biblioteke kroz pravilnike o unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji. Većina biblioteka ima fond između 600 i 2.500 publikacija, ali samo dvije ustanove redovno finansiraju nabavku građe. Fondovi se uglavnom dopunjuju donacijama, a sadržaj publikacija najčešće je vjerski, duhovni i književni. Korištenje biblioteka od strane štićenika je ograničeno, a evidencija posjeta vodi se samo u dvije ustanove. Ni jedna ustanova nema zaposleno stručno bibliotečko osoblje; te poslove obavljaju drugi zaposleni (psiholozi, pedagozi, tehnički sekretari). Ne postoji saradnja sa gradskim ili drugim bibliotekama. Dostupnost tehničkih sredstava poput računara i interneta je veoma ograničena, dok je televizor ili uređaji za audiovizuelni sadržaj dostupni u manjem broju ustanova. Samo tri ustanove provode biblioterapiju u svom radu.

Ograničenja

Istraživanje se odnosi samo na teritoriju Bosne i Hercegovina, unutar specifičnih ustanova za ovisnike, što znači da nalazi možda nisu primjenjivi u drugim zemljama ili drugim tipovima ustanova.

Praktična primjena

Dobijeni nalazi mogu poslužiti kao osnova za izradu preporuka usmjerenih na unapređenje bibliotekskih usluga u ustanovama koje se bave rehabilitacijom ovisnika, uključujući kadrovske osnaživanje, nabavku građe i uspostavljanje institucionalne saradnje s lokalnim bibliotekama.

Društveni značaj

Istraživanje ističe važnost pristupa informacijama i edukativnim sadržajima kao podrške procesu rehabilitacije i resocijalizacije osoba u terapijskim zajednicama. Ukazuje na neiskorišten potencijal biblioteka kao alata u psihosocijalnom oporavku, što ima širi društveni značaj u kontekstu borbe protiv ovisnosti.

Originalnost/vrijednost

Ovo istraživanje je prvijenac koji se bavi bibliotekskim uslugama u specifičnom kontekstu ustanova za liječenje ovisnosti u Bosni i Hercegovini. Donosi originalne uvide u organizaciju, dostupnost i funkcionalnost biblioteka u ovom okruženju, te otvara prostor za dalje istraživanje i sistemska poboljšanja.

Uvod

U Bosni i Hercegovini na temu bibliotekskih usluga u terapijskim zajednicama za liječenje i tretman ovisnika o psihoaktivnim supstancama, shodno prethodnoj analizi, nisu identifikovana slična istraživanja provedena na ovu temu. U mnogim radovima u kojima su istraživane terapijske zajednice, bibliotekške usluge u okviru njihovog djelovanja nisu uzete u razmatranje. Ovo je prvi rad koji se izvorno bavi istraživanjem zastupljenosti biblioteka, bibliotekskih usluga i postojanjem biblioterapije u terapijskim zajednicama. U ovom radu istražiti će se na statističkom nivou postojanje biblioteka u okviru zajednice, dostupnost i korištenje bibliotekške građe i upotreba biblioterapije u liječenju ovisnika od droga. Ovaj rad neće ponuditi sadržajnu analizu istih usluga, niti programa liječenja zbog svog formata i limitiranosti, to će ostati tema za neku drugu opširniju studiju, koja nije samo u dometu bibliotekarstva, i za koju je neophodna saradnja više različitih stručnih kadrova.

Na samom početku neophodno je definirati ključne pojmove ovog rada poput bibliotečkih usluga, biblioterapije i terapijskih zajednica.

Bibliotečke usluge, u najširem smislu, obuhvataju **sve** aktivnosti kojima biblioteka omogućava pristup informacijama, znanju i kulturnim sadržajima svojim korisnicima. One se mogu prilagoditi specifičnim društvenim grupama i kontekstima, uključujući zdravstvene i rehabilitacijske ustanove. (IFLA, 2022.) Savremena bibliotečka i informacijska istraživanja ističu socijalnu i obrazovnu funkciju biblioteka, pri čemu biblioteke djeluju kao prostori podrške, obrazovanja i inkluzije. U rehabilitacijskim ustanovama biblioteke mogu imati terapijsku, obrazovnu i rekreativnu funkciju, čime doprinose holističkom pristupu liječenju ovisnosti. Njihova uloga nadilazi tradicionalno čuvanje građe – one postaju prostori podrške, refleksije i društvene reintegracije.

ALA-in Online rječnik pojam biblioterapije definiše kao upotrebu knjiga odabranih prema sadržaju, u okviru planskog programa čitanja koji ima za cilj olakšati oporavak pacijenata s mentalnim ili emocionalnim poteškoćama. Taj se proces, idealno, odvija u tri faze: čitateljeva identifikacija s određenim likom, psihološka katarza koja iz toga proizlazi, te racionalni uvid u vlastito iskustvo u svjetlu rješenja ponuđenog u tekstu. U tom procesu preporučuje se i pomoć stručnog psihoterapeuta.¹

Definicija Terapijske zajednice po *Smjernicama za standarde terapijskih zajednica* kaže da su Terapijske zajednice institucionalni oblik psihosocijalnog tretmana i pružanja pomoći ovisnicima o opojnim drogama tokom određenog vremenskog perioda, unutar kojeg se koriste metode rada terapijske zajednice zasnovane na hijerarhiji, precizno strukturiranom programu s jasno definiranim principima povlastica i ograničenja, te promovisanju metode samopomoći odnosno aktivnog sudjelovanja ovisnika o drogama u terapijskom programu. (Smjernice, 2007, str. 3). Ukratko terapijska zajednica je model rehabilitacije i resocijalizacije osoba sa problemom ovisnosti, ali se koristi i u radu sa drugim skupinama. To je zajednički životni prostor u kojem štićenici i osoblje rade zajedno na promjeni ponašanja, stavova i životnih navika. Zajednica se uspostavlja kao metoda liječenja,

¹ eng. *The use of books selected on the basis of content in a planned reading program designed to facilitate the recovery of patients suffering from mental illness or emotional disturbance. Ideally, the process occurs in three phases: personal identification of the reader with a particular character in the recommended work, resulting in psychological catharsis, which leads to rational insight concerning the relevance of the solution suggested in the text to the reader's own experience. Assistance of a trained psychotherapist is advised.*

članovi pomažu jedni drugima da uoče i promjene svoje destruktivne obrasce ponašanja, podstiče se iskrenost i povjerenje među štićenicima. Hijerarhijska struktura postavlja jasan sistem pravila i odgovornosti. Svakodnevne radne aktivnosti imaju važnu ulogu u razvijanju discipline, radnih navika i osjećaja koristi. Filozofija terapijske zajednice jeste da čovjek može promijeniti sam sebe, da snosi posljedice svojih odluka i da uči iz njih, pronalaženje smisla života, te priprema za povratak u društvo kao odgovorna i produktivna osoba.

Na samom početku predstavljena je analiza Državnog izvještaja (podaci iz 2013. godine) za EMCDDA za 2014. godinu za Bosnu i Hercegovinu. U ovom Izvještaju navodi se kako je 2013. godine postojalo devet centara za liječenje u Federaciji Bosne i Hercegovine. *Comunita Cenacolo* sa dva centra za muške i ženske klijente u Međugorju, *Milosrdni otac* u Bijakovici, *Ivan Merz* u Kiseljaku, *Vrata nade* u Brezi i *Izlaz* u Ilijašu prihvataju pristup temeljen na vjeri i ovi centri su osnovani i vođeni od strane religijskih organizacija, dok se *CROPS* blizu Tuzle prebacio sa religijske, na javnu ustanovu koju vodi vlada. Prema Državnom izvještaju za EMCDDA za 2014. godinu, navodi se da je u 2013. godini u RS-u postojale 3 terapijske zajednice i to : Bastasi od NVO Viktorija, Centar za odvikavanje od ovisnost – Marjanovac i Izvor-Kruh Svetog Ante. (EMCDDA, 2014). Nakon analize web stranica navedenih terapijskih zajednica utvrđeno je da su neke od njih prestale sa radom, zatim je upućen upit Ministarstvu sigurnosti Bosne i Hercegovine na koji su odgovorili da u Bosni i Hercegovini trenutno funkcioniše pet terapijskih zajednica. (Ministarstvo sigurnosti Bosne i Hercegovine, 2025). a to su:

1. JU Centar za rehabilitaciju ovisnika o psihoaktivnim supstancama
JU CROPS
2. Centar za odvikavanje od ovisnosti Marjanovac
3. JU Terapijska zajednica Kampus Kantona Sarajevo
4. Comunita Cenacolo Međugorje
5. Milosrdni otac u Bijakovici-Međugorje

U Federaciji Bosne i Hercegovine djeluju dva kantonalna zavoda na temelju odredbi Zakona o zdravstvenoj zaštiti i Pravilnika o bližim uvjetima prostora, opreme i kadra, i to:

- JU Zavod za bolesti ovisnosti Kantona Sarajevo i
- JZU Zavod za bolesti ovisnosti Zeničko-dobojskog kantona.

Pravni okvir

Zdravstvene ustanove treba razlikovati od terapijskih zajednica. Terapijske zajednice nisu organizirane kao zdravstvene ustanove, one pružaju širi spektar usluga iz različitih domena, te se njihov rad ne reguliše propisima u oblasti zdravstva na nivou Federacije Bosne i Hercegovine. Uglavnom su u pitanju nevladine organizacije koje provode određene rehabilitacijske programe vezane za bolesti ovisnosti.

Bosna i Hercegovina nema zakon koji direktno reguliše rad terapijskih zajednica, iz Ministarstva zdravstva Kantona Sarajevo uslijedio je odgovor da je Članom 123. Zakona o zdravstvenoj zaštiti FBiH, regulisano pitanje ustanove za odvikavanje ovisnika o drogama na nivou Kantona Sarajevo – Zavod za bolesti ovisnosti KS, koji posjeduje svoj Statut i Osnivački akt. Pitanje terapijskih zajednica nije regulisano predmetnim zakonom, niti postoji „lex specijalis“ zakon koji reguliše ovo pitanje. (Islamagić, 2025).

Zavod za bolesti ovisnosti Kantona Sarajevo

Član 123 Zakona o zdravstvenoj zaštiti FBiH glasi Zavod za bolesti ovisnosti kantona je specijalizirana zdravstveno-socijalna ustanova koja se bavi prevencijom, liječenjem i rehabilitacijom ovisnika. (Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine br. 46/10 i 75/13.) U okviru ovog zakona Članom 124 regulisani su poslovi koje obavlja Zavod za bolesti ovisnosti.

Pravilnik o bližim uvjetima prostora, opreme i kadra za osnivanje i obavljanje zdravstvene djelatnosti u zdravstvenim ustanovama reguliše prostor, opremu i stučni kadar Zavoda za bolesti ovisnosti Kantona Sarajevo, pa tako stav 3 ovog Zakona za prostor kaže sljedeće:

Prostor za supstitucijsku terapiju za osobe ovisne o psihotropnim supstancama iz stava (2) ovog člana obuhvata: prijemni punkt sa ambulantom, prostoriju za podjelu medikamenata, liječničku ordinaciju, ured za psihologa i socijalnog radnika, prostoriju za organiziranje grupne terapije, sanitarni čvor za pacijente i osoblje (odvojeno po spolu), ostavu, čajnu kuhinju, čekaonicu i garderober. (Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine br. 5/20.). Iz gore navedenog može se utvrditi da ovaj Zavod prema Pravilniku nema planiran prostor za biblioteku i smještaj bibliotečke građe. Ovo pitanje u daljem radu razmatrat i analizirat će se kroz anketu koja je provedena među svim terapijskim zajednicama i zavodima za liječenje bolesti ovisnosti.

JZU Zavod za bolesti ovisnosti Zeničko-dobojskog kantona

Javna zdravstvena ustanova Zavod za bolesti ovisnosti Zeničko-dobojskog kantona provodi isključivo procese smještaja pacijenata Zavoda u dvije terapijske zajednice u skladu sa Zakonom o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih

žrtava rata i zaštiti porodice sa djecom ("Službene novine Zeničko-dobojskog kantona", broj: 13/07,13/11,3/15,2/16,16/22,8/24). U članu 11 ovog zakona navode se kategorije koje ostvaruju pravo i među njima su ovisnici o psihoaktivnim supstancama.

Korisnici socijalne zaštite, u smislu ovog zakona, su lica koja se nalaze u stanju socijalne potrebe i to: djeca bez roditeljskog staranja; odgojno zanemarena djeca; odgojno zapuštena djeca; djeca čiji je razvoj ometen porodičnim prilikama; lica sa invaliditetom i lica ometena u fizičkom ili psihičkom razvoju; materijalno neosigurana i za rad nesposobna lica; stara lica, bez porodičnog staranja; lica sa društveno negativnim ponašanjem; lica ovisna o psihoaktivnim supstancama; lica i porodice u stanju socijalne potrebe, kojima je usljed posebnih okolnosti potreban odgovarajući oblik socijalne zaštite. ("Službene novine Zeničko-dobojskog kantona", broj: 13/07,13/11,3/15,2/16,16/22,8/24). Član 17 kaže Lice ovisno o psihoaktivnim supstancama, u smislu člana 11. stav (1) tačka i) ovog zakona, je lice registrovano kao lice ovisno o psihoaktivnim supstancama u nadležnoj kantonalnoj ustanovi, a koje je uključeno u tretman socijalne rehabilitacije, resocijalizacije i reintegracije koji se bez društvene pomoći uspješno ne može okončati. ("Službene novine Zeničko-dobojskog kantona", broj: 13/07,13/11,3/15,2/16,16/22,8/24).).

Član 55 Smještaj u Ustanovu može ostvariti i lice ovisno o psihoaktivnim supstancama pod uvjetima: da je registrovano kao ovisnik o psihoaktivnim supstancama; da se dobrovoljno uključilo u tretman socijalne rehabilitacije, resocijalizacije i reintegracije da u potpunosti saraduje u trajanju tretmana; da se nalazi u stanju socijalne potrebe; da ima preporuku za smještaj u Ustanovu, odnosno odgovarajuću organizaciju, od kantonalne ustanove za borbu protiv bolesti ovisnosti u kojoj je registrovano, ovjerenu od stručnog tima takve ustanove (socijalni radnik, psihijatar i psiholog). ("Službene novine Zeničko-dobojskog kantona", broj: 13/07,13/11,3/15,2/16,16/22,8/24).

Prikaz literature

U ovom poglavlju prikazuje se niz srodnih, relevantnih istraživanja i stručne literature u oblasti bibliotečko-informacijskih usluga, s naglaskom na kontekst zdravstvenih i rehabilitacijskih ustanova, pronađenih u relevantnim bazama podataka. Cilj je situirati vlastito istraživanje u širi akademski okvir, identificirati srodna istraživanja provedena lokalno, regionalno i međunarodno te istaknuti metodološke i sadržajne pristupe koji mogu poslužiti kao uporište za analizu i interpretaciju rezultata.

Pregled literature uključuje radove koji se bave:

- dostupnošću i organizacijom bibliotečkih usluga u institucijama s posebnim društvenim ili zdravstvenim potrebama korisnika;
- primjenom biblioterapije kao metode podrške u rehabilitaciji i socijalnoj inkluziji;
- evaluacijom bibliotečkih usluga prema međunarodnim standardima (npr. IFLA smjernicama), uključujući primjenu i prilagodbu tih smjernica lokalnom kontekstu;
- društvenim utjecajem bibliotečkih usluga na kvalitetu života korisnika, u širem smislu.

Shodno prethodnoj analizi, nisu identifikovana slična istraživanja provedena na ovu temu iz Bosne i Hercegovine. Pronađena su srodna istraživanja iz Hrvatske, kao i međunarodna istraživanja, posebno ona objavljena u posljednjih pet godina, kako bi se osigurala relevantnost i aktuelnost prikaza literature. Posebna pažnja posvećena je istraživanjima koja se bave organizacijom fonda, dostupnošću informacija, stručnim kadrom i praksom biblioterapije u ustanovama s korisnicima koji se nalaze u procesu rehabilitacije ili socijalne reintegracije.

U literaturi se mogu identificirati različiti aspekti bibliotečkih usluga i biblioterapije relevantni za istraživanje u ustanovama za liječenje ovisnosti. Iako nema radova koji se bave tačno ovim specifičnim kontekstom u BiH, postoje studije koje nude komparativni okvir i metodološke smjernice izvan BiH. Jedan od takvih radova jeste rad *Biblioterapija, samopomoć i subjektivna dobrobit u Hrvatskoj* (Jakovina, I., Mumelaš, D., 2024). Istraživanje se fokusira na primjenu biblioterapije kao metode podrške subjektivnoj dobrobiti korisnika. Pruža teorijski okvir za razumijevanje biblioterapije i njenog utjecaja, što je ključno za interpretaciju rezultata u ustanovama za ovisnike. Zatim rad *Knjižnični programi zdravstvene podrške za korisnike u Gradskoj knjižnici i čitaonici Vinkovci* (Mandić, K., Grković, I., 2023). Analizira programe zdravstvene podrške koje biblioteka nudi i njihov doprinos kvaliteti života korisnika. Daje primjer kako biblioteke mogu služiti socijalnoj i rehabilitacijskoj funkciji korisnika. Dalje, istraživanje provedeno u Americi pod nazivom *Substance Use and Overdose in Public Libraries: Results from a Five-State Survey in the US* (Feuerstein-Simon et al., 2022) istraživanje o upotrebi droga i alkohola u SAD-u i ulozi biblioteka u kontekstu ovisnosti. Na kraju istraživanje pod nazivom *Bibliotherapy Services in Public Libraries: the Case of Lithuania* (Girčienė, J., Damijonaitytė, M., 2023). Empirijska studija usluga biblioterapije u javnim bibliotekama Litvanije.

Na temelju pregleda relevantne literature može se zaključiti da bibliotečko-informacijske usluge i biblioterapija predstavljaju značajan potencijal u podršci različitim korisničkim skupinama, uključujući osobe u procesu rehabilitacije od ovisnosti. Iako postoje međunarodna istraživanja koja dokumentiraju primjenu biblioterapije u centrima za liječenje ovisnosti, te istraživanja u Hrvatskoj pokazuju da su bibliotečke usluge uglavnom fokusirane na obrazovne i kulturne potrebe korisnika, s ograničenom primjenom u zdravstvenom i rehabilitacijskom kontekstu. Pregled literature također ukazuje na nedostatak lokalno specifičnih studija koje sistematski ocjenjuju dostupnost, organizaciju i funkcionalnost biblioteka u ustanovama za liječenje ovisnosti. Prikazana literatura pruža teorijski i metodološki okvir za analizu prikupljenih podataka te otvara prostor za dalja istraživanja i unapređenje bibliotečko-informacijskih usluga u specifičnim kontekstima rehabilitacije.

Smjernice za knjižnične usluge za bolničke pacijente, starije osobe i osobe s posebnim potrebama u ustanovama za trajnu skrb i smještaj

S obzirom da ne postoje IFLA-ine i RUSA-ine smjernice za bibliotečke usluge u terapijskim zajednicama ili smjernice za bibliotečke usluge za ovisnike o psihoaktivnim supstancama, kao jedine približne i relevantne za ovo istraživanje koristit će se Smjernice za knjižnične usluge za bolničke pacijente, starije osobe i osobe s posebnim potrebama u ustanovama za trajnu skrb i smještaj. U radu se koriste IFLA smjernice jer predstavljaju međunarodno priznati okvir za organizaciju i ocjenu bibliotečkih usluga, uključujući dostupnost, fond i stručno osoblje i u skladu su s praksom prilagodbe IFLA standarda u specijaliziranim bibliotekama, što omogućava relevantnu procjenu trenutnog stanja biblioteka u istraženim ustanovama. Zbog toga što nije moguće napraviti Smjernice koje bi se mogle preporučivati kao univerzalne i primjenjive na sve bolničke ustanove, te da je neophodno da postoji jedan osnovni paket smjernica koji se može koristiti i da će ustanove dalje prilagođavati Smjernice i usklađivati njihovu provodljivost. Smjernice polaze od pretpostavki da knjižnična građa ima temeljnu vrijednost za svakako bez obzira na dob, spol, društveni status, nivo obrazovanja, na fizičku ili mentalnu sposobnost. Osobama smještenim privremeno ili trajno u bolnicama ili drugim ustanovama neophodan je pristup bibliotečkoj građi, jer knjige mogu pozitivno utjecati na oporavak i rehabilitaciju osobe. Smjernice daju jasnu definiciju bolničke biblioteke i kažu da je to biblioteka smještena u bolnici, namjenjena specifičnoj korisničkoj skupini. (Smjernice, 2009, str. 11).

Korisnici ovakvih biblioteka su pacijenti na bolničkom liječenju i osobe koje žive u ustanovama. Toj skupini mogu pripadati i vanjski korisnici. Također, IFLA-ine smjernice navode da korisnici mogu biti i zaposlenici ustanove, odnosno bolničko osoblje, jer im omogućuje uvid u građu i usluge, i samim tim se sreću sa pacijentima/korisnicima i razvijaju odnos koji, uvjetno govoreći, nije samo razgovor o bolničkom tretmanu, nego i razgovor o *nekliničkoj kvazisocijalnoj okolini*. (Smjernice, 2009, str. 24).

Razmatranje o planiranju s obzirom da se u bolnicama i drugim ustanovama za liječenje nalaze korisnici različitih interesovanja, dobi, ekonomskih, socijalnih, kulturnih, etničkih i obrazovnih profila, jedina zajednička poveznica svima je bolest, odnosno razlog zbog kojeg su tu. Zbog toga Smjernice preporučuju planiranje biblioteke koja će biti i terpijski učinkovita. *U skladu s vrstom pacijenata, treba skrbiti o knjižnici kao o terpijskom čimbeniku ili, drugim riječima, knjižnica pospješuje liječenje odvratanjem pažnje pacijenta i zaokupljanjem njihove pažnje na pozitivan način. U slučajevima u kojima se skrbi daje prednost nad liječenjem, knjižnica u najmanju ruku nudi nove i nadahnjujuće poglede na život. Ona također može pomoći pri uklanjanju osjećaja bespomoćnosti i ovisnosti te može proučavati ili nuditi informacije na drugačiji način.* (Smjernice, 2009, str. 24).

Organizacija biblioteka unutar ustanove može se realizovati na nekoliko načina i to:

- biblioteka koju matična ustanova održava u potpunosti
- biblioteka koju zajednički uzdržavaju matična ustanova i vanjska agencija (to može biti mjesna ili pokrajinska narodna biblioteka)
- biblioteka koja se smatra ogrankom mjesne narodne biblioteke
- biblioteka koju je zasnovala i koju održava volonterska skupina

Bez obzira na izvor finansiranja, knjižnicu treba osnovati i voditi kao organizaciju koja ne ovisi o matičnoj ustanovi. Ona bi se trebala nalaziti na organizacijskom rasporedu ustanove i trebala bi imati svoje vlastito osoblje i proračun. Oko prostora koji joj je povjeren trebale bi se sporazumno složiti obje strane. (Smjernice, 2009, str. 25).

Jako bitno je istražiti plan rada svake ustanove i pogledati da li ima u organizacijskom rasporedu odnosno sistematizaciji biblioteku. Ukoliko ustanova nema biblioteku, Smjernice nalažu saradnju sa gradskom ili nacionalnom bibliotekom koja može usluživati korisnike. pomoću ugovornog sporazuma matična ustanova i vanjska biblioteka mogu regulirati prava i obaveze u pogledu bibliotečnih usluga. Matična ustanova može da obezbjedi prostor, osoblje, audiovizelna pomagala, dok vanjska biblioteka može da obezbjedi snabdjevanje bibliotečkom građom.

Prostor prema preporukama prostor biblioteke mora biti smješten u središnjem dijelu bolnice, kako bi mu se moglo pristupiti sa bolničkih odjela, gdje prolaze pacijenti, osoblje i posjetitelji. Ukoliko to nije moguće, potrebno je vizuelno istaknuti prisustvo biblioteke, u svrhu lakšeg kruženja zbirke, sigurnijeg i laškog pristupa pacijentima. *U skladu s mjesnim potrebama, skladišni prostori za manje deponirane zbirke mogu biti korisni i na odabranim bolničkim odjelima.* (Smjernice, 2009, str. 26).

Zapremina biblioteka mora biti sposobna pružiti smještaj pacijentima pogotovo u ustanovama koje imaju potrebu za grupnim programima. *Bolničke biblioteke trebaju da imaju 5 posto prostora za sjedenje od ukupnog broja pacijenata. U ustanovama za trajnu skrb treba predvidjeti prostora za sjedenje 15 posto od ukupnog broja pacijenata.* (Smjernice, 2009, str. 27).

Smještaj što se tiče smještaja knjiga u bolničkim bibliotekama važe ista pravila kao i u ostalim bibliotekama. Od uređenja same prostorije, polica, osvjetljenja, temperature, vlažnosti, smještaja knjiga i časopisa, važe ista pravila kao i u drugim bibliotekama, jer bibliotečka građa zahtjeva vrlo pažljivo skladištenje, čuvanje i distribuciju. Što se tiče opreme, također važe pravila da je potrebno imati telefon, fotokopirni aparat, televizijski uređaj, uređaji za korištenje audiovizualne građe, računar povezan na internet. S obzirom da se radi o terapijskom zajednici za ovisnike, malo vjerovatno je da u takvim postoji računar sa internetom.

Osoblje matične ustanove određuju broj i sastav osoblja, te da li ustanova prilikom procjene potrebe za zapošljavanjem osoblja treba i bibliotečkog radnika sa pacijentima. Smjernice izdvajaju potrebu za kvalitetnom biblioterapeutskom pomoći koja se može sastojati iz potrebe pacijenata za dostavljanjem bibliotečke građe u krevete, zatim pomoć u korištenju audiovizualne opreme i prilagođenih zbirki zbog tjelesnih ograničenja. Za pružanje takve usluge Smjernice izdvajaju sljedeće kategorije osoblja: jedan ili više stručnih knjižničara, jednu ili više nestručnih osoba (suradnika knjižnice), tehnički pomagači (osobe koje su osposobljene za stručno rukovanje audiovizualnom opremom, posebnim pomagalima i računalima) i službenike. (Smjernice, 2009, str. 34).

Kakva god da je organizacija matične ustanove neophodno je da ima zaposlenog stručnog bibliotekara, ukoliko ustanova nije u mogućnosti zaposliti stručnu osobu, može se odrediti jedna stručna osoba koja će raditi u dvije ili više ustanova, odnosno organizovati građu i upravljati bibliotekom, ukoliko ni ta opcija nije izvodljiva, moguće je angažovati stručnu osobu iz gradske biblioteke koja će prema standardima i smjernicama organizovati zbirku, koja poznaje bibliotečki sistem i koja je upoznata sa građom i

uslugama koje mogu doprinijeti boljoj skrbi za takvu ciljanu grupu. Također, neophodno je da osoblje prolazi kroz stalne edukativne radionice koje će unaprijediti poslovanje biblioteke i same terpijske zajednice. Osoblje može kroz saradnju sa drugim bibliotekama da vodi posjete i učestvuje u organizaciji raznih okupacionih programa za pacijente. Smjernice navode jasne upute kako da se gradi fond biblioteke i to: početni troškovi zbirke trebaju se zasnivati na broju knjiga po krevetu (obično 6 do 8 knjiga po ležaju za pacijenta) puta broj kreveta puta prosječna cijena knjige; za održavanje postojeće zbirke proračun se treba zasnivati na količini novih knjiga nabavljenih kroz godinu i to u iznosu od 10 do 15 posto zbirke. Ako ta količina iznosi, na primjer, 10 posto, za zbirku od 3000 knjiga, bit će potrebno 300 novih knjiga godišnje (tako godišnji proračun = 300 puta prosječna cijena knjige) (Smjernice, 2009, str. 36).

Zbirke u fondu treba da se nalazi građa koja je prilagođena ciljanoj grupi, zbog toga je neophodno stručno osoblje koje će upravljati nabavkom knjiga i izlučivanjem knjiga iz donacija. Za ovu skupinu korisnika neophodno je imati građu za čitanje u slobodno vrijeme, a to su: bestseleri, klasici, lako štivo, avanturistički romani, romanse. Također, neophodno je da posjeduju i ozbiljnu literaturu poput biografija, knjige od posebnog interesa, kuharice, putopisi, hobiji, knjige za samostalno učenje, knjige za umjetničko izražavanje, vrtlarstvo i obrada drveta. Što se tiče medicinske literature neophodno je imati rječnike, enciklopedije, vodiči za liječenje. Kada je ova građa u pitanju biblioteka će od pacijenata traži da potpišu sporazum o nepreuzimanju odgovornosti za zdravstvene informacije koje se pronađu ili koriste iz knjižnice. (Smjernice, 2009, str. 40). Neophodno je zaštititi biblioteku od zluupotrebe takvih podataka koje je moguće pronaći u knjigama ili časopisima. Knjižnica za pacijente treba pružati građu za podršku za obrazovne i rehabilitacijske programe matične ustanove. Ta suradnja utvrđuje ulogu knjižnice kao službe za brigu o pacijentima. (Smjernice, 2009, str. 41). Što bi začilo da se može organizovati biblioterapija, u kojoj bi pacijenti mogli učestvovati u grupama, kao rasprave o knjigama, programe kreativnog pisanja, programe čitanja i ostala biblioterapijska druženja.

Smjernice o biblioterapiji kažu sljedeće: knjižnica za pacijente treba podržavati i provoditi programe biblioterapije. Po terapijskom definiciji, biblioterapija ima određeniju strukturu i intenzitet od savjetovanja za čitatelje i kao takva zahtjeva od knjižnice pozitivnu i dugoročnu obvezu, no, budući da se ovo staro sredstvo i dalje smatra visoko učinkovitim, i to osobito za djecu, starije i depresivne osobe, čini se da je svaki napor usmjeren u tom pravcu vrijedan. (Smjernice, 2009, str. 42). Potrebno je istražiti da li automatizacija poslova u ovakim ustanova doprinosi boljem i bržem poslovanju, jer nekada

automatizirani katalog nije jednostavan za pretraživanje korisnicima koji su ujedno i pacijenti. Ukoliko automatizacija olakšava procese, potrebno je racionalizacijom troškova, uspostaviti takav katalog. Potrebno je da biblioteka bude vidljiva, a to će se postići oglašavanjem nje i njene građe, kako bi ciljana skupina došla lakše do željene građe, jer čitanjem mogu upotpuniti tjelesna i društvena ograničenja, nadopunjuje specifične terapije i aktivnosti.

Primjeri bibliotečkih usluga za pacijente u svijetu i regiji

Smjernice za knjižnične usluge za bolničke pacijente, starije osobe i osobe s posebnim potrebama u ustanovama za trajnu skrb i smještaj navode primjer Sveučilišne bolnice i klinike Iowa (engl. University of Iowa Hospitals & Clinics) u kojoj pacijenti mogu posuđivati bibliotečku građu, informirati se o svom zdravlju, postoji mogućnost rezervacije građe u sobu pacijenata i dostava iste, u biblioteci postoje volonteri koji vrše usluge dostavljanja građe u sobu pacijenta. Uz sve navedeno, biblioteka pruža i usluge skeniranja i slanja građe e-poštom, faksiranja, fotokopiranja i printanja te drugih jednostavnijih informatičkih usluga. Bolnica posjeduje online katalog koji je javno dostupan za pretraživanje korisnicima bibliotečkih usluga. Ova biblioteka posjeduje građu koja je namijenjena medicinskom osoblju, ali i građu koja je namijenjena bolničkim pacijentima.

U Hrvatskoj postoji oko trideset biblioteka u raznim bolnicama: u kliničkim, općim, specijalnim i županijskim, postoje biblioteke koje su specijalne knjižnice za područje biomedicine i korisnici ovih biblioteka su doktori, medicinske sestre i drugi zdravstveni i nezdravstveni radnici koji rade u bolnicama. Sve one posjeduju stručnu i naučnu medicinsku literaturu u štampanom i elektronskom obliku. Bolničke biblioteke namijenjene isključivo pacijentima u Hrvatskoj praktički ne postoje, a literatura sa zdravstvenim informacijama za pacijente na hrvatskom jeziku nije tako opsežna i raznovrsna kao u svijetu. Tako npr., Knjižnica Kliničke bolnice Dubrava ima zbirku za bolesnike, ali s nemedicinskom literaturom, a Knjižnica Kliničke bolnice "Sestre milosrdnice" ima posebnu zbirku zdravstvene literature za pacijente i bolesnike. (Sušec et al., 2010).

U daljem tekstu predstaviti će se pojedinačne terapijske zajednice, centri za rehabilitaciju ovisnika o psihoaktivnim supstancama i zavodi za bolesti ovisnosti na području Bosne i Hercegovine koji su metodom anketiranja ispitani o stanju bibliotečkih usluga za korisnike ovih ustanova.

Javna ustanova Centar za rehabilitaciju ovisnika o psihoaktivnim supstancama (JU CROPS)

Centar za rehabilitaciju ovisnika o psihoaktivnim supstancama (CROPS) osnovan je 24. augusta 2004. godine. Tadašnji osnivač bila je Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini, uz podršku Vlade Tuzlanskog kantona. U kratkom periodu svoga djelovanja, uspio se razviti u centar s potrebnom infrastrukturom i ljudskim resursima (prostori i oprema su adekvatni za sve predviđene aktivnosti). Od samog početka uspostavljena je čvrsta saradnja s Univerzitetским kliničkim centrom u Tuzli i Zavodom za alkoholizam i druge toksikomanije u Sarajevu. U okviru slobodnog vremena štićenici imaju aktivnosti kojima se nastoje postići odgojno-obrazovni i rehabilitacijski efekti. Jedan od takvih oblika jeste čitanje literature religioznog i naučnog karaktera, kao i čitanje proze i poezije, kao vidovi mentalne relaksacije. Na njihovoj web stranici nisu pronađeni pravni akti koji regulišu rad ustanove.

CROPS posjeduje biblioteku čiji rad nije regulisan niti jednim unutrašnjim Pravilnikom. Biblioteka posjeduje 1.500 bibliotečkih jedinica, na godišnjem nivou kupuju oko 10 knjiga i primaju donacije kako bi razvijali fond. Građa koju posjeduju odnosi se na književnost, putopise i vjerske sadržaje. Štićenici se koriste bibliotekom na dnevnom nivou dva korisnika koji najčešće posuđuju vjersku građu. U biblioteci ne radi stručno bibliotečko osoblje, taj posao obavlja pedagog, psiholog ili socijalni radnik. CROPS nema saradnju sa Gradskom ili Nacionalnom bibliotekom, također nemaju Ugovoreni sporazum sa nekom drugom bibliotekom. Posjeduju četiri mjesta za sjedenje u biblioteci. Štićenicima je dostupan telefon, računar sa internetom sa postavljenim filterima za pretraživanje, televizijski uređaj, uređaj za reprodukciju audiovizualnog sadržaja. U svom programu pored radno-okupacione, duhovne, art terapije, suportivne psihoterapije, savjetodavne i grupne terapije provode i biblioterapiju.

Centar za odvikavanje od ovisnost – Marjanovac

Centar MARJANOVAC je mješovita terapijska zajednica koja pruža pomoć osobama s poteškoćama ovisnosti i djeluje od 2000. godine. Sredstva koja su na raspolaganju u programu su: individualni razgovori, različiti oblici grupne dinamike, informativni i formativni seminari, sportske i kreativne aktivnosti. S obzirom da Centar nikada nije odgovorio na anketu koja im je poslata na sve službene e-mail adrese, te su im upućene desetine poziva na službeni telefon, podaci za analizu istraživanja preuzeti su sa zvanične web stranice Centra.

Pretražujući web stranicu utvrđeno je da Centar nema biblioteku i da nema javno dostupnih pravilnika koji regulišu rad samog centra.

Javna ustanova “Terapijska zajednica Kampus” Kantona Sarajevo

Javna ustanova "Terapijska zajednica Kampus" Kantona Sarajevo osnovana je od strane Skupštine Kantona Sarajevo 2003. godine. Ustanova je predviđena za smještaj i tretman 30 ovisnika i ovisnica o psihoaktivnim supstancama. Ovo je prva terapijska zajednica u Bosni i Hercegovini iza koje, kao osnivač, stoji država. Tretman u Kampusu se sastoji od rezidencijalnog i nerezidencijalnog dijela. Rezidencijalni dio tretmana sastoji se od tri faze: adaptacija, rehabilitacija i resocijalizacija. Ova ustanova na svojoj zvaničnoj web stranici ima dostupne pravne dokumente i pravilnike, ali niti jednim od njih nije predviđena biblioteka, a samim tim ni biblioterapija. Pravni okvir za rad ove ustanove regulisan je Zakonom o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodice sa djecom Kantona Sarajevo, članom 98, koji kaže da je to stacionarna ustanova u kojoj se obezbjeđuje socijalno-zdravstvena zaštita osoba u cilju smanjenja somatskih šteta i psihičkih posljedica usljed dugotrajne upotrebe droga. Kampus kao osnovni metod svog rada koristi socioterapijske, psihoterapijske, radno-rekreativne, okupacione i druge aktivnosti u kompleksnoj rehabilitaciji teških ovisnika o drogama. ("Službene novine Kantona Sarajevo", br. 38/2014 - prečišćen tekst, 38/2016, 44/2017, 28/2018, 52/2021, 40/2022 i 13/2025).

Javna ustanova "Terapijska zajednica Kampus" Kantona Sarajevo posjeduje biblioteku čiji rad nije regulisan niti jednim unutrašnjim Pravilnikom. Biblioteka posjeduje oko 1.000 bibliotečkih jedinica, na godišnjem nivou ne vrše kupovinu knjiga svoj fond održavaju preko donacija. Štićenici mogu da se koriste bibliotekom, ali osoblje nema evidenciju o pozajmici građe. Održavanje finansira Ustanova. U biblioteci ne radi stručno bibliotečko osoblje, u anketi nisu evidentirali ko obavlja taj posao. Također, nemaju saradnju sa gradskom ili Nacionalnom bibliotekom, niti Ugovoreni sporazum sa nekom drugom bibliotekom. Posjeduju 20 mjesta za sjedenje u biblioteci. Štićenicima nije dostupan telefon, računar sa internetom sa postavljenim filterima za pretraživanje, ali imaju mogućnost pristupa televizijskom uređaju i uređaju za reprodukciju audiovizualnog sadržaja. Pored okupacione terapije provode i biblioterapiju.

Comunita Cenacolo

Ova terapijska zajednica posjeduje dva centra za muške i ženske osobe u Međugorju.

Zajednica Cenacolo djeluje kao nevladina organizacija prihvatanja, pomaganja, skrbi i odgoja osoba koje se nalaze u poteškoćama. Zajednica sebe ne drži „terapijskom zajednicom“, jer okuplja različite osobe, a ne samo one koje su imale problema s ovisnošću. Zajednica nema unaprijed utvrđen program jer vjeruju da je svaki pojedinac koji dođe jedinstven i da će on sam s vremenom otkriti šta je najbolje za njega. Comunita Cenacolo ne posjeduje biblioteku u svojoj zajednici, niti imaju sporazum i saradnju sa drugim bibliotekama, ne primaju donacije knjiga i štitičenicima nisu dostupni tehnološko-informacijski alati.

Milosrdni otac u Bijakovići-Međugorje

Milosrdni Otac je zajednica koja prihvata ovisnike i u tu svrhu izgradila je vlastiti program terapije i rehabilitacije, a koji se sastoji od molitvi, rada i zajedništva odnosno pomoći i samopomoći koju ovisnici pružaju jedni drugima. Cilj Zajednice je potpuna rehabilitacija osobe i pronalazak novog životnog stila utemeljenog na vrijednostima samostalnosti, odgovornosti, uzajamnosti, povjerenja i samopoštovanja. Broj korisnika je rastao te se pojavila potreba za otvaranjem novih kuća. Danas Zajednica djeluje samo u Međugorju, u matičnoj kući, a do sada bila je aktivna u sljedećim gradovima:

- Starom trgu – Črnomelje (1. 5. 2006 – 20. 5. 2019)
- Žedniku kod Subotice (7. 7. 2007 – 24. 7. 2009)
- Gromljaku kod Kiseljaka (6. 4. 2009 – 1. 9. 2013)
- Banićima kod Slanog (10. 11. 2012 – 22. 1. 2014)
- Samostanu u Konjicu (1. 9. 2013 – 22. 7. 2015)

Terapijska zajednica Milosrdi otac posjeduje biblioteku za korisnike sa oko 600 naslova, tematika je raznolika, s naglaskom na duhovnu tematiku. Knjige uglavnom nabavljaju putem donacija, nemaju predviđenu procjenu troškova za biblioteku. Korisnici u slobodno vrijeme imaju pristup knjigama i mogu izabrati sami šta će čitati. Korisnicima u ovoj Zajednici nije dostupan telefon kao ni računar. Televiziju mogu gledati samo u iznimnim prigodama (recimo neka nogometna utakmica, polufinale, finale...), dok subotom mogu pogledati odabrani film. Kako su naveli u svom odgovoru ne provode biblioterapiju, ali iz iskustva zanju da su knjige mnogima bile od velike koristi u postupku ozdravljenja od ovisnosti.

JU Zavod za bolesti ovisnosti Kantona Sarajevo

Zavod za bolesti ovisnosti je Javna zdravstvena ustanova Kantona Sarajevo sa višedecenijskom tradicijom postojanja. Rad na prevenciji, ranom otkrivanju, liječenju i rehabilitaciji ovisnika o alkoholu i drugim psihoaktivnim supstancama provodi se u kontinuitetu još od osnivanja ove ustanove 1977. godine. Zavod nudi usluge dijagnostike, savjetovanja, terapije, rehabilitacije i resocijalizacije za ovisnike. U svom programu okupacione terapije imaju likovnu, literarnu i medelarsku sekciju.

JU Zavod za bolesti ovisnosti Kantona Sarajevo posjeduje biblioteku čiji rad nije regulisan niti jednim unutrašnjim Pravilnikom. Biblioteka posjeduje oko 2.500 bibliotekskih jedinica, na godišnjem nivou kupuju oko 5-10 knjiga i primaju donacije kako bi razvijali fond. Građa koju posjeduju odnosi se na beletristiku koja je dostupna štíćenicima, a biblioteka sa strčnom literaturom je odvojena i namijenjena je zaposlenicima svih profila kao i studentima i učenicima koji istu koriste u svrhu izrade seminarskih, diplomskih, magistarskih radova i doktorskih disertacija. Štíćenici se koriste bibliotekom na mjesečnom nivou 5 korisnika koji najčešće posuđuju stručnu literaturu i njeno održavanje finansira Zavod.

U biblioteci ne radi stručno bibliotečko osoblje, taj posao obavlja Tehnički sekretar Zavoda. Također, nemaju saradnju sa gradskom ili Nacionalnom bibliotekom, niti Ugovoreni sporazum sa nekom drugom bibliotekom. Posjeduju 4 mjesta za sjedenje u biblioteci. Štíćenicima nije dostupan telefon, računar sa internetom sa postavljenim filterima za pretraživanje ni uređaj za reprodukciju audiovizualnog sadržaja, ali imaju mogućnost pristupa televizijskom uređaju. Pored redovnog programa provode i biblioterapiju u smislu slobodnog čitanja.

JZU Zavod za bolesti ovisnosti Zeničko-dobojskog kantona

JZU Zavod za bolesti ovisnosti Zeničko-dobojskog kantona počeo je sa radom 05. 12. 2005. godine na Inicijativu za formiranje specijalizovane ustanove za tretman ovisnosti koja je pokrenuta iz Centra za mentalno zdravlje Zenica u aprilu 2004. godine. Tadašnja Vlada kantona donosi odluku o izradi informacije o prostituciji, alkoholizmu i narkomaniji na području kantona te na osnovu rezultata analize daje prijedlog o institucionalnom rješavanju problema ovisnosti. Prvobitni naziv Ustanove je bio *JZU Kantonalni zavod za borbu protiv bolesti ovisnosti*. JZU Zavod za bolesti ovisnosti Zeničko-

dobojskog kantona se sastoji od Službe za ambulanti i stacionarni tretman, Odjeljenja za prevenciju i Odjeljenja za rehabilitaciju i resocijalizaciju.

JZU Zavod za bolesti ovisnosti Zeničko-dobojskog kantona ne posjeduje biblioteku, primaju donacije knjiga, ali štíćenicima nije omogućen pristup istim, imaju saradnju sa Gradskom i nacionalnom bibliotekom. Štićenicima nije dostupan telefon, računar sa internetom sa postavljenim filterima za pretraživanje ni uređaj za reprodukciju audiovizualnog sadržaja, ali imaju mogućnost pristupa televizijskom uređaju. U ovom Zavodu ne provodi se biblioterapija, programi koje provode su socioterapija, psihoterapija, radno-okupaciona terapija, duhovna terapija, muzikoterapija i terapijska zajednica.

Rezultati istraživanja i diskusija

Za potrebe ovog istraživanja korištena je kvantitativna metoda prikupljanja podataka putem anketnog upitnika. Anketa je provedena među pet terapijskih zajednica čiji rad je potvrdilo Ministarstvo sigurnosti Bosne i Hercegovine i dva Zavoda za bolesti ovisnosti koji su izabrani metodom namjernog uzorka u daljem tekstu tretirat će se objedinjeno kao 7 ustanova.

Upitnik je sadržavao dvadeset i tri (23) pitanja kombinovanog tipa, a distribucija je vršena elektronskim putem, odnosno prema e-mail adresama dostupnim na zvaničnim web stranicama. Dobijeni podaci analizirani su korištenjem deskriptivnih statističkih metoda. Cilj istraživanja bio je obuhvatiti svih sedam institucija i provesti anketni upitnik u svrhu pružanja uvida u bibliotečke usluge. S obzirom da je iz Centra Marjanovac izostao odgovor, ulazni podaci za analizu preuzeti su sa zvanične web stranice Centra. Rezultati su prikazani i grafički pomoću tabele, radi jasnijeg i preglednijeg uvida u strukturu dospjelih odgovora.

Anketa je pokazala da četiri od sedam ustanova ima biblioteku, ali da niti jedna ustanova nema regulisan rad biblioteke prema Pravilnicima o unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji. Također, četiri od sedam posjeduju ukupni broj publikacija koji se kreće u rasponu od 600 do 2.500 štampanih publikacija. Samo dvije ustanove vrše kupovinu publikacija na godišnjem nivou, dok ostale ustanove svoj fond razvijaju putem donacija, izuzev Comunitè Cenacolo koja ne prima ni donacije knjiga. Četiri ustanove navele su da se štíćenici koriste bibliotekom, dostupan fond najčešće je vjerskog, duhovnog i književnog karaktera. Dvije ustanove vode evidenciju o broju posjetitelja, pa je zabilježeno dva korisnika na dnevnom nivou u JU Centar za rehabilitaciju ovisnika o psihoaktivnim supstancama JU CROPS, a pet korisnika na mjesečnom nivou u Zavodu za bolesti ovisnosti Kantona Sarajevo, dok ostale

ustanove ne navode evidenciju o dnevnom broju posjetitelja. Naslovi koje najčešće korisnici pozajmljuju iz biblioteka su definitivno vjerskog karaktera. Nažalost, samo dvije ustanove finansiraju iz svog budžeta rad biblioteke a to su: JU Terapijska zajednica Kampus Kantona Sarajevo i Zavod za bolesti ovisnosti Kantona Sarajevo. Što se tiče rada stručnog bibliotečkog osoblja, niti jedna od ustanova koja posjeduje biblioteku nema zaposlen stručni bibliotečki kadar, taj posao obavljaju pedagozi, psiholozi, socijalni radnici, pa čak i tehnički sekretar kako du naveli u Zavodu za bolesti ovisnosti Kantona Sarajevo. S obzirom da postoji mogućnost saradnje sa nekom drugom bibliotekom, u nedostatku finansija, prostora, sredstava, niti jedna ustanova nema saradnju, niti ugovoreni sporazum sa gradskom ili nekom drugom bibliotekom. Tri od četiri ustanove koje su navele da imaju biblioteku posjeduju i mjesta za sjedenje u biblioteci, pa se tako četiri mjesta za sjedenje nalaze se u JU Centar za rehabilitaciju ovisnika o psihoaktivnim supstancama JU CROPS, dvadeset mjesta za sjedenje u JU Terapijska zajednica Kampus Kantona Sarajevo i četiri mjesta za sjedenje u Zavodu za bolesti ovisnosti Kantona Sarajevo. Što se tiče dostupnosti telefona, računara sa internetom sa filterima za pretraživanje štíćenicima CROPS-a omogućen je pristup telefonu i računaru, dok u ostalim ustanovama nemaju slobodan pristup navedenom. Četiri od sedam ustanova daje slobodan pristup televizijskom uređaju, a tri od sedam imaju slobodan pristup uređaju za reprodukciju audiovizualnog sadržaja. Također, tri ustanove provode biblioterapiju u svom programu rada.

U poređenju sa ranije predstavljenim studijama, rezultati ovog istraživanja pokazuju da, iako postoji svijest o bibliotečkim uslugama i biblioterapiji, u praksu nije uvedena sistemska organizacija i praćenje. Sličnosti su u prepoznatom potencijalu biblioterapije, ali razlika je u tome što u BiH ustanove koje posjeduju biblioteke nemaju institucionalizovan okvir, što ukazuje na potrebu za lokalno prilagođenim standardima i politikama. Prepreke su finansijske prirode (nedovoljna sredstva), institucionalnih politika (nedostatak pravilnika, sistematizacije), kadrovskog kapaciteta i svijesti o ulozi biblioteke u rehabilitaciji.

Globalno, biblioteke sve više preuzimaju ulogu u podršci mentalnom zdravlju i socijalnoj reintegraciji korisnika – kao što primjer iz American Library Association pokazuje, biblioterapija se primjenjuje u bibliotekama za širok spektar korisnika (mentalno zdravlje, beskućnici, ovisnici) i predstavlja pristupačnu, jeftiniju metodu. U drugim zajednicama, biblioteke su integrirane u terapijske i socijalne programe, što u BiH još nije slučaj.

Diskusija i preporuke nastale na osnovu rezultata istraživanja

Nakon analize rezultata istraživanja neophodno je iznijeti i preporuke koje mogu doprinijeti daljem razvoju bibliotečkih usluga i samog rada ovih ustanova.

1. Regulacija i formalizacija rada biblioteka

- **Razviti interne pravilnike** o organizaciji i sistematizaciji rada biblioteka. Svaka ustanova koja posjeduje biblioteku trebala bi imati jasno definisane ciljeve, nabavnu politiku, odgovornosti i način upravljanja bibliotekama, kao i regulisane radne pozicije za bibliotečko osoblje.
- **Uvođenje stručnog bibliotečkog kadra:** Svaka ustanova trebala bi zapošljavati stručnjaka za bibliotečke usluge koji će upravljati fondovima, organizirati knjižnične aktivnosti i pružati stručnu podršku korisnicima. Također, uvijek postoji mogućnost saradnje sa bibliotekarima i knjižničarima koji su zaposleni u gradskoj biblioteci.

2. Razvijanje bibliotečkog fonda

- **Planirati redovnu kupovinu novih publikacija:** Uzimajući u obzir da većina ustanova trenutno nabavlja knjige putem donacija, preporučuje se uvođenje sistema za planiranje nabavke novih knjiga, s posebnim naglaskom na literaturu koja je relevantna za rehabilitaciju ovisnika, ali i edukaciju i lični razvoj.
- **Povećanje saradnje s drugim bibliotekama i institucijama:** Uključivanje u mreže saradnje s javnim bibliotekama, obrazovnim institucijama ili nevladinim organizacijama koje nude donacije ili pomoć u obogaćivanju bibliotečkog fonda.

3. Praćenje i evaluacija korištenja bibliotečkih usluga

- **Uvođenje sistema za praćenje posjeta i pozajmicu građe:** Razviti evidenciju o broju posjetitelja i učestalosti pozajmice knjiga kako bi se dobio uvid u korištenje bibliotečkih usluga. To bi omogućilo bolje planiranje i prilagodbu ponude bibliotečkog sadržaja potrebama korisnika.
- **Provoditi periodične evaluacije:** Na temelju prikupljenih podataka, redovno ocjenjivati učinkovitost i kvalitetu bibliotečkih usluga kako bi se prilagodili sadržaji i aktivnosti u skladu s potrebama štićenika.

4. Integracija biblioterapije u rehabilitacijski program

- **Unaprijediti ulogu biblioterapije:** S obzirom na to da nekoliko ustanova već primjenjuje biblioterapiju, preporučuje se daljnje uvođenje ove metode kao dijela formalnog rehabilitacijskog programa. Biblioterapija može biti izuzetno korisna u procesu emocionalnog

osnaživanja i samospoznaje, te bi trebala biti podržana dodatnim stručnim znanjima i edukacijama za osoblje.

- **Obuka i podrška osoblju** za provođenje biblioterapije i drugih bibliotečkih aktivnosti kao dijela terapijskog procesa.

5. Unapređenje infrastrukture i pristupa tehnologiji

- **Osigurati bolje uslove za rad u bibliotekama:** Povećati broj prostora za sjedenje i opremiti biblioteke tako da korisnici imaju adekvatan prostor za mirno čitanje ili individualnu terapiju.
- **Povećati pristup računarima, internetu i drugim tehnologijama:** Štićenici bi trebali imati pristup internetu i računarima za istraživanje, edukaciju i komunikaciju. Preporučuje se postavljanje internetskih filtera kako bi se osigurao siguran pristup online sadržajima.

6. Osnaživanje saradnje s lokalnim zajednicama i institucijama

- **Uspostaviti sporazume o saradnji s lokalnim bibliotekama i organizacijama:** U cilju obogaćivanja knjižnog fonda i poboljšanja uslova rada biblioteka, preporučuje se sklapanje sporazumskih ugovora sa gradskim bibliotekama, kulturnim centrima i drugim institucijama koje mogu ponuditi resurse, prostor i znanje.
- **Potaknuti volonterizam i angažman lokalnih zajednica:** Uključivanje volontera, lokalnih stručnjaka ili studenata bibliotečkih i psiholoških smjerova koji bi mogli dodatno obogatiti bibliotečku ponudu i aktivnosti u tim ustanovama.

7. Povećanje financijske podrške za bibliotečke aktivnosti

- **Traženje dodatnih izvora finansiranja:** Uvođenje projekata i inicijativa za dodatno finansiranje bibliotečkih aktivnosti, uključujući traženje sredstava kroz javne fondove, donacije od privatnih donatora i saradnju s međunarodnim organizacijama koje podržavaju rehabilitacijske programe.
- **Razvijanje samofinansiranja:** Razmisliti o načinima na koje bi biblioteke mogle postati samofinansirajuće, npr. organiziranjem edukacija, radionica ili prodajom doniranih knjiga.

8. Edukacija i osnaživanje osoblja

- **Edukacija osoblja o važnosti bibliotečkih usluga:** Potrebno je educirati osoblje o važnosti bibliotečkih usluga u procesu rehabilitacije i zdravog razvoja štićenika. To uključuje obuke o biblioterapiji, tehnikama upravljanja knjižnim fondom, te o izgradnji i održavanju relevantnih zbirki.

Ulaganje u bibliotečke usluge može značajno unaprijediti rehabilitacijski proces u ustanovama za rehabilitaciju ovisnika. Implementacija stručnog osoblja, sistematski pristup u razvoju fondova, bolje praćenje korištenja usluga, te unapređenje infrastrukture i tehnološke dostupnosti može stvoriti

temelje za kvalitetniji i učinkovitiji rad biblioteka. Kroz ove preporuke, ustanove mogu osigurati dugoročne koristi za korisnike i doprinositi njihovoj integraciji u društvo.

Ovi nalazi odražavaju značajan potencijal, ali i niz prepreka za bibliotečke usluge u ustanovama za liječenje ovisnosti u Bosni i Hercegovini. U lokalnom kontekstu, nedostatak regulacije i stručnog kadra može značiti da biblioteke funkcioniraju više kao prostor za skladištenje građe nego kao aktivni resurs rehabilitacije. Ograničeni fondovi i oslanjanje na donacije ukazuju na finansijske i institucionalne barijere — ne radi se samo o nedostatku svijesti o važnosti biblioteke, nego i o budžetskoj i organizacionoj strukturi koja ne omogućuje kontinuirano razvijanje usluge.

Rezultati su prikazani i grafički pomoću tabele, radi jasnijeg i preglednijeg uvida u strukturu dospelih odgovora.

Tabela 1: Rezultati istraživanja

	JU Centar za rehabilitaciju ovisnika o psihoaktivnim supstancama JU CROPS	Centar za odvikavanje od ovisnosti Marjanovac	JU Terapijska zajednica Kampus Kantona Sarajevo	Comunita Cenacolo	Milosrdni otac u Bijakovići-Međugorje	Zavod za bolesti ovisnosti Kantona Sarajevo	JZU Zavod za bolesti ovisnosti Zeničko - dobojskog kantona
Biblioteka	Da	[Ne]	Da	Ne	Da	Da	Ne
Pravilnik o radu biblioteke	Ne	[Ne]	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne
Broj publikacija	1.500	[X]	Oko 1.000	X	Oko 600	2.500	X
Kupovina publikacija godišnjem nivou	10	[X]	Ne	0	Ne	5-10	X
Donacije knjiga	Da	[X]	Da	Ne	Da	Da	Da
Štićenici se koriste bibliotekom	Da	[X]	Da	X	Da	Da	Ne
Građa u biblioteci	Književnost,	[X]	Razno	X	Duhovna tematika	Beletristika i	X

	putopisi, vjerski sadržaji, članci					stručna građa	
Broj posjetitelja u biblioteci na dnevnom nivou	2	[X]	X	X	X	5 mjesečno	X
Najčešće pozajmljeni naslovi	Vjerski sadržaj	[X]	X	X	Vjerski sadržaj	Stručna građa	X
Finansiranje biblioteke	Donacije	[X]	Ustanova	X	Donacije	Zavod	X
Stručno bibliotečko osoblje	Ne	[X]	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne
Kadar koji radi u biblioteci	Pedagog, psiholog, socijalni radnik	[X]	X	X	X	Tehnički sekretar	X
Saradnja sa gradskom ili nacionalnom bibliotekom	Ne	[X]	Ne	Ne	Ne	Ne	Da
Ugovorni sporazum sa nekom bibliotekom	Ne	[X]	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne
Prostor za sjedenje u biblioteci	4 mjesta	[X]	20 mjesta	X	X	4	X
Dostupnost telefona	Da	[X]	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne
Dostupnost računara sa internetom	Da	[X]	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne
Filteri za pretraživanje na računaru sa internetom	Da	[X]	X	X	X	X	X
Dostupnost televizijskog uređaja	Da	[X]	Da	Ne	Ne	Da	Da
Dostupnost uređaja za reprodukciju audiovizualnog sadržaja	Da	[X]	Da	Da	Ne	Ne	Ne

Bibliotera- pija	Da	[X]	Da	Ne	Ne	Da	Ne
Programi terapije	Radno- okupacio- na, duhovna, art terapija, psihološka , suportivna , savjetoda- vna i grupna terapija	[X]	Okupacio- na terapija	Rehabili- tacija	Rehabilitacija	Slobodno čitanje	Sociotera- pija, psihotera- pija, radno- okupacio- na terapija, duhovna terapija, muziko- terapija, terapijska zajednica

Zaključak

Istraživanje provedeno među sedam ustanova koje se bave rehabilitacijom ovisnika pokazalo je da bibliotečke usluge u ovim institucijama nisu dovoljno razvijene i sistematizirane. Iako četiri od sedam ustanova posjeduju biblioteke, nijedna od njih nema formalno regulisan rad biblioteke prema Pravilnicima o unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji radnih mjesta. Ovaj nedostatak formalizacije rada biblioteka može ukazivati na to da bibliotečke usluge nisu prepoznate kao ključna komponenta rehabilitacijskog procesa, iako su korisnicima dostupni značajni izvori informacija, posebno u vjerskom i duhovnom kontekstu.

Podaci su također pokazali da četiri ustanove imaju bibliotečke fondove koji se kreću od 600 do 2.500 publikacija, ali većina tih fondova dolazi putem donacija, dok samo dvije ustanove imaju planiranu kupovinu novih publikacija. Ovo sugerira da finansijska sredstva za razvoj bibliotečkog fonda često nedostaju, što ograničava mogućnosti za proširivanje i unapređivanje fonda, ali i razvijanje mogućnosti prema otvorenom pristupu za koji nisu neophodna finansijska sredstva.

Nadalje, iako biblioteke postoje, evidencija o korisnicima i učestalost korištenja biblioteka su slabo razvijeni. Tek dvije ustanove redovno prate broj korisnika, dok ostale ustanove nemaju adekvatan sistem za praćenje korištenja usluga biblioteke. Također, nije prisutna saradnja s drugim bibliotekama, što bi moglo pomoći u obogaćivanju ponude i resursa, posebno u uslovima ograničenih sredstava.

Nedostatak stručnog bibliotečkog osoblja također je značajan problem. Većina ustanova zapošljava osobe iz drugih stručnih područja (pedagozi, psiholozi, socijalni radnici, administrativno osoblje), što ukazuje na potrebu za stručnjacima u bibliotečkom sektoru, koji bi mogli bolje upravljati fondom, pružati stručnu podršku korisnicima i razvijati program biblioterapije u saradnji sa već postojećim uposlenicima psiholozima i pedagozima.

Usprkos ovim izazovima, tri ustanove implementiraju biblioterapiju kao dio svojih rehabilitacijskih programa, što pokazuje pozitivan pristup korištenju bibliotečkih resursa u terapijske svrhe. Također, pristup tehnološkim alatima, poput interneta i televizije, ograničen je na samo nekoliko ustanova, što ukazuje na potrebu za većim ulaganjima u infrastrukturu i pristup tehnologijama koje bi korisnicima omogućile bolje obrazovne i informacijske resurse.

Zaključno, iako bibliotečke usluge u ustanovama za rehabilitaciju ovisnika imaju potencijal, potrebno je dodatno ulaganje u njihovu profesionalizaciju, organizaciju i infrastrukturu. Uvođenjem stručnog bibliotečkog osoblja, razvijanjem formalnih pravilnika o radu biblioteka, te omogućavanjem veće saradnje među institucijama, moglo bi se značajno unaprijediti kvalitet i dostupnost bibliotečkih usluga koje su od važnosti za rehabilitacijski proces štićenika.

Kontakt podaci i adrese ustanova

Naziv ustanove	Adresa ustanove	Kontakt podaci	Mrežna stanica
Javna ustanova Centar za rehabilitaciju ovisnika o psihoaktivnim supstancama (JU CROPS)	Smoluća b.b. Lukavac, 75300 Bosna i Hercegovina	+387 (0) 35 579 569 +387 (0) 35 579 579 +387 (0) 61 048 720 centar@cropps.ba	https://cropps.ba/
Centar za odvikavanje od ovisnosti – Marjanovac	Gradiška cesta, 188 Bosanski Aleksandrovac 78255 Bosna i Hercegovina	+387 (0) 51 580 482 +387 (0) 51 580 252 +387 (0) 66 231 801 centarmarjanovac@gmail.com centarmarjanovac@yahoo.com	https://centarmarjanovac.com/
Javna ustanova “Terapijska zajednica Kampus” Kantona Sarajevo	Iznad Sela Kešelji bb, 71210 Ilidža Bosna i Hercegovina	+387 (0) 33 405 168 +387 (0) 33 405 165 +387 (0) 33 405 166 info@kampus.ba	https://kampus.ba/
Comunita Cenacolo	Bratstvo “Polje Života”	+387 (0) 36 650 114 +387 (0) 63 027 279 campo.della.vita@gmail.com	https://www.comunitacenacolo.it/hr/index.php?option=com_

	Kraljice Mira 108, 88266 Međugorje Bosna i Hercegovina	campo.della.vita@tel.net.ba	content&view=article&id=143# https://www.comunitacenacolo.it/hr/
Milosrdni otac u Bijakovići- Međugorje	Ul. Kralja Tomislava 100 88266 Međugorje Bosna i Hercegovina	+387 (0) 36 651 567 otacmilosrdni@gmail.com	https://milosrdni-otac.com/hr
Zavod za bolesti ovisnosti Kantona Sarajevo	Nahorevska 173 71000 Sarajevo Bosna i Hercegovina	+387 (0) 33 257 750 zalcnarc@bih.net.ba	https://zalcnarc.net
JZU Zavod za bolesti ovisnosti Zeničko -dobojskog kantona	Dr. Abdulaziza Aska Borića 28 72000 Zenica Bosna i Hercegovina	+387 (0) 32 244 544 zdkovisnosti@bih.net.ba	http://zedo-ovisnost.ba/

Literatura

1. ALA Online Dictionary for Library and Information Science. Dostupno na: <https://www.ala.org/tools/atoz/bibliotherapy?utm>. Pristupljeno 8. 11. 2025.
2. EMCDDA. (2014). European monitoring centre for drugs and drug addiction: Državni izvještaj Bosna i Hercegovina. Str. 40-45.
3. Feuerstein-Simon, R. et al.,(2022). Substance Use and Overdose in Public Libraries: Results from a Five-State Survey in the US. Dostupno na: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC8753323/?utm>. Pristupljeno 9. 11. 2025.
4. Girčienė, J., Damijonaitytė, M., (2023). Bibliotherapy Services in Public Libraries: the Case of Lithuania. Dostupno na: <https://www.journals.vu.lt/knygotyra/en/article/view/33942?utm>. Pristupljeno 8. 11. 2025.
5. IFLA-UNESCO (2022). Public Library Manifesto. Dostupno na: <https://repository.ifla.org/rest/api/core/bitstreams/d414c76e-17ef-4581-9c0f-cc6e250a2743/content>. Pristupljeno 8. 11. 2025.
6. International Federation of Library Associations and Institutions. (2017). Guidelines for library services to people experiencing homelessness. IFLA. Dostupno na: <https://www.ifla.org/files/assets/lisn/publications/ifla-guidelines-for-library-services-to-people-experiencing-homelessness.pdf>. Pristupljeno 15. 1. 2025.
7. Mandić, K., Grković, I., (2023). Knjižnični programi zdravstvene podrške za korisnike u Gradskoj knjižnici i čitaonici Vinkovci usmjereni dobrobiti i kvaliteti života zajednice. Dostupno na: <https://izdanja.hkdrustvo.hr/casopisi/vbh/article/view/1078>. Pristupljeno 8. 11. 2025.

8. Ministarstvo sigurnosti Bosne i Hercegovine (MSBIH. E-mail korespondencija januar 9, 2025.).
9. Ministarstvo zdravstva Kantona Sarajevo (Islamagić, Ivona. Privatna e-mail korespondencija decembar 26, 2024).
10. Pravilnik o bližim uvjetima prostora, opreme i kadra za osnivanje i obavljanje zdravstvene djelatnosti u zdravstvenim ustanovama („Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine“ br. 5/20.) Dostupno na: <https://propisi.ks.gov.ba/content/pravilnik-o-bli%C5%BEim-uvjetima-prostora-opreme-i-kadra-za-osnivanje-i-obavljanje-zdravstvene>. Pristupljeno 1. 2. 2025.
11. Reference and User Services Association. (2017). Guidelines for behavioral performance of reference and information service providers. American Library Association. Dostupno na: <https://www.ala.org/rusa/resources/guidelines/guidelinesbehavioral>. Pristupljeno 1. 3. 2025.
12. Smjernice za knjižnične usluge za bolničke pacijente, starije osobe i osobe s posebnim potrebama u ustanovama za trajnu skrb i smještaj (Vol. 21, p. 59). (2009). Hrvatsko knjižničarsko društvo.
13. Smjernice za standarde terapijskih zajednica. (2007). Dostupno na: [https://drogeiovisnosti.gov.hr/UserDocsImages//dokumenti/Smjernice//Smjernice%20za%20standarde%20terapijskih%20zajednica%20\(2007.\).pdf](https://drogeiovisnosti.gov.hr/UserDocsImages//dokumenti/Smjernice//Smjernice%20za%20standarde%20terapijskih%20zajednica%20(2007.).pdf) . Pristupljeno 5. 4. 2025.
14. Sušec, T., Ramljak, G., Kraljević, D. (2010) Organizacija, stanje i budućnost bolničkih knjižnica u Republici Hrvatskoj. Vjesnik bibliotekara Hrvatske 53, 2(2010), 40-46.
15. Zakon o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodice sa djecom ("Službene novine Zeničko-dobojskog kantona", broj: 13/07,13/11,3/15,2/16,16/22,8/24). Dostupno na: <https://zdk.ba/downloads/category/25-zakoni> . Pristupljeno 1. 4. 2025.
16. Zakon o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodice sa djecom Kantona Sarajevo ("Službene novine Kantona Sarajevo", br. 38/2014 - prečišćen tekst, 38/2016, 44/2017, 28/2018, 52/2021, 40/2022 i 13/2025). Dostupno na: <https://www.paragraf.ba/propisi/kantona-sarajevo/zakon-o-socijalnoj-zastiti-zastiti-civilnih-zrtava-rata-i-zastiti-porodice-sa-djecom.html> Pristupljeno 24.5.2025.
17. Zakon o zdravstvenoj zaštiti FBiH („Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine“, br. 46/10 i 75/13.) Dostupno na: <http://www.sllist.ba> . Pristupljeno 1. 4. 2025.
18. Žurić Jakovina, I., Mumelaš, D. (2024). Biblioterapija, samopomoć i subjektivna dobrobit otvorenom pristupu u Hrvatskoj. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/file/462830>. Pristupljeno 8. 11. 2025.

Prof. dr. Elvira Čekić

Univerzitet u Sarajevu (BiH) / University of Sarajevo (BiH)

Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije /

Faculty of Criminalistics, Criminology and Security Studies

ecekic@fkn.unsa.ba

UDK / UDC 004.738.5:316.77

Pregledni naučni rad / Scientific review article

Primljeno / Received: 24. 03. 2025.

Prihvaćeno / Accepted: 12. 11. 2025.

**DIGITALNI NEKROLOZI I 'POSTHUMNI' IDENTITETI:
FENOMEN VIRTUELNOG ŽIVOTA NAKON SMRTI**

**DIGITAL OBITUARIES AND 'POSTHUMOUS' IDENTITIES:
THE PHENOMENON OF VIRTUAL LIFE AFTER DEATH**

Sažetak:

Fenomen digitalnih nekrologa i posthumnih identiteta sve više oblikuje način na koji savremeno društvo doživljava smrt, sjećanje i procese tugovanja. Smrt više ne označava potpuni kraj socijalne prisutnosti, budući da digitalni profili preminulih na društvenim mrežama ostaju aktivni i nakon fizičkog odlaska, omogućavajući kontinuitet simboličke povezanosti s njima. Ovaj rad istražuje emocionalne, psihološke, društvene, etičke i pravne aspekte digitalne memorijalizacije, usmjeravajući se na utjecaj koji virtualni prostori i algoritamski podsjetnici imaju na proces žalovanja i emocionalnog rasterećenja. Korišten je kvalitativni pristup analizi sekundarnih izvora, uz teorijsko utemeljenje u savremenim konceptima identiteta, žalovanja i digitalnog nasljeđa. Analiziraju se paradoksi digitalnog tugovanja, pri čemu memorijalni profili i digitalni nekrolozi mogu pružiti osjećaj prisutnosti i podrške, ali istovremeno mogu produžiti proces emocionalnog vezivanja i otežati prihvaćanje gubitka. Razmatra se i način na koji algoritamska dinamika digitalnih platformi generiše uspomene i podsjetnike, bez uvida u emocionalno stanje korisnika, što može dodatno opteretiti proces tugovanja. Rad otvara i pitanje etičkih i pravnih dilema u vezi s upravljanjem digitalnim identitetima nakon smrti, uključujući nejasne odnose vlasništva, kontrole i prava na uklanjanje sadržaja. Kompleksnost emocionalnih reakcija preživjelih i rastući značaj digitalnog naslijeđa dodatno potvrđuju opravdanost uspostavljanja jasnih regulativa koje bi bile usklađene s psihološkim aspektima tugovanja i etičkim principima dostojanstva preminulih. Digitalna memorijalizacija se u tom kontekstu ne pojavljuje samo kao oblik očuvanja sjećanja, već i kao izazov koji zahtijeva promišljanje u okviru mentalnog zdravlja, društvene prakse i pravne odgovornosti.

Ključne riječi: *digitalni nekrolozi, posthumni identiteti, virtuelno žalovanje, digitalna memorijalizacija, algoritamska memorija, etičke dileme digitalnog nasljeđa*

Summary:

The phenomenon of digital obituaries and posthumous identities is increasingly shaping the way contemporary society perceives death, remembrance, and the grieving process. Death no longer signifies the complete end of social presence, as digital profiles of the deceased remain active on social media platforms even after physical death, enabling a continuity of symbolic connection with them. This paper explores the emotional, psychological, social, ethical, and legal dimensions of digital memorialization, focusing on the impact of virtual spaces and algorithmic reminders on the grieving process and emotional resolution. A qualitative approach was employed in analyzing secondary sources, grounded in contemporary theories of identity, grief, and digital legacy. The paradoxes of digital mourning are analyzed, wherein memorial profiles and digital obituaries may offer a sense of presence and support, yet simultaneously prolong emotional attachment and hinder acceptance of loss. The paper also examines how the algorithmic functioning of digital platforms generates memories and reminders without sensitivity to the emotional state of users, potentially burdening the grieving process further. It raises critical ethical and legal questions surrounding the management of digital identities after death, including unclear ownership, control, and rights to content removal. The complexity of survivors' emotional responses and the growing significance of digital legacy further reinforce the need for clear regulations aligned with the psychological dimensions of grief and ethical principles of dignity. In this context, digital memorialization emerges not only as a form of remembrance, but also as a challenge requiring thoughtful consideration within the frameworks of mental health, social practice, and legal accountability.

Keywords: *digital obituaries, posthumous identities, virtual mourning, digital memorialization, algorithmic memory, ethical dilemmas of digital inheritance*

Uvod

Digitalizacija svakodnevnog života značajno je promijenila način na koji doživljavamo i procesuiramo smrt i tugovanje. U kontekstu suvremenog društva, gdje su društvene mreže postale ključni prostori socijalne interakcije i izražavanja emocija, fenomen digitalnih nekrologa i posthumnih identiteta predstavlja izazov za tradicionalne pristupe žalovanju i sjećanju (Brubaker, Hayes, & Dourish, 2013). Pojava digitalnog nasljeđa, kao svojevrsnog produžetka identiteta nakon smrti, mijenja dinamiku emocionalnog povezivanja i tugovanja, čime se otvara prostor za preispitivanje postojećih teorijskih okvira (Field, Gao & Paderna, 2005).

Digitalni identiteti, nakon smrti njihovih vlasnika, ostaju prisutni na platformama kao što su Facebook, Instagram i druge društvene mreže, stvarajući digitalne spomenike koji nadilaze fizičko postojanje (Stokes, 2012). Ovi digitalni nekrolozi omogućavaju trajnu prisutnost preminule osobe u virtualnom prostoru, čime se otvara pitanje emocionalnog, psihološkog i društvenog utjecaja ovakvih praksi na preživjele članove obitelji i prijatelje (Widmaier & Stylianou-Lambert, 2025). Iako digitalni memorijali pružaju osjećaj prisutnosti i kontinuirane emocionalne povezanosti, istovremeno mogu otežati proces prihvaćanja smrti i emocionalnog oslobađanja (Shear et al., 2011).

Tradicionalni psihološki modeli žalovanja, poput modela pet faza tuge (Kübler-Ross & Kessler, 2005), podrazumijevaju završetak procesa kroz prihvaćanje smrti kao konačnog ishoda. Međutim, digitalni nekrolozi i memorijalni profili često remete ovaj proces, održavajući preminulu osobu u simboličkom stanju "virtuelne prisutnosti", čime se emocionalno razdvajanje dodatno otežava (Field, 2005). Fenomen "kontinuirane povezanosti" postaje još izraženiji u digitalnoj sferi, gdje algoritmi i automatizirane funkcije mreža održavaju prisustvo preminulih kroz godišnjice, podsjetnike i interakcije s ostalim korisnicima (Brubaker, Hayes & Dourish, 2013).

Psihološki učinci ovakvih praksi mogu biti ambivalentni: dok neki korisnici pronalaze utjehu i osjećaj zajednice, drugi se suočavaju s produženim procesom tugovanja i emocionalnom stagnacijom. Također, očuvanje digitalnog identiteta preminulih osoba otvara kompleksna etička pitanja o pravima na digitalno nasljeđe i upravljanje virtualnim profilima nakon smrti (Stokes, 2012). Platforme poput Facebooka omogućavaju određivanje "nasljednika" digitalnog profila, no i dalje postoji značajna pravna i moralna nejasnoća u vezi s upravljanjem i održavanjem digitalnih spomenika (Reeves et al., 2024).

Uvođenje digitalnih nekrologa u svakodnevni život otvara niz pitanja koja zahtijevaju interdisciplinarni pristup, uključujući psihologiju, sociologiju, filozofiju i pravo. Ovaj rad nastoji rasvijetliti kompleksnu dinamiku digitalnog žalovanja, analizirajući emocionalne, društvene i etičke aspekte fenomena. Pritom se oslanja na suvremene teorijske i empirijske radove kako bi se sagledala multidimenzionalnost ovog fenomena u kontekstu suvremenog društva.

Nužnost razumijevanja digitalnog posthumnog identiteta leži u sve većem broju korisnika društvenih mreža koji ostavljaju za sobom digitalne tragove i uspomene. Suočeni s izazovima očuvanja uspomene i emocionalnog oslobađanja od preminulih, društvo mora kritički razmotriti implikacije i odgovornosti vezane za održavanje i regulaciju digitalnog nasljeđa.

Teorijski okvir

Teorijski okvir na koji se oslanjamo u ovom radu obuhvata niz suvremenih teorija i modela koji se bave procesom tugovanja, digitalnim identitetom i društvenom konstrukcijom smrti u digitalnom dobu. Suvremena digitalna kultura značajno je transformirala načine na koje ljudi žaluju i održavaju sjećanja na preminule osobe, čime su klasični pristupi žalovanju postali nedovoljni za razumijevanje kompleksnosti novih fenomena. Fenomen digitalnih nekrologa i posthumnih identiteta predstavlja izazov za tradicionalne teorije žalovanja, identiteta i memorijalizacije u kontekstu suvremenog digitalnog doba. Digitalizacija društvene interakcije značajno je promijenila dinamiku emocionalnog suočavanja sa smrću, čime se otvara prostor za nove interpretacije procesa tugovanja i očuvanja uspomena.

Teorije žalovanja u digitalnom kontekstu

Jedna od najutjecajnijih i najčešće korištenih teorija žalovanja je model pet faza tugovanja, koji je razvila psihijatrica Elisabeth Kübler-Ross (2005). Ovaj model obuhvaća pet uzastopnih faza kroz koje prolaze osobe koje se suočavaju s gubitkom: poricanje, ljutnja, pregovaranje, depresija i prihvatanje. Teorija naglašava linearan proces emocionalnog suočavanja s gubitkom, u kojem svaka faza predstavlja specifičan emocionalni odgovor na smrt ili značajan gubitak. Međutim, u digitalnom kontekstu, postojanje digitalnih nekrologa i memorijalnih profila često remeti ovaj proces, jer prisutnost preminule osobe na društvenim mrežama održava simboličku prisutnost i nakon smrti. Međutim, u digitalnom kontekstu, postojanje digitalnih nekrologa i memorijalnih profila često remeti ovaj proces, jer prisutnost preminule osobe na društvenim mrežama održava simboličku prisutnost i nakon smrti.

Psihologinja Mary-Frances O'Connor (2019) predlaže teoriju "neuralnog kontinuiteta tuge" koja se oslanja na neurobiološke osnove tugovanja. Prema O'Connor, digitalna prisutnost preminulih može otežati proces prilagodbe jer mozak i dalje interpretira simboličku prisutnost kao emocionalnu povezanost, što produljuje fazu poricanja i otežava emocionalno rasterećenje.

Kontinuirana povezanost i digitalna memorijalizacija

Koncept "kontinuirane povezanosti" (Field, Gao & Paderna, 2005) naglašava da osobe koje tuguju održavaju simboličku vezu s preminulim kroz rituale i uspomene. U digitalnom kontekstu, ova povezanost dodatno se osnažuje stalnim interakcijama na digitalnim memorijalima. Prisustvo objava, komentara i automatskih podsjetnika čini da emocionalno razdvajanje bude otežano (Walter, 2015).

Brubaker, Hayes & Dourish (2013) ukazuju na to da digitalni memorijali omogućavaju kolektivno tugovanje u online zajednicama, što može pozitivno utjecati na proces žalovanja, ali i otežati emocionalno oslobađanje. Održavanje digitalnog identiteta kroz virtualne spomenike i algoritamski generirane uspomene (npr. godišnjice) predstavlja kontinuirani podsjetnik na gubitak, što može izazvati produženu ili kompleksnu tugu (Shear et al., 2011).

Teorije identiteta i digitalni profil nakon smrti

Sociolog Goffman (1959, str. 17-25), u svojoj teoriji „prezentacije sebe“, analizira kako pojedinci oblikuju i predstavljaju svoj identitet kroz svakodnevne socijalne interakcije, koristeći različite „izraze“ kako bi uticali na percepciju drugih. Iako je njegovo djelo nastalo u pred-digitalno doba, koncepti koje razvija ostaju relevantni i u savremenom kontekstu, naročito u analizi digitalnih identiteta koji se, nakon smrti, nastavljaju održavati putem memorijalnih profila i virtualnih interakcija. Ova savremena primjena Goffmanove teorije omogućava relevantniji uvid u posthumno predstavljanje identiteta u online zajednicama.

Ovi profili, koji su nekada bili dinamične prezentacije živih osoba, postaju statični simboli sjećanja, čime se otvara pitanje autentičnosti i kontrole identiteta nakon smrti (Bassett, 2020). Walter (2015), u svojim radovima o digitalnoj smrti, ističe da su digitalni nekrolozi postali integralni dio modernih žalobnih praksi. Održavanje "digitalnog identiteta" može stvoriti privid kontinuiteta, što otežava proces tugovanja, jer emocionalna separacija postaje kompleksnija i izazovnija.

Društvena konstrukcija smrti i digitalna etika

Teorija socijalnog konstruktivizma (Berger & Luckmann, 1966) naglašava kako se značenja i društvene norme oblikuju kroz interakcije i kolektivna uvjerenja. U digitalnom dobu, društvene mreže oblikuju nove norme vezane za smrt i tugovanje, čime se digitalni identiteti održavaju kao produžeci socijalne egzistencije. Platforme poput Facebooka, koje omogućavaju nasljeđivanje digitalnog profila, stvaraju moralnu i pravnu dilemu u vezi s održavanjem i upravljanjem memorijalnim sadržajem (Reeves et al., 2024). Algoritamska upravljanja digitalnim identitetima često nemaju odgovarajuću etičku osnovu, što može izazvati dodatne izazove u procesu tugovanja. Na primjer, Facebookova politika nasljednika profila može dovesti do konflikta između članova porodice u vezi s pravom upravljanja i očuvanja digitalnog naslijeđa (Stokes, 2012).

Metodološki okvir

Cilj ovog rada je analizirati psihološke, društvene i etičke aspekte fenomena digitalnih nekrologa i posthumnih identiteta u suvremenom digitalnom dobu, razmatrajući psihodinamičke procese žalovanja i emocionalne reakcije koje nastaju u kontekstu digitalne memorijalizacije. Rad istražuje mehanizme emocionalne obrade gubitka kroz digitalne memorijale te analizira kako ovi virtualni prostori utječu na psihološke odgovore na smrt i doprinose procesu tugovanja. Održavanje digitalne prisutnosti pokojnika istražuje se u kontekstu njegovog uticaja na individualne i kolektivne pristupe žalovanju. Psihološka analiza usmjerena je na dinamičke obrasce emocionalnog suočavanja unutar digitalnog žalovanja, pri čemu se istražuje složena struktura emocionalnih odgovora i njihova interakcija s virtualnim memorijalnim praksama. Također, rad razmatra društvene i etičke aspekte upravljanja digitalnim nasljeđem, uz analizu pravnih izazova i dilema povezanih s digitalnom prisutnošću preminulih osoba.

Istraživačka pitanja

U tom smislu, rad nastoji odgovoriti na sljedeća ključna pitanja:

1. Kako digitalni nekrolozi i memorijalni profili utječu na proces žalovanja i emocionalnog oslobađanja?
2. Na koji način algoritmi društvenih mreža oblikuju i perpetuiraju posthumni identitet?
3. Kako se virtualni identitet preminulih reflektira na emocionalnu stabilnost njihovih bližnjih?
4. Koja je uloga društvenih normi i kulturnih razlika u prihvaćanju digitalnih nekrologa?
5. Koje su etičke i pravne dileme vezane za upravljanje digitalnim nasljeđem?

Kako bi se odgovorilo na navedena pitanja, rad će se temeljiti na kvalitativnoj analizi sekundarnih izvora, oslanjajući se na relevantne teorijske modele i empirijska istraživanja koja problematiziraju fenomene žalovanja, digitalnog identiteta i socijalne memorijalizacije. Analitički okvir uključuje interdisciplinarna razmatranja koja objedinjuju psihodinamičke aspekte tugovanja, sociološke perspektive digitalne interakcije i komunikološke pristupe u kontekstu suvremenih digitalnih praksi.

Ovakva metodološka osnova omogućava kritičko razmatranje fenomena digitalnih nekrologa i njihovog utjecaja na emocionalno zdravlje i društvenu praksu, uz korištenje konkretnih primjera digitalnih memorijala na društvenim mrežama kao ilustraciju teorijskih pretpostavki.

Očekivani doprinos i praktične implikacije

Spoznaje iz ovog rada mogu pružiti značajan doprinos objašnjenju procesa tugovanja u digitalnom dobu te izazovima očuvanja digitalnog identiteta nakon smrti. Sagledavanje psiholoških učinaka digitalnih nekrologa omogućit će stručnjacima iz područja mentalnog zdravlja dublji uvid u emocionalne procese s kojima se korisnici suočavaju prilikom psihološkog suočavanja s gubitkom. Praktične implikacije ovog rada uključuju oblikovanje smjernica za digitalne platforme u smislu etičkog upravljanja digitalnim nasljeđem i podizanje svijesti o emocionalnim posljedicama algoritamske podrške posthumnim profilima, s ciljem unapređenja regulativa i pravnih okvira koji prate digitalnu memorijalizaciju i očuvanje virtualnih identiteta nakon smrti.

Utjecaj digitalnih nekrologa i memorijalnih profila na proces žalovanja i emocionalno oslobađanje

Digitalni nekrolozi i memorijalni profili predstavljaju nov oblik emocionalnog suočavanja sa smrću u digitalnom dobu, pri čemu njihova uloga nadilazi tradicionalne prakse žalovanja. U kontekstu društvenih mreža, prisutnost preminulih osoba se ne završava smrću, već se nastavlja kroz digitalne spomenike i memorijalne stranice koje omogućavaju prijateljima i porodici da nastave interakciju sa sjećanjima i simboličkim prisustvom pokojnika. Iako digitalni nekrolozi mogu pružiti osjećaj utjehe i podrške, njihova emocionalna funkcija često izaziva kontradiktorne reakcije među korisnicima.

Jedan od ključnih problema u razumijevanju učinaka digitalnih memorijala na proces žalovanja je njihova potencijalna uloga u produženju emocionalnog vezivanja za preminulu osobu. Tradicionalni modeli tugovanja, poput Kübler-Rossovog modela (2005), pretpostavljaju progresivno oslobađanje od emocionalne vezanosti kroz faze poricanja, ljutnje, pregovaranja, depresije i prihvatanja. No, digitalni memorijali često remete ovu dinamiku, jer omogućavaju kontinuirani simbolički kontakt sa preminulom osobom, što može otežati završetak procesa emocionalnog oslobađanja.

Prema Adamsu (2024), digitalni memorijali na društvenim mrežama često izazivaju osjećaj "emocionalnog zarobljavanja", gdje korisnici održavaju digitalnu vezu s pokojnikom čak i dugo nakon smrti, čime se produžuje proces tugovanja.

Pojava algoritamskih podsjetnika, kao što su automatski generirane uspomene i podsjetnici na rođendane preminulih, dodatno otežava emocionalno prilagođavanje. Mallon & Towers (2024) navode kako se ovakvi podsjetnici često doživljavaju kao emocionalno nametljivi, jer neočekivano aktiviraju sjećanja i mogu destabilizirati emocionalnu ravnotežu korisnika. U tom kontekstu, digitalni nekrolozi, iako zamišljeni kao podrška procesu tugovanja, mogu izazvati paradoksalnu reakciju - intenziviranje boli i produženje procesa žalovanja.

O'Connor (2019) ističe da digitalna prisutnost pokojnika može narušiti proces emocionalnog rasterećenja, posebno kada algoritmi društvenih mreža spontano generiraju podsjetnike na rođendane ili godišnjice smrti. Takve automatske interakcije često izazivaju iznenadne emocionalne reakcije i osjećaj nelagode kod članova porodice i prijatelja, što otežava proces emocionalne stabilizacije i prilagodbe. Istovremeno, Mallon i Towers (2024) primjećuju da ovakvi digitalni memorijali, iako nude prostor za kolektivno tugovanje i izražavanje emocija, mogu paradoksalno pojačati osjećaj emocionalne izolacije jer stvaraju iluziju povezanosti koja zapravo onemogućava prihvatanje konačnosti gubitka.

Emocionalne reakcije na digitalne nekrologe često su ambivalentne - dok jedni korisnici osjećaju olakšanje i podršku kroz virtualno tugovanje, drugi se suočavaju s kontinuiranom prisutnošću preminule osobe, što može dovesti do osjećaja emocionalne stagnacije. Ateş, Hesse & Cuhls (2024) naglašavaju da stalna prisutnost digitalnog identiteta pokojnika može rezultirati tzv. "kompliciranim tugovanjem", gdje se proces prilagodbe usporava zbog nemogućnosti emocionalnog rasterećenja i simboličkog zatvaranja.

S druge strane, treba priznati i pozitivnu ulogu digitalnih memorijala kao prostora kolektivnog tugovanja i društvene podrške. Brubaker i suradnici (2024) ističu da društvene mreže omogućavaju zajedničko dijeljenje tuge i sjećanja, čime se omogućava proces socijalne solidarnosti i emocionalne podrške. Međutim, iako takvi digitalni prostori olakšavaju kolektivno suočavanje s gubitkom, istovremeno mogu dovesti do osjećaja emocionalnog pritiska i socijalne obaveze za kontinuirano ažuriranje sadržaja.

U konačnici, emocionalni učinci digitalnih nekrologa i memorijalnih profila pokazuju se izuzetno složenima i višeznačnima. S jedne strane, oni

omogućavaju održavanje simboličke veze s preminulom osobom, što može pružiti utjehu i osjećaj prisutnosti. S druge strane, produžavanje emocionalnog vezivanja kroz algoritamsku podršku i automatske podsjetnike može otežati proces prihvaćanja gubitka i emocionalnog oslobađanja. Digitalni nekrolozi, stoga, predstavljaju ambivalentan fenomen koji istovremeno može olakšati i otežati emocionalnu prilagodbu na gubitak, otvarajući potrebu za dubljim istraživanjem njihovih učinaka na psihološko zdravlje korisnika.

Algoritmi i perpetuacija posthumnog identiteta

Algoritmi društvenih mreža imaju značajnu ulogu u oblikovanju i održavanju posthumnog identiteta, čime direktno utječu na percepciju preminulih u digitalnom okruženju. Na platformama kao što su Facebook, Instagram i Twitter, algoritmi automatski generiraju uspomene i podsjetnike, čime se posthumni identitet održava kroz digitalne interakcije čak i nakon smrti vlasnika profila. Takvi automatizirani algoritmi omogućavaju korisnicima da nastave simbolički kontakt s pokojnikom putem algoritamski generiranih objava, uspomena i godišnjica, čime se stvara privid kontinuiteta i prisutnosti. Prema McAvoyu i Kiddu (2024), algoritmi za detekciju obrazaca i identitetskih zajednica omogućavaju povezivanje sadržaja s preminulima bez obzira na emocionalni kontekst korisnika, što može izazvati neočekivane emocionalne reakcije i destabilizirati proces prilagodbe. U tom smislu, algoritamska nemarnost i manjak osjetljivosti na emocionalne potrebe korisnika predstavljaju značajan problem, jer podsjetnici na rođendane ili uspomene često stižu bez ikakve prethodne najave ili mogućnosti kontrole. Takva praksa može izazvati osjećaj nelagode i emocionalne uznemirenosti, pogotovo kada algoritmi proizvode sadržaje koji korisnike vraćaju u fazu tuge i produžuju proces emocionalnog prilagođavanja.

Nepredvidiva priroda algoritamskih podsjetnika dovodi do paradoksa u održavanju posthumnog identiteta. Iako su dizajnirani da očuvaju uspomenu i potaknu kolektivno sjećanje, ovi podsjetnici često narušavaju proces emocionalnog rasterećenja i otežavaju emocionalno oslobađanje. Na primjer, automatski generirane objave na Facebooku, koje obilježavaju rođendane ili godišnjice smrti, mogu izazvati intenzivne emocionalne reakcije kod korisnika koji nisu emocionalno spremni na takve podsjetnike. Ovakva praksa dovodi do fenomena "algoritamske invazije" (Acker & Brubaker, 2014) gdje se korisnici suočavaju s nenamjernom emocionalnom destabilizacijom zbog automatizirane podrške koja nije prilagođena individualnim potrebama i fazama tugovanja. Kritički posmatrano, takva automatizacija pokazuje

duboko nerazumijevanje emocionalnih procesa žalovanja i otvara pitanja o etičkoj odgovornosti platformi u upravljanju posthumnim sadržajem.

Nadalje, algoritamski pristupi digitalnoj memorijalizaciji stvaraju i određene kulturne kontradikcije. Prema Recuberu (2023), održavanje postumnog identiteta putem automatiziranih algoritama odražava socio-kulturnu potrebu za trajnim povezivanjem s preminulim osobama, ali istovremeno izaziva i osjećaj emocionalnog zarobljavanja. Dok su digitalni memorijali osmišljeni kao način očuvanja uspomene i emocionalne podrške, kontinuirani algoritamski podsjetnici paradoksalno mogu izazvati osjećaj emocionalne izolacije i dodatno otežati proces prilagodbe na gubitak. Ova ambivalentnost digitalnog žalovanja ukazuje na potrebu za osjetljivijim pristupom u dizajniranju algoritamskih rješenja.

Osim emocionalnih izazova, algoritamska podrška postumnom identitetu otvara i niz etičkih dilema vezanih za pravo na digitalno nasljeđe i upravljanje memorijalnim profilima. Mnogi korisnici nemaju jasne smjernice ili mogućnosti da unaprijed odrede način upravljanja svojim profilom nakon smrti, čime se otvara prostor za konflikt između platformi i članova obitelji. Kako navode Meese i suradnici (2015), algoritamska nemarnost često rezultira konfliktima između privatnosti i očuvanja uspomene, što može izazvati dodatnu traumatizaciju kod onih koji tuguju. U tom kontekstu, algoritamski modeli predstavljaju moralno i etičko pitanje, jer se profil pokojnika često tretira kao algoritamski artefakt umjesto kao emocionalno značajna uspomena.

Neki autori, poput Malicki-Sánchez, Ford-Morie & Panos (2024), ističu da algoritmi mogu igrati pozitivnu ulogu u procesu digitalnog žalovanja, pružajući zajednicama prostor za izražavanje tuge i kolektivno sjećanje. No, čak i u takvim slučajevima, pitanje emocionalne osjetljivosti ostaje problematično. Automatizacija može omogućiti proces simboličke interakcije, ali bez adekvatne kontrole i mogućnosti prilagodbe, ovakvi podsjetnici mogu izazvati emocionalne konflikte i dodatno otežati proces psihosocijalnog suočavanja s gubitkom.

Razmatrajući sve navedeno, postaje jasno da su algoritmi društvenih mreža i njihov pristup postumnom identitetu višeznačni i kompleksni. Iako mogu pružiti osjećaj emocionalne podrške i očuvanja uspomene, njihova emocionalna nepouzdanost i automatizirana priroda dovode do problema u procesu emocionalnog rasterećenja. U tom kontekstu, potrebno je razmotriti razvoj sofisticiranijih modela koji će uzeti u obzir emocionalnu ranjivost korisnika i omogućiti personaliziranu kontrolu nad algoritamskim podsjetnicima, čime bi se smanjio emocionalni pritisak i omogućilo dostojanstveno očuvanje sjećanja.

Virtualni identitet preminulih i emocionalna stabilnost korisnika

Digitalni identitet preminulih na društvenim mrežama nerijetko postaje izvor emocionalne destabilizacije za članove porodice i prijatelje. Iako digitalni nekrolozi i memorijalni profili pružaju prostor za zajedničko tugovanje i očuvanje uspomene, kontinuirano prisustvo posthumnog identiteta može otežati emocionalnu prilagodbu i stabilnost. Prema Stein i Johnsonu (2025), takvi profili često zadržavaju simboličku prisutnost preminulih kroz automatske podsjetnike i algoritamski generirane uspomene, čime se stvara osjećaj prisutnosti koji može remetiti proces emocionalnog oslobađanja. Kada se algoritmi automatski uključuju u proces žalovanja bez mogućnosti prilagođavanja, korisnici se mogu osjećati emocionalno zarobljeni i suočeni s iznenadnim emocionalnim okidačima. Jasno je da odsustvo algoritamske osjetljivosti u takvim situacijama može intenzivirati emocionalni pritisak i produžiti proces tugovanja.

Osim emocionalnog izazova, očuvanje digitalnog identiteta kroz memorijalne profile može destabilizirati emocionalnu koheziju unutar društvenih zajednica. Wang (2024) ističe da virtualne zajednice i online profili održavaju privid identitetske stabilnosti, ali zapravo stvaraju dinamiku emocionalne nesigurnosti kada algoritmi automatski generiraju podsjetnike na rođendane ili godišnjice smrti. Ova praksa ne samo da može narušiti emocionalnu stabilnost korisnika, već i stvoriti osjećaj pritiska da se i dalje održava prisutnost i interakcija s profilom preminulog. Digitalna prisutnost može postati svojevrsna emocionalna obaveza, otežavajući proces oslobađanja i suočavanja s gubitkom. Personalizacija algoritama ključna je za omogućavanje veće kontrole nad procesom digitalnog žalovanja, čime se smanjuje rizik od emocionalne destabilizacije i osigurava dostojanstveno suočavanje s gubitkom.

Istovremeno, Tei, Fujino i Murai (2025) ukazuju na to da kontinuirano održavanje virtualnog identiteta može izazvati i psihološke konflikte, osobito kada digitalni profili ostaju aktivni bez izričite dozvole obitelji ili bliskih prijatelja. Takva praksa može izazvati osjećaj neprijatnosti i nelagode, budući da podsjetnici na preminule mogu doći u neočekivanim trenucima, čime se destabilizira emocionalna sigurnost korisnika. Ovi emocionalni konflikti dodatno se produbljuju u situacijama kada digitalni sadržaj preminulog bude predmetom algoritamske distribucije bez kontrole i uvida korisnika. Navedeni izazovi sugeriraju da algoritamska neosjetljivost dodatno intenzivira emocionalnu ranjivost korisnika, što zahtijeva razvijanje etičkih smjernica i personaliziranih digitalnih memorijalnih praksi koje će pružiti adekvatnu podršku procesu žalovanja.

Jacobsen (2020) naglašava da problem emocionalne stabilnosti u virtualnim zajednicama nije samo tehničke prirode, već i pitanje socijalne interakcije u kontekstu žalovanja. Kada se memorijalni profili održavaju kroz algoritamske podsjetnike, društvena dinamika unutar zajednica može postati emocionalno opterećena, jer članovi zajednice osjećaju pritisak da stalno izražavaju žaljenje i suosjećanje. Ovaj emocionalni teret može destabilizirati zajednicu i stvoriti konfliktna osjećaje kod korisnika, gdje se empatija prema preminulom miješa s osjećajem emocionalne iscrpljenosti. Algoritmi koji održavaju posthumni identitet bez odgovarajuće emocionalne osjetljivosti često zanemaruju stvarne psihološke potrebe korisnika, čime se dodatno narušava emocionalna stabilnost zajednice.

Kako bi se smanjio rizik emocionalne destabilizacije, Recuber (2023) predlaže uvođenje fleksibilnih algoritamskih rješenja koja bi korisnicima omogućila veći stupanj kontrole nad digitalnim prisustvom pokojnika. Umjesto automatiziranih podsjetnika koji se pojavljuju bez uzimanja u obzir emocionalnog konteksta, potrebno je razviti opcije personalizacije i prilagodbe algoritamskog upravljanja memorijalnim profilima. Na taj način korisnici bi imali mogućnost da sami odrede hoće li i kada biti suočeni s uspomena na preminule, čime bi se smanjila učestalost neočekivanih emocionalnih reakcija i osigurala veća psihološka stabilnost.

Zaključno, virtualni identitet preminulih na društvenim mrežama predstavlja izazov za emocionalnu stabilnost korisnika, osobito kada algoritmi generiraju automatske podsjetnike bez uzimanja u obzir emocionalne ranjivosti. Memorijalni profili mogu olakšati proces tugovanja ako su osmišljeni s dovoljno emocionalne osjetljivosti, ali automatizacija koja zanemaruje kontekst žalovanja može izazvati negativne psihološke posljedice. Stoga bi pristupi digitalnim memorijalima trebali biti etički utemeljeni i personalizirani, omogućujući smanjenje emocionalnog pritiska i dostojanstveno suočavanje s gubitkom.

Društvene norme i kulturne razlike u prihvaćanju digitalnih nekrologa

Društvene norme i kulturne razlike igraju ključnu ulogu u oblikovanju praksi digitalnog žalovanja i prihvaćanja digitalnih nekrologa. Način na koji zajednice reagiraju na digitalno očuvanje sjećanja i posthumno prisustvo na mreži u velikoj mjeri ovisi o kulturnim obrascima i normativnim očekivanjima u vezi sa žalovanjem i tugovanjem. Na primjer, istraživanje koje su proveli Wagner (2018) i Giaxoglou (2020) ukazuje na to da norme žalovanja na društvenim mrežama nisu univerzalne, već variraju ovisno o kulturnom i

društvenom kontekstu. U nekim kulturama, javno izražavanje tuge putem digitalnih medija može se smatrati neprimjerenim ili čak tabuiziranim, dok se u drugim zajednicama digitalni memorijali doživljavaju kao legitimni oblik kolektivnog žalovanja. Takva varijabilnost može izazvati sukobe unutar digitalnih zajednica, osobito kada različite kulturne skupine koriste iste platforme za komemoraciju.

Razlike u društvenim normama i kulturnim praksama također se odražavaju u načinu na koji se digitalni nekrolozi prihvaćaju i interpretiraju unutar virtualnih zajednica. Prema Mitchellu i suradnicima (2012), digitalni memorijali često preuzimaju oblik ritualiziranog tugovanja, ali njihova interpretacija može varirati između različitih kultura. U nekim zapadnim društvima digitalni memorijali mogu biti otvoreno mjesto žalovanja i dijeljenja uspomena, dok su u istočnoazijskim kulturama takve prakse često regulirane društvenim normama koje naglašavaju privatnost i intimnost u tugovanju. Ovakve razlike dovode do pojave kulturnog raskoraka unutar globalnih digitalnih platformi, gdje se korisnici suočavaju s različitim očekivanjima u vezi s izražavanjem tuge i sjećanja. Odsustvo kulturne senzitivnosti prilikom dizajniranja digitalnih prostora za žalovanje može rezultirati nesporazumima i izazvati negativne reakcije među korisnicima.

Uloga društvenih normi posebno dolazi do izražaja u situacijama kada se digitalni nekrolozi koriste za javno izražavanje tuge, čime se stvara napetost između individualnih potreba za komemoracijom i društvenih očekivanja o načinu izražavanja tuge. Karjalainen (2022) ističe da digitalizacija žalovanja često dovodi do stvaranja novih kulturnih praksi koje odstupaju od tradicionalnih rituala, ali i dalje zadržavaju elemente ritualizacije kroz digitalne simbole i izraze. U tom kontekstu, digitalni prostori postaju arene za pregovaranje o prikladnim oblicima tugovanja, gdje se korisnici suočavaju s nesigurnošću u vezi s načinom korištenja društvenih mreža za izražavanje žalosti. Nedostatak jasnih kulturnih smjernica i edukacije o digitalnoj memorijalizaciji može dodatno pojačati kulturne tenzije i izazvati nesporazume unutar digitalnih zajednica.

Ulguim (2018) dodatno ukazuje na izazove koje digitalna memorijalizacija postavlja u društvima sa snažnim tradicionalnim normama o smrti i žalovanju. Na primjer, u konzervativnim kulturama gdje je smrt tabu tema, javno izražavanje tuge na društvenim mrežama može izazvati osudu i otpor. U takvim kontekstima, digitalni memorijali mogu djelovati kao narušavanje društvenog poretka i izazvati osjećaj nepoštivanja prema pokojniku. Suprotno tome, u društvima koja teže otvorenijem pristupu žalovanju, digitalni prostori postaju sredstvo za očuvanje kolektivnog sjećanja i emocionalne podrške.

Ovakva raznolikost pristupa ukazuje na snažan utjecaj društvenih normi na oblikovanje digitalnog žalovanja, što ističe potrebu za osjetljivijim pristupom digitalnoj memorijalizaciji u kontekstu različitih kulturnih praksi.

Jedan od ključnih izazova digitalne memorijalizacije je kako osigurati poštivanje različitih društvenih normi unutar globaliziranih digitalnih platformi. Davoudi (2023) naglašava da su digitalni prostori često dizajnirani prema zapadnim kulturnim normama koje favoriziraju otvoreno izražavanje emocija, dok zajednice iz drugih kulturnih miljea mogu doživjeti takav pristup kao invazivan ili neprimjeren. To dovodi do problema kulturne homogenizacije u digitalnom prostoru, marginalizirajući kulturne prakse koje odstupaju od dominantnog diskursa, zbog čega je neophodno razviti digitalne alate koji bi korisnicima omogućili prilagodbu memorijalnih praksi vlastitim kulturnim normama i vrijednostima.

Etičke i pravne dileme u upravljanju digitalnim nasljeđem

Etičke i pravne dileme vezane za upravljanje digitalnim nasljeđem predstavljaju jedno od najkontroverznijih i najsloženijih pitanja u digitalnom dobu. Razvoj tehnologije i ekspanzija digitalnih identiteta doveli su do potrebe za redefiniranjem pravnih i etičkih okvira koji upravljaju posthumnim prisustvom na mreži. Prema Tiribelliju i suradnicima (2024), jedna od ključnih dilema odnosi se na vlasništvo nad digitalnim sadržajem nakon smrti korisnika. Digitalni identiteti, uključujući profile na društvenim mrežama, digitalne fotografije i osobne podatke, često ostaju bez jasnog nasljednika, što stvara pravnu prazninu u pogledu upravljanja i pristupa tim podacima. Kritički razmatrajući ovu problematiku, jasno je da postojeća pravna rješenja nisu prilagođena dinamičnim digitalnim kontekstima, što dodatno komplicira proces žalovanja i donošenja odluka o digitalnim spomenicima.

Pravni okvir za digitalno nasljeđe varira između država i pravnih jurisdikcija, ali zajednički problem ostaje pitanje vlasništva i kontrole. Clarke, Khlif i Ingley (2024) naglašavaju da pravni okvir za digitalno nasljeđe varira između država i pravnih jurisdikcija, ali zajednički problem ostaje pitanje vlasništva i kontrole. Čak i kada postoje pravne smjernice za digitalno nasljeđe, njihova primjena često dolazi u sukob s etičkim aspektima, posebno kada obitelj ili bližnji žele sačuvati ili obrisati digitalni profil pokojnika. Na primjer, slučajevi u kojima su društvene mreže poput Facebooka i Instagrama odbile obiteljima pristup profilima pokojnika otvaraju pitanje sukoba između privatnosti korisnika i emocionalnih potreba obitelji.

Analiza ovakvih situacija pokazuje da pravna regulativa često ne prati dinamiku emocionalnih i moralnih potreba korisnika, što može dovesti do dodatnog opterećenja i destabilizacije emocionalne ravnoteže preživjelih.

Osim pitanja vlasništva, etički izazovi također proizlaze iz prakse upravljanja digitalnim podacima nakon smrti. Prema Smythu, Martinu & Downingu (2025), problem nastaje kada platforme automatski generiraju sadržaje povezane s pokojnicima bez eksplicitnog pristanka obitelji. Takve situacije izazivaju osjećaj povrede privatnosti i ugrožavaju etički integritet digitalnog nasljeđa. Posebno je problematično kada se digitalni sadržaji preminulih koriste u marketinške svrhe ili kao dio analitičkih modela za unaprjeđenje korisničkog iskustva. Ova problematika ukazuje na to da algoritamski pristupi upravljanju digitalnim nasljeđem često zanemaruju etičke principe ljudskog dostojanstva i emocionalne osjetljivosti, što može rezultirati dodatnim psihološkim opterećenjem za preživjele.

U prikazu knjige *Caring for Cultural Heritage* autorice Charlotte Woodhead, Brkić (2024) naglašava da postojeće pravne regulative često nisu dovoljno ažurirane niti usklađene s dinamikom razvoja digitalne tehnologije. Takva pravna neusklađenost otvara prostor za zloupotrebe i potencijalne etičke povrede, posebno u domenu upravljanja digitalnim nasljeđem. Brkić, oslanjajući se na Woodheadinu argumentaciju, ističe da pravna nejasnoća može dovesti do toga da digitalni profili ostaju aktivni i nakon smrti korisnika, što kod preživjelih članova porodice može izazvati dodatno emocionalno opterećenje. Nadalje, dodatnu složenost problema predstavlja činjenica da platforme često zadržavaju vlasništvo nad korisničkim podacima, čime se onemogućava kontrola nad digitalnim identitetom čak i nakon smrti. Zaključno, autor prenosi stav da bi pravna regulacija digitalnog nasljeđa trebala biti utemeljena na etičkim principima poštovanja i dostojanstva pokojnika, čime bi se prevenirale zloupotrebe i osiguralo emocionalno rasterećenje za preživjele.

Jedan od važnih pristupa koji bi mogao doprinijeti rješavanju etičkih dilema je uvođenje transparentnih pravnih okvira koji će omogućiti korisnicima da unaprijed definiraju upravljanje digitalnim nasljeđem. Tuominen (2025) predlaže da se uvedu standardizirane smjernice koje bi omogućile korisnicima da sami odlučuju o digitalnom identitetu nakon smrti, čime bi se smanjila pravna i etička neizvjesnost. Takvi bi okviri trebali omogućiti personalizaciju posthumnih postavki, uključujući mogućnost brisanja profila ili prenosa vlasništva na određene nasljednike. Time bi se korisnicima pružila veća kontrola nad digitalnim nasljeđem, uz osiguranje poštivanja prava i

dostojanstva preminulih te smanjenje pravne i etičke neizvjesnosti u upravljanju digitalnim profilima nakon smrti.

U konačnici, razmatranje etičkih i pravnih aspekata digitalnog nasljeđa zahtijeva integraciju pravnih propisa s etičkim smjernicama kako bi se osiguralo dostojanstveno očuvanje digitalnih identiteta nakon smrti. Budući da trenutna pravna rješenja često ne prate dinamiku tehnološkog napretka, postoji hitna potreba za sveobuhvatnim pristupom koji će uključivati multidisciplinarnu perspektivu i omogućiti personaliziranu kontrolu nad digitalnim sadržajem i identitetom nakon smrti. U tom kontekstu, neophodno je oblikovati etičke smjernice koje će omogućiti odgovorno i osjetljivo upravljanje digitalnim nasljeđem, uzimajući u obzir emocionalne i društvene izazove koje digitalna memorijalizacija nosi.

Etičke smjernice i preporuke za upravljanje digitalnim nasljeđem

Razvoj smjernica za upravljanje digitalnim nasljeđem postaje imperativ u suvremenom društvu, suočenom s brzim tehnološkim promjenama i rastućom potrebom za etičkim upravljanjem posthumnim identitetima. Unatoč naporima digitalnih platformi da uvedu protokole za memorijalizaciju, mnogi aspekti upravljanja digitalnim profilima nakon smrti ostaju nedovoljno regulirani. To rezultira pravnim sukobima, etičkim dilemama i emocionalnom destabilizacijom korisnika. Prema Dinneen i suradnicima (2023), uspostavljanje jasnih preporuka za digitalno nasljeđe treba omogućiti personaliziranu kontrolu i unaprijed definirane postavke, kako bi korisnici imali pravo odlučivati o sudbini svojih digitalnih profila nakon smrti. Jedna od ključnih inicijativa je unaprijed postavljanje tzv. "digitalnog oporuka", gdje bi korisnici mogli odabrati hoće li njihov profil biti memorijaliziran, obrisano ili preneseno na određenu osobu. Takav pristup smanjuje rizik od konflikta unutar obitelji i pruža jasno definirani okvir za upravljanje digitalnim identitetom.

U okviru pravnog uređenja digitalnog nasljeđa, potrebno je osigurati jasan i strukturiran postupak upravljanja digitalnim profilima nakon smrti, pri čemu bi platforme trebale pružiti korisnicima jasne opcije i upute o održavanju digitalnog sadržaja. Prema Banta (2016), jedan od ključnih aspekata uspješnih regulativa je pravo na privatnost i dostojanstvo pokojnika, što uključuje mogućnost brisanja osobnih podataka i sprečavanje neovlaštenog pristupa. U tom kontekstu, društvene mreže trebaju pružiti transparentne protokole za prijavljivanje smrti korisnika, omogućujući članovima obitelji kontrolu nad profilom bez narušavanja privatnosti.

Posebno izazovan aspekt digitalnog nasljeđa odnosi se na automatizirane funkcije i podsjetnike, koji često izazivaju emocionalne šokove kod korisnika. Prema Ho, Mantellu i Ho (2023), automatizacija bez prilagodbe emocionalnom kontekstu može izazvati dodatnu traumu i produžiti proces tugovanja. Njihova analiza ukazuje na potrebu za algoritamskim modelima koji su dizajnirani s integriranim opcijama za prilagođene podsjetnike, omogućujući članovima obitelji da upravljaju vremenom i učestalošću generiranja uspomena.

Jedan od ključnih etičkih principa u upravljanju digitalnim nasljeđem je poštivanje kulturnih razlika i društvenih normi, s obzirom na to da različite zajednice imaju različita očekivanja u vezi s javnim izražavanjem tuge i očuvanjem digitalne prisutnosti pokojnika. Prema Dinneenu i suradnicima (2023), potrebno je izraditi interkulture smjernice koje će osigurati fleksibilnost u pristupu digitalnim memorijalima, omogućujući korisnicima da odaberu odgovarajuće postavke u skladu s vlastitim kulturnim normama i vrijednostima. Takav pristup ne samo da umanjuje rizik od kulturnih sukoba, već i omogućava prilagodbu algoritama prema različitim kulturnim preferencijama, čime se obezbjeđuje etički održiv pristup digitalnoj memorijalizaciji.

Na temelju provedenih analiza i kritičkog razmatranja, predlaže se niz smjernica koje imaju za cilj unapređenje upravljanja digitalnim nasljeđem na način koji uvažava emocionalne, pravne i kulturne aspekte ovog složenog fenomena. Prije svega, potrebno je omogućiti korisnicima personalizaciju digitalnog nasljeđa kroz unaprijed definirane postavke upravljanja profilom nakon smrti, uključujući opcije brisanja, prenosa vlasništva ili memorijalizacije. Na taj način podržava se autonomija korisnika i smanjuje rizik od konflikta unutar obitelji.

Podjednako važna dimenzija odnosi se na pravo na privatnost i dostojanstvo, gdje digitalne platforme trebaju pružiti jasne mogućnosti za kontrolu i zaštitu privatnosti nakon smrti korisnika, uključujući automatsko uklanjanje osjetljivih podataka. Istovremeno, algoritmi koji upravljaju memorijalnim profilima trebaju biti osmišljeni s emocionalnom osjetljivošću na umu, uzimajući u obzir kontekst žalovanja i pružajući mogućnost personalizacije podsjetnika i automatskih uspomena.

Upravljanje digitalnim nasljeđem mora uključivati prava članova obitelji i nasljednika, pružajući jasno definirane procedure i mogućnost kontrole nad profilom u skladu s prethodno izraženim željama korisnika. Nadalje, ključno je posvetiti značaj interkulturnoj fleksibilnosti smjernica, s obzirom na to da se prakse žalovanja razlikuju među zajednicama. Smjernice trebaju biti dovoljno prilagodljive kako bi poštovala različite kulturne norme i omogućile

korisnicima odabir odgovarajućih pristupa očuvanju uspomena. Transparentnost digitalnih platformi predstavlja temelj odgovornog upravljanja digitalnim nasljeđem. Stoga je nužno da platforme korisnicima pružaju jasne informacije o postupcima upravljanja profilima nakon smrti, uz strukturirane protokole za prijavljivanje i upravljanje profilima preminulih.

Razvijanje normativnog okvira za upravljanje digitalnim nasljeđem predstavlja nužan korak ka humanizaciji digitalnih memorijalnih praksi i očuvanju dostojanstva preminulih. Uključivanje etičkih smjernica i pravnih standarda u digitalne politike omogućit će korisnicima da unaprijed odrede sudbinu svojih digitalnih identiteta, jamčeći poštivanje njihovih želja nakon smrti. Na taj način, standardizovane smjernice ne samo da doprinose očuvanju emocionalnog zdravlja preživjelih, već i omogućavaju konzistentnost i transparentnost u upravljanju digitalnim memorijalnim sadržajem.

Zaključna razmatranja

Digitalni nekrolozi i posthumni identiteti predstavljaju kompleksan fenomen suvremenog digitalnog doba, u kojem se tradicionalni obrasci žalovanja suočavaju s novim virtualnim modalitetima očuvanja uspomene i postumnog prisustva. Kroz analizu psiholoških, društvenih, etičkih i pravnih aspekata digitalne memorijalizacije, jasno se pokazuje da digitalni prostori žalovanja otvaraju niz novih izazova i paradoksa. Iako digitalni memorijali mogu pružiti utjehu i omogućiti zajedničko tugovanje, njihova nepredvidiva priroda i algoritamska automatizacija često dovode do emocionalne destabilizacije i produženog žalovanja.

U psihološkom smislu, kontinuirana prisutnost digitalnih identiteta može biti emocionalno opterećujuća, osobito kada algoritmi automatski generiraju uspomene i podsjetnike bez obzira na emocionalnu spremnost korisnika. Kritička analiza ovog fenomena ukazuje na paradoks emocionalne stagnacije i produženog tugovanja, pri čemu algoritamski podsjetnici, iako zamišljeni kao podrška, često intenziviraju osjećaj gubitka i otežavaju proces emocionalnog rasterećenja. Takva praksa naglašava manjak emocionalne osjetljivosti unutar algoritamskih rješenja i nedovoljno razvijene strategije upravljanja emocionalnim kontekstom digitalnih nekrologa.

Društvene norme i kulturne razlike dodatno kompliciraju prihvaćanje digitalnih nekrologa, pri čemu se prakse žalovanja značajno razlikuju između različitih zajednica i kulturnih konteksta. Dok su u nekim zapadnim društvima digitalni memorijali percipirani kao legitiman oblik žalovanja i kolektivne solidarnosti, u tradicionalnijim ili konzervativnijim kulturama ovakve prakse

izazivaju nelagodu i nerazumijevanje. Kritički promatrano, digitalni memorijali mogu djelovati kao sredstvo simboličke povezanosti, ali također mogu dovesti do društvenih sukoba i osjećaja neprikladnosti kada društvene norme nisu usklađene s digitalnim praksama.

Algoritmi društvenih mreža dodatno perpetuiraju posthumni identitet kroz automatski generirane uspomene i podsjetnike, pri čemu se javlja fenomen "algoritamske invazije" u emocionalni prostor korisnika. Održavanje digitalnih profila nakon smrti često se događa bez eksplicitnog pristanka obitelji, čime se otvaraju etičke i pravne dileme vezane za vlasništvo nad digitalnim sadržajem i pravo na dostojanstveno upravljanje uspomnama. U kontekstu pravnih i etičkih dilema, očigledan je sukob između prava na privatnost, potrebe za očuvanjem uspomena i pravnog okvira koji još uvijek nije prilagođen brzom razvoju digitalnih tehnologija.

Analiza svih aspekata upravljanja digitalnim nasljeđem upućuje na potrebu za normativnim i regulatornim promjenama koje bi omogućile osjetljiviji i odgovorniji pristup memorijalizaciji. Razvoj algoritamskih rješenja mora uzeti u obzir emocionalnu ranjivost korisnika, pružajući personalizirane postavke koje će omogućiti kontrolu nad digitalnim podsjetnicima i očuvanje dostojanstva preminulih. Pravna regulativa mora omogućiti korisnicima da unaprijed odrede sudbinu svojih digitalnih profila, dok etičke smjernice trebaju promicati poštivanje privatnosti i dostojanstva pokojnika, kao i emocionalnih potreba preživjelih.

Nadalje, smjernice za upravljanje digitalnim nasljeđem trebale bi biti strukturirane tako da osiguraju dosljedan i odgovoran pristup upravljanju profilima preminulih, uzimajući u obzir interkulturalne razlike i društvene norme. Ključna uloga smjernica je omogućiti korisnicima personalizaciju i kontrolu nad sudbinom njihovih digitalnih profila, dok bi algoritmi trebali biti prilagođeni emocionalnim potrebama i psihološkom kontekstu korisnika. Razvijanjem etičkih i pravnih smjernica može se omogućiti dostojanstven pristup digitalnoj memorijalizaciji, čime se smanjuje rizik od emocionalne destabilizacije i pravnih sukoba.

Digitalna memorijalizacija predstavlja složen izazov suvremenog društva suočenog s transformacijom žalovanja u digitalnom kontekstu. Očuvanje postumnog identiteta u virtualnom prostoru otkriva dinamične interakcije emocionalnih, društvenih, etičkih i pravnih aspekata, što ukazuje na potrebu za interdisciplinarnim pristupom u istraživanju i reguliranju digitalnih praksi žalovanja. Upravljanje digitalnim identitetima nakon smrti zahtijeva promišljen pristup koji povezuje očuvanje uspomena s emocionalnom

podrškom korisnicima, uz istovremeno poštivanje kulturnih normi i pravnih standarda. Razvijanje normativnih okvira i algoritamskih modela osjetljivih na psihološke procese korisnika ključno je za oblikovanje digitalnih memorijalnih prostora koji pružaju dostojanstvenu i emocionalno podržavajuću sredinu. Ovi prostori moraju omogućiti personalizaciju i kontrolu nad posthumnim identitetom kako bi korisnici mogli samostalno oblikovati način tugovanja i očuvanja uspomena. Na taj način, digitalna memorijalizacija može postati oblik emocionalnog osnaživanja i simboličkog prihvatanja gubitka, umjesto izvora emocionalne destabilizacije i etičkih kontroverzi. Pravilno upravljanje digitalnim identitetima nakon smrti stoga predstavlja ključnu komponentu suvremenog pristupa žalovanju, omogućavajući korisnicima da na humaniziran i osjetljiv način procesuiraju gubitak i grade zdrav emocionalni odnos prema sjećanju na preminule.

Literatura

1. Acker, A., & Brubaker, J. R. (2014). Death, memorialization, and social media: A platform perspective for personal archives. *Archivaria, The Journal of the Association of Canadian Archivists*.
<https://archivaria.ca/index.php/archivaria/article/view/13469/14791>
2. Adams, E.J. (2024). The Usage of Social Media as a Public Sphere in Discussing the Death of Queen Elizabeth II. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 15(4), 24. <https://doi.org/10.36941/mjss-2024-0027>
3. Ateş, G., Hesse, M., & Cuhls, H. (2024). The Usage of Family Audiobooks as a Legacy for Grieving Minor Children: An Exploratory Quantitative Analysis. *Research Square*.
<https://link.springer.com/article/10.1007/s00520-024-08945-x>
4. Banta, N.M. (2016). Death and privacy in the digital age. *North Carolina Law Review*, 94(3), 928-990.
https://scholar.valpo.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&article=1454&context=law_fac_pubs
5. Bassett, D. (2020). All the ghosts in the machine - illusions of immortality in the digital age. *Mortality*, 26(3), 362–363.
<https://doi.org/10.1080/13576275.2020.1825366>
6. Berger, P. L., & Luckmann, T. (1966). *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Penguin University Books. <https://amstudugm.wordpress.com/wp-content/uploads/2011/04/social-construction-of-reality.pdf>
7. Brkić, A. (2024). *Caring for Cultural Heritage: An Integrated Approach to Legal and Ethical Initiatives in the United Kingdom*. By Charlotte Woodhead, Cambridge, Cambridge University Press, 367 pp. Routledge. Taylor & Francis.

8. Brubaker, J. R., Hayes, G. R., & Dourish, P. (2013). Beyond the Grave: Facebook as a Site for the Expansion of Death and Mourning. *The Information Society*, 29(3), 152–163.
<https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01972243.2013.777300>
9. Brubaker, J. R., Morris, M. R., Doyle, D. T., & Fiesler, C. (2024). AI and the Afterlife: Exploring Digital Legacy Through Artificial Intelligence. *Extended Abstracts of the 2024 CHI Conference on Human Factors in Computing Systems*. DOI: 10.1145/3613905.3636321
10. Clarke, T., Khlif, W., Ingley, C. (2024). Introduction to the Elgar Encyclopedia of Corporate Governance. *Elgar Online*
<https://www.elgaronline.com/display/book/9781839107061/intro.xml>
11. Davoudi, N. (2023). An Uncharted Liminality: The Transformative Impact of Social Media On Mourning in the Digital Age. *The IJournal: Student Journal of the Faculty of Information* 9 (1):14-34.
<https://theijournal.ca/index.php/ijournal/article/view/42233/32255>
12. Dinneen, J. D., Krtalić, M., Davoudi, N., Hellmich, H., Ochsner, C., & Bressel, P. (2023). Information science and the inevitable: A literature review at the intersection of death and information management. *Journal of the Association for Information Science and Technology*.
<https://asistdl.onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/asi.24861>
13. Field, N.P., Gao, B., Paderna, L. (2005). Continuing bonds in bereavement: an attachment theory based perspective. *Death Stud.* 29(4):277-99.
<https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/07481180590923689>
14. Giaxoglou, K. (2020). Mobilizing Grief and Remembrance with and for Networked Publics: towards a Typology of Hyper-Mourning. *European Journal of Life Writing*, IX: 264-284.
<https://ejlw.eu/article/view/36910/34377>
15. Goffman, E. (1959). *The presentation of self in everyday life*. p. 17-25. from *The Presentation of Self in Everyday Life* (New York: The Overlook Press, 1959).
<https://crossculturalleadership.yolasite.com/resources/Goffman%20%281959%29%20Presentation%20of%20Self%20in%20Everyday%20Life.pdf>
16. Ho, M, T., Mantello, P., & Ho, M.T. (2023). An analytical framework for studying attitude towards emotional AI: The three-pronged approach. *MethodsX*, 10:102149.
<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2215016123001498>
17. Huet, T. & Zamboni, L. (2024). Modélisation des interactions en Italie du Nord au premier âge du Fer : de la circulation de parures aux réseaux d'influences culturelles. *Bulletin de la Société préhistorique française*, 121 (2), pp.307-330. fffhal-04663181f
<https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:8f5be382-fd43-48b3-b4c5-41516a14db4e/files/sxs55mf111>
18. Jacobsen, B. N. (2020). *You Have a New Memory: Mediated Memories in the Age of Algorithms*. Doctoral Thesis, University of York, Department of Sociology.

https://etheses.whiterose.ac.uk/id/eprint/28341/1/Jacobsen_109033505_The_sis.pdf

19. Karjalainen, E. (2022). 150,000 Ways of Saying Goodbye: Constructing the Space of Ritual Mourning in Digitalised Memorial Sites. MA Thesis, Utrecht University, pp.1-67.

https://studenttheses.uu.nl/bitstream/handle/20.500.12932/42871/Karjalainen_MA%20Thesis.pdf?sequence=1&isAllowed=y

20. Kübler-Ross, E., & Kessler, D. (2005). *On Grief and Grieving: Finding the Meaning of Grief Through the Five Stages of Loss*. Scribner.

<https://grief.com/images/pdf/5%20Stages%20of%20Grief.pdf>

21. Malicki-Sánchez, K., Ford-Morie, J. & Panos, G. (2024). Beyond Life and Death: Exploring Digital Legacy with Spatial Media, Emerging Technologies, and Evolving Ethics, *ACM Digital Library*,9:1-29.

<https://dl.acm.org/doi/abs/10.1145/3664475.3664559>

22. Mallon, S., Towers, L. (2024). *Death, Dying and Bereavement: New Sociological Perspectives*. London, Routledge.

23. McAvoy, E. N., & Kidd, J. (2024). Synthetic Heritage: Online platforms, deceptive genealogy and the ethics of algorithmically generated memory. *Memory, Mind & Media*, 3: e12.

DOI: <https://doi.org/10.1017/mem.2024.10>

24. Meese, J., Nansen, B., Kohn, T., Arnold, M. & Gibbs, M. (2015) Posthumous personhood and the affordances of digital media, *Mortality*, 20:4, 408-420.

https://opus.lib.uts.edu.au/bitstream/10453/69288/1/Meese_et_al_Posthumous%20personhood%20and%20the%20affordances%20of%20digital%20media_libre.pdf

25. Mitchell, L. M., Stephenson, P. H., Cadell, S., & Macdonald, M. E. (2012). Death and grief on-line: Virtual memorialization and changing concepts of childhood death and parental bereavement on the Internet. *Health Sociology Review*, 21(4), 413–431.

<https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.5172/hesr.2012.21.4.413>

26. O'Connor, M. F. (2019). Grief: A Brief History of Research on How Body, Mind, and Brain Respond to Loss. *Psychosom Med.*81(8):731-738.

DOI: [10.1097/PSY.0000000000000717](https://doi.org/10.1097/PSY.0000000000000717)

27. Recuber, T. (2023). *The Digital Departed: How We Face Death, Commemorate Life, and Chase Virtual Immortality* (, NYU Press online edn., accessed 20 mar. 2025. <https://academic.oup.com/nyu-press-scholarship-online/book/56731>

28. Reeves, A., Shaghghi, A., & Krebs, S., Ashenden, D. (2024). Data After Death: Australian User Preferences and Future Solutions to Protect Posthumous User Data. In: Clarke, N., Furnell, S. (eds) *Human Aspects of Information Security and Assurance*. HAISA 2024. IFIP Advances in Information and Communication Technology, vol 722. pp. 213-227. Springer, Cham. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-031-72563-0_15 or pp. 2-15. <https://arxiv.org/pdf/2407.01282>

29. Shear, M. K., Simon, N., Wall, M., Zisook, S., Neimeyer, R., Duan, N., & Reynolds, C. et al (2011). Complicated grief and related bereavement issues for DSM-5. *Depression and Anxiety*, 28(2), 103–117. <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC3075805/>
31. Smyth, B.M., Martin, M.A., & Downing, M. (2024). *The Routledge Handbook of Human Research Ethics and Integrity in Australia* (1st ed.). Routledge.
32. Stein, A.G., & Johnson, B.N. (2025). The “favorite person” in borderline personality disorder: A content analysis of social media posts. *Interpersona: An International Journal on Personal Relationships*. <https://www.researchgate.net/publication/388825962> The favorite person in borderline personality disorder A content analysis of social media posts
33. Stokes, P. (2012). Ghosts in the Machine: Do the Dead Live on in Facebook? *Philos.Technol.* 25, 363–379. <https://link.springer.com/article/10.1007/s13347-011-0050-7>
34. Tei, S., Fujino, J., & Murai, T. (2025). Navigating the self online. *Frontiers in Psychology, Sec. Theoretical and Philosophical Psychology*, 16. <https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2025.1499039/full>
35. Tiribelli, S., Pansoni, S., Frontoni, & Giovanola, E. B. (2024). Ethics of Artificial Intelligence for Cultural Heritage: Opportunities and Challenges. *IEEE Transactions on Technology and Society*, 5(3):293-305. <https://ieeexplore.ieee.org/abstract/document/10680564>
36. Tuominen, I. (2025). Indigenous Peoples and Ethical Guidelines: Are Law and Ethics in Conflict in the Age of Digitalisation? In: Linkola-Aikio, IA., Keskitalo, P., Ballardini, R., Sarantou, M. (eds) *Digital Indigenous Cultural Heritage*. Palgrave Macmillan, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-76941-2_8
37. Ulguim, P. (2018). Digital Remains Made Public: Sharing the Dead Online and Our Future Digital Mortuary Landscape. *AP: Online Journal in Public Archaeology Special Volume*, 3:153-176. <https://www.researchgate.net/publication/328313533> Digital Remains Made Public Sharing the Dead Online and our Future Digital Mortuary Landscape
38. Wagner, A. J. M. (2018). Do Not Click ‘Like’ When Somebody Has Died: The Role of Norms for Mourning Practices in Social Media”. *Social Media+Society*, 4(1), 1–11. <https://doi.org/10.1177/2056305117744392>
39. Walter, A. (2015). Communication media and the dead: from the Stone Age to Facebook. *Mortality*, 20(3), 215–232. <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC4606816/>
40. Wang, M. (2024). Fluid Modernity and Virtual Communities: An Analysis of the Popularity of MBTI on Social Media. *Communications in Humanities Research*. <https://www.ewadirect.com/proceedings/chr/article/view/15932/pdf>

41. Widmaier, L., & Stylianou-Lambert, T. (2024). Conducting bereavement interviews: Methodological reflections on talking about death, grief, and memory. In: Koch, G., Smith, R.C. (eds) Future memory practices across institutions, communities, and modalities, pp. 99-116. Retrieved from <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/94860/9781040150733.pdf>

Prof. dr. Džamna Duman Vranić
Ass. mr. iur. Dino Kovačević
Univerzitet u Sarajevu (BiH) / University of Sarajevo (BiH)
Pravni fakultet / Faculty of Law
dz.duman@pfsa.unsa.ba
d.kovacevic@pfsa.unsa.ba

UDK / UDC 347.9:347.6

Pregledni naučni rad / Scientific review article

Primljeno / Received: 30. 04. 2025.
Prihvaćeno / Accepted: 23. 07. 2025.

**ALTERNATIVNI NAČINI RJEŠAVANJA PORODIČNIH SPOROVA:
SMANJENJE TROŠKOVA I OČUVANJE
NAJBOLJEG INTERESA DJETETA**

**ALTERNATIVE DISPUTE RESOLUTION IN FAMILY DISPUTES:
REDUCING COSTS AND PRESERVING
THE BEST INTERESTS OF THE CHILD**

Sažetak:

Kako ekonomski pristupi mogu doprinijeti maksimiziranju dobrobiti porodice, uz isticanje etičkih ograničenja ekonomske analize kada je u pitanju najbolji interes djeteta i dobrobit porodice? Navedeno pitanje je u središtu rasprava ekonomske analize prava, naročito u vezi sa ulogom i efektivnošću medijacije/porodičnog posredovanja kao alternativnog načina rješavanja porodičnih sporova u Bosni i Hercegovini. Autori u radu istražuju primjenu alternativnih načina rješavanja porodičnih sporova, s posebnim fokusom na medijaciju, u kontekstu porodičnog prava. Medijacija se analizira kao efikasan alat koji smanjuje finansijske i emocionalne troškove, ubrzava pravne procese i omogućava privatniji i manje konfliktan način rješavanja nesuglasica među članovima porodice. Iako ekonomski pristup rješavanju sporova naglašava smanjenje troškova i efikasnost, rad ukazuje na potrebu za usklađivanjem tih principa s ključnim pravnim normama, naročito s principom najboljeg interesa djeteta, koji mora ostati prioritet. U okviru analize uporednih iskustava, uključujući bosanskohercegovačko, razmatra se korisnost obavezne medijacije za smanjenje opterećenja pravosudnog sistema, dok se istovremeno postavlja pitanje očuvanja dobrovoljnosti kao temeljnog principa medijacije. Na temelju ovih uvida, rad predlaže kombinaciju fleksibilnosti i obaveznosti, u zavisnosti od specifičnosti spora i uključenih strana, kao optimalan pristup. Također, naglašava se potreba za prilagođavanjem zakonskog okvira koji omogućava širu primjenu medijacije, uz poštovanje etičkih standarda i prava svih

učesnika postupka. Zaključno, rad ističe kako alternativni načini rješavanja sporova, uz ekonomske parametre troškova i zaštitu najboljeg interesa djeteta, predstavljaju ključnu priliku za unapređenje porodičnog sistema, smanjenje opterećenja pravosudnih institucija i očuvanje dugoročnih interesa djece.

Ključne riječi: *alternativni načini rješavanja sporova, najbolji interes djeteta, porodični sporovi, ekonomska analiza prava*

Summary:

How can economic approaches contribute to maximizing family welfare, while highlighting the ethical limitations of economic analysis when it comes to the best interests of the child and the family's wellbeing? This question lies at the heart of discussions within the economic analysis of law, particularly regarding the role and effectiveness of mediation/family mediation as an alternative method for resolving family disputes in Bosnia and Herzegovina. The authors of this paper examine the application of alternative dispute resolution methods, with a specific focus on mediation, within the context of family law. Mediation is analyzed as an effective tool that reduces financial and emotional costs, accelerates legal processes, and facilitates a more private and less adversarial way of resolving conflicts among family members. While the economic approach to dispute resolution emphasizes cost reduction and efficiency, the paper underscores the necessity of aligning these principles with fundamental legal norms, particularly the principle of the best interests of the child, which must remain a priority. Through a comparative analysis, including the Bosnian-Herzegovinian experience, the paper discusses the usefulness of mandatory mediation in reducing the burden on the judicial system, while also questioning the preservation of voluntariness as a foundational principle of mediation. Based on these insights, the paper suggests a combination of flexibility and mandatory elements, depending on the type of dispute and the parties involved, as the optimal approach. Furthermore, it highlights the need to adjust the legal framework to allow for broader application of mediation, while ensuring compliance with ethical standards and safeguarding the rights of all participants in the mediation process. In conclusion, the paper emphasizes how alternative dispute resolution methods, considering economic cost parameters and the protection of the best interests of the child, represent a key opportunity for enhancing the family law system, reducing the burden on judicial institutions, and safeguarding the long-term interests of children in family disputes. In the absence of accurate indicators of the success of mediation/conciliation in family law disputes, in Bosnia and Herzegovina, future research would offer clearer guidelines for the improvement of this institute and thus give a picture of its economic efficiency/inefficiency.

Keywords: *alternative dispute resolution, best interests of the child, family disputes, economic analysis of law*

1. Porodično pravo i ekonomija: spoj (ne)spojivog?

Porodično pravo, koje se tradicionalno posmatra kao disciplina ukorijenjena u moralnim, kulturnim i socijalnim vrijednostima, sve više postaje predmet analize kroz prizmu ekonomske analize prava. Ova metodološka perspektiva, razvijena unutar pravne ekonomije (law and economics), nastoji objasniti i predvidjeti pravno ponašanje pomoću ekonomskih alata kao što su teorija racionalnog izbora i analiza troškova i koristi. U okviru porodičnog prava, ekonomska analiza se koristi za ispitivanje instituta poput braka, razvoda, alimentacije i roditeljskog staranja, pri čemu se postavljaju pitanja efikasnosti, poticaja i redistribucije resursa među članovima porodice. Pionirski radovi kao što su oni od Roberta H. Franka¹ i Garyja S. Beckera² otvorili su prostor za ovu vrstu interdisciplinarnе analize, dok savremeni autori poput Elizabeth Scott i Roberta E. Scotta³ nastavljaju razvijati teorijske modele koji premošćuju jaz između porodičnih pravni normi i tržišnih principa. Ovakav pristup omogućava dublje razumijevanje kako pravni okvir utiče na odluke pojedinaca unutar porodičnih odnosa, ali i otvara pitanja o granicama primjenjivosti ekonomskih postulata u sferi koja uključuje jake emotivne i identitetske dimenzije.

Alternativni načini rješavanja porodičnih sporova (ADR) u posljednjim decenijama postaju ključni instrument u smanjenju ekonomskih i socijalnih troškova povezanih s pravnim procesima. U kontekstu porodičnog prava, tradicionalni sudski postupci često nose visoke transakcijske troškove, koji uključuju finansijske, emocionalne i vremenske aspekte, a koji mogu imati dugoročne negativne posljedice na sve strane uključene u postupak, naročito djecu.⁴

Ekonomska analiza prava ukazuje na to da ADR mehanizmi, kao što su medijacija i arbitraž, omogućavaju efikasnije rješenje konflikata, jer smanjuju ukupne troškove kroz ubrzani postupak, veću kontrolu stranaka nad ishodom i smanjenje formalnosti.⁴ Stranke se motiviraju da odaberu alternativne metode rješavanja sporova koje minimiziraju ukupne troškove, uključujući emotivne i psihološke. Medijacija, kao oblik ADR-a, nudi

¹ Frank, R. H. (1985). *Choosing the Right Pond: Human Behavior and the Quest for Status*. New York: Oxford University Press.

² Becker, G. S. (1981). *A Treatise on the Family*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

³ Scott, E. S., & Scott, R. E. (2008). Marriage as a Relational Contract. *Virginia Law Review*, 84(7), 1225–1335. ⁴ Mnookin, R. H., & Kornhauser, L. (1979). Bargaining in the shadow of the law: The case of divorce. *The Yale Law Journal*, 88(5), 950–997.

⁴ Mather, L. (2015). Mediation and the transformation of family law. In M. G. Coombs & E. R. Wright (Eds.), *Family law in a changing world* (pp. 205-224). Routledge.

značajnu prednost u porodičnim sporovima jer stvara prostor za postizanje rješenja koja nisu samo pravna, već i socijalna, čime se minimizira negativan utjecaj na odnose među članovima porodice i smanjuje potreba za eskalacijom konflikta.

Teorija ekonomske analize prava, koja se temelji na minimizaciji transakcijskih troškova i efikasnoj raspodjeli resursa, pruža značajnu podršku primjeni ADR u porodičnom pravu. S obzirom na multidimenzionalnu prirodu porodičnih sporova, koji uključuju emotivne, socijalne i ekonomske aspekte, klasični sudski postupci često ne predstavljaju optimalan instrument za njihovo rješavanje. Ekonomski modeli koji analiziraju ponašanje u konfliktima sugeriraju da ADR, kroz medijaciju i arbitražu, omogućava strankama postizanje dogovora koji minimizira troškove i povećava ukupnu efikasnost procesa.⁵ U okviru ovog pristupa, medijacija ne samo da smanjuje direktne troškove sudskog postupka, već omogućava strankama veću kontrolu nad finalnim ishodom, čime se postiže bolja alokacija resursa i, potencijalno, bolji dugoročni rezultati za sve uključene strane. Također, zakonske inicijative u Evropskoj uniji, sve više promoviraju ADR kao optimalnu alternativu tradicionalnom suđenju, jer doprinosi racionalizaciji pravnog sistema, dok istovremeno pruža efikasnije, prilagodljive i manje konfliktne ishode.⁶ (Zuckerman, 2006). Ovaj pristup u konačnici favorizira ekonomski model koji se temelji na zajedničkim interesima stranaka, čime se smanjuju socijalni troškovi koji bi nastali kroz dugotrajne i sukobljene sudske postupke.ⁱ

Ekonomski pristup pravu nalaže minimiziranje troškova, a troškovi u porodičnopravnim odnosima moraju biti sekundarnog značaja, naročito u raspravama o najboljem interesu djeteta. Najbolji interes djeteta je vodeće načelo i najuzvišeniji ideal nesvediv na instrumente ekonomije.⁷ Porodično pravo usmjereno je, prije svega, na dobrobit djeteta, dok ekonomska analiza

⁵ Vidjeti više u: Becker, G. S. (1981). *A treatise on the family*. Harvard University Press.

⁶ Vidjeti više u: Zuckerman, A. A. S. (2006). *Alternative dispute resolution and its role in the legal system*. *Harvard Law Review*, 119(3), 658–702.

⁷ „Najbolji interes djeteta normativna je kategorija, neodređen pravni pojam, standard, generalna klauzula, i njegova sadržina u primjeni se određuje od slučaja do slučaja, pri čemu nije dovoljno utvrditi to da nešto ne škodi djetetu, nego šta mu najviše koristi.“ Vidjeti u V. Vodinelić, *Građansko pravo. Uvod u građansko pravo i opšti deo građanskog prava*, IV izdanje. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu; Službeni glasnik, 2020, str. 240. U vezi sa prednostima i nedostacima uključivanja djece u proces posredovanja vidjeti više: *Margaletić*, *Child-friendly family mediation*. *International Multidisciplinary Scientific Conference on Social Sciences and Arts. SGEM 2017. Conference Proceedings* br. 1(2017), 315, 323.

Margaletić, *Prava djeteta u obiteljskoj medijaciji*, *Godišnjak Akademije pravnih znanosti Hrvatske*, br. VIII, (2017), 151, 157.

prava razmatra kako tu dobrobit maksimizirati. Nesporno je da bez obzira na osobenosti i ekonomije i porodičnog prava, oba područja trebala bi ocrtavati isti cilj – maksimiziranje dobrobiti porodice.

Efikasnost jeste jedan od temeljnih principa, ali je i bazična okosnica kritike ekonomske analize prava. Pravo ne može težiti efikasnosti u mjeri u kojoj je princip efikasnosti suprotan etičkim ciljevima, a etički aspekti imaju ključnu ulogu u porodičnom pravu.⁸ Osnovna ljudska prava ne mogu se jednostavno deducirati ekonomskom analizom.⁹ Upravo u toj grani prava trebalo bi se manje oslanjati na tradicionalni, tzv. dogmatski pristup, koji pravo sagledava s obzirom na normativne sadržaje pravnih tekstova (zakoni, presude)¹⁰. S druge strane, porodično pravo kao grana prava i naučna disciplina, s obzirom da se bavi osnovnim društvenim normama i vrijednostima, dublje utiče na temeljne principe društvenog poretka nego bilo koje drugo pravno područje.

2. Institut mirenja/posredovanja u zakonodavstvu Bosne i Hercegovine: historijski kontekst

Mirenje (engl. *conciliation*) i posredovanje (engl. *mediation*) načini su alternativnog rješavanja porodičnih sporova. Posredovanje je postupak kojim se stranama u sporu olakšava da same dođu do rješenja spora, tako da je davanje savjeta u ovom postupku isključeno. Umjesto toga, posrednik nastoji da pomogne stranama da dođu do zajedničkog razumijevanja spora te da svoje snage usmjere na izgradnju praktičnih i trajnih rješenja koja će biti primjenjiva u budućnosti.¹¹

⁸ U okviru važećeg austrijskog zakonodavstva koji regulira i oblast posredovanja, svi parovi u Austriji koji traže sporazumni razvod braka zakonski su obavezni da traže savjet o posljedicama razvoda za svoju maloljetnu djecu, i pred sudom to učine vjerodostojnim uz prilaganje dokaza, npr. dostavljanjem potvrde. Fokus u postupcima roditeljskog staranja trebalo da bude više orijentisan na potrebe djeteta, a interesi i dobrobit djeteta te ostvarivanje prava na kontakt bi trebalo da budu prioritetni.

U postupku obnavljanja dozvole za posredovanje posebno se vodi računa o poštovanju etičkih principa i pravila ponašanja posrednika (Etički kodeks posrednika, 2014) u ispunjavanju obaveza propisanih ovim zakonom i podzakonskim aktima, od strane posrednika. Ovim Etičkim kodeksom propisuje se posredniku primjena principa neutralnosti, nepristrasnosti, ravnopravnosti položaja stranaka, povjerljivosti, kvaliteta procesa uz profesionalan i dostojanstven način rada.

⁹ Grebo, "Osnovne postavke ekonomske analize prava", str. 471.

¹⁰ D. Vrban, *Sociologija prava, uvod i izvorišne osnove*. Zagreb : Golden marketing; Tehnička knjiga, 2006, str. 8.

¹¹ Dž. Duman i M. Izmirlija, "Alternativno rješavanje porodičnih sporova - Institut posredovanja i tumačenje člana 50. Porodičnog zakona Federacije Bosne i Hercegovine". *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, 2019, LXII, str. 618.

U pravnoj literaturi, neki autori prave razliku između porodičnog posredovanja u širem smislu i posredovanja pri razvodu braka kao porodičnog posredovanja u užem smislu. U okviru prvog pokušavaju se riješiti sukobi između članova porodice – kako onda kada su strane u sukobu odrasle osobe, tako i onda kada je strana u sukobu maloljetno dijete.¹²

Nije rijedak slučaj nerazumijevanja ovog instituta ili njegovog izjednačavanja sa drugim alternativnim metodama rješavanja sporova. Da bi tačno odredili šta je posredovanje, potrebno ga je dovesti u vezu sa drugim načinima rješavanja sporova i ukazati na njegovu specifičnost.¹³

Posredovanju nije cilj pravljenje bilo kakve dijagnoze niti strane analiziraju svoje ponašanje u prošlosti. Cilj je pokušati napraviti sporazum koji će biti primjenjiv u budućnosti. Posredovanje nije orijentirano na postizanje uvida u historiju konflikta kao ni na mijenjanje slike vlastite osobnosti strana što ga u velikoj mjeri čini različitim od terapijskog načina rješavanja problema. Tradicionalno poimanje terapije (eng. *therapy*), liječenja fokusira se na razumijevanje ličnog sukoba osobe ili mijenjanje njenih karakternih obilježja. Posredovanje je orijentirano ka interaktivnom odnosu, usmjereno je ka postizanju cilja i odvraća stranke od toga da budu ovisne o posredniku.¹⁴

Mirenje (eng. *conciliation*) predstavlja jedan od alternativnih načina rješavanja sporova koji sa posredovanjem (eng. *mediation*) dijeli određene zajedničke karakteristike. Oba ova procesa su usmjerena na identifikaciju spornih pitanja i iznalaženje opcija njihovog rješavanja, a sve u cilju postizanja prihvatljivog rješenja koji je odraz zajedničke volje stranaka u postupku. Na taj način, ovi postupci predstavljaju fleksibilno sredstvo rješavanja sporova.¹⁵ Istaknute karakteristike mirenja otklanjaju naprijed postavljenu dilemu izjednačavanja/razlikovanja mirenja od posredovanja. Posredovanje je postupak kojim se stranama u sporu olakšava da same dođu do rješenja spora, tako da je davanje savjeta u ovom postupku isključeno. Umjesto toga, posrednik nastoji da pomogne stranama da dođu do zajedničkog razumijevanja spora te da svoje snage usmjere na izgradnju praktičnih i trajnih rješenja koja će biti primjenjiva u budućnosti.¹⁶

¹² S. Bubić, “Ustanova porodičnog posredovanja u evropskom, njemačkom i domaćem pravu”. *Nova pravna revija*, 2011, br. 2, str. 16.

¹³ Dž. Duman, Posredovanje u porodičnom pravu, magistarska disertacija, Pravni fakultet Univerzitea u Sarajevu, 2007, str. 23-26

¹⁴ Ibid

¹⁵ Ibid

¹⁶ Ibid

Dok je mirenje usmjereno je na pravljenje ustupaka strana u sporu, posredovanje je zamišljeno kao postupak u kojem posrednik nastoji da optimizira potrebe strana, uzimajući u obzir njihova osjećanja i stvaranje drugačijeg okvira u kojem problem može biti sagledan.

U porodičnom pravu mirenje/pomirenje ima za cilj da pomiri razlike među supružnicima da bi postigle sporazum o pitanjima koja su predmet spora a posebno pitanja koja se odnose na zaštitu djeteta. Svrha posredovanja nije izmirenje supružnika i održavanja braka, ali može dovesti i do tog ishoda.

Skoro je osamdeset godina od uvođenja instituta mirenja, kao postupka koji se vezuje za razvod braka, u bosanskohercegovačko porodično zakonodavstvo. Ako pratimo genezu razvoja porodičnog zakonodavstva u Bosni i Hercegovini institut mirenja je sadržan u Osnovnom zakonu o braku iz 1946. godine (u daljem tekstu: OZB), koji je institut mirenja vezao isključivo za razvod braka. Naime, u članu 80. OZB predviđen je “institut pomirbenog ročišta” u postupku razvoda braka. Navedeno posebno ročište održavano je pred predsjednikom vijeća parničnog suda, a provodilo se i kada je postupak za razvod braka pokrenut sporazumnim prijedlogom oba bračna druga.¹⁷

Na sličnim osnovama mirenje je bilo regulirano i Porodičnim zakonom SR Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu: PZ SR BiH).¹⁸ Dok je prema OZB za mirenje bio nadležan sud, a mirenje provodio predsjednik vijeća, PZ SR BiH predviđao je da nadležnost u postupku mirenja ima organ starateljstva, odnosno centar za socijalni rad. Sudija, odnosno predsjednik vijeća, nije mogao postići ono što se od mirenja očekuje, već se zadržavao na pokušaju da izmiri bračne drugove, da oni pređu preko uzroka svojih nesporazuma, dok delikatnije i odgovornije zadatke nije mogao obaviti.¹⁹ Upravo složenost zadataka i osjetljivost sporova zahtijevala je interdisciplinarni pristup rješavanju, što je za posljedicu moralo imati spomenutu izmjenu nadležnosti sa suda na organ starateljstva, odnosno centar za socijalni rad.

Nakon potpisivanja Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini (Dejtonski sporazum), čiji sastavni dio je i Ustav Bosne i Hercegovine, porodično pravo regulirano je Porodičnim zakonima (Republika Srpska, donijela 2002. godine²⁰, Federacija Bosne i Hercegovine donijela 2005. godine²¹, a Distrikt Brčko Bosne i Hercegovine 2007. godine²²).

¹⁷ V. Bakić, *Porodično pravo u SFRJ*. Beograd: Savremena administracija, 1982, str. 199.

¹⁸ PZ SR BiH donesen je 9. jula 1979. godine, a stupio na snagu 9. januara 1980. godine.

¹⁹ N. Traljić i S. Bubić, *Porodično pravo, II izdanje*. Sarajevo: Magistrat, 2001, str. 83.

²⁰ Sl. glasnik RS, br. 54/2002, 41/2008, 63/2014 i 56/2019 - odluka US.

²¹ Sl. novine F BiH, br. 35/2005, 41/2005 - ispr., 31/2014 i 32/2019 - odluka US.

²² Sl. glasnik Brčko distrikta BiH, br. 23/2007.

Dok je PZ RS izvršio manje korekcije ranije važećih odredbi Porodičnog zakona iz 1979. godine, PZ FBiH uveo je posredovanje kao novo pojmovno određenje, kojim označava postupak koji se provodi u vezi s razvodom braka. Ipak, važno je naglasiti da su skoro istovjetne odredbe PZ FBiH (članovi 45–52) i PZ RS (članovi 57–64 PZ RS iz 2005. godine, odnosno članovi 56–63 PZ RS iz 2023. godine) koje se odnose na institut mirenja/posredovanja.

Za razliku od prethodna dva entitetska zakona, koja sadrže jasno različito terminološko opredjeljenje, PZ BD u svojim odredbama sadrži i mirenje i posredovanje, “uz uvažavanje njihovih različitih sadržaja”²³. Odgovor na pitanje kako se (terminološki) od mirenja došlo do posredovanja očito se ogleda u namjeri da se od ranije postojeći institut uredi na drugačiji način, uvažavajući odgovarajuće internacionalne standarde.

U odnosu na rješenja PZ SRBiH, gdje je mirenje bilo faza sudskog postupka, osnovna promjena ogleda se u činjenici da je mirenje/posredovanje izdvojeno iz sudskog, brakorazvodnog postupka, “te mu se daje karakter procesne pretpostavke”²⁴. Također, za razliku od ranijeg rješenja, kada je pokretač postupka mirenja bio sud, a organ starateljstva voditelj postupka, prema (n)ovim rješenjima, postupak pokreću braćni partneri.

Konačno, novost je i da član 45 stav 3 PZ FBiH predviđa mogućnost braćnih partnera koji nemaju djecu nad kojima ostvaruju roditeljsko staranje da podnesu zahtjev za posredovanje (fakultativno). Navedeno rješenje nije predviđeno ni “novim” ni “starim” PZ RS.

3. Obligatornost medijacije/posredovanja

Posredovanje²⁵ u bosanskohercegovačkom pravnom naslijeđu vezuje se za brakorazvodni postupak i obavezno je za braćne partnere koji imaju djecu nad kojom ostvaruju roditeljsko staranje. Pitanje obligatornosti medijacije je, tako, u središtu ekonomske analize prava, naročito kroz ocjenu kvaliteta određene pravne norme.

²³ Dž. Duman, “Instituti posredovanja u porodičnom zakonodavstvu BiH”. *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, 2009, LII, str. 73.

²⁴ Ibid.

²⁵ Uz uvažavanje terminoloških i/ili sadržinskih razlikovanja posredovanja/mirenja u porodičnim zakonima u Bosni i Hercegovini, u radu će se koristiti termin “posredovanje”.

S jedne strane, postoje stajališta prema kojima obaveznost narušava dobrovoljnost kao temeljni princip medijacije/posredovanja. Iz Preporuke broj R(98)1 Komiteta ministara državama članicama o porodičnoj medijaciji proizlazi da “medijacija ne bi trebalo, u načelu, da bude obavezna”. Međutim, stav je Evropskog suda za ljudska prava da obavezna medijacija nije zabranjena i da se njenim uvođenjem ne vrijeđa pravo na pristup sudu.²⁶

Stavovi koji ne podržavaju obaveznost²⁷ kao argumente navode: stvaranje sistema baziranog na dominaciji medijacije nad redovnim sudskim postupkom može ugroziti principe pravde, potom, kada medijacija ne urodi plodom, to generira dodatne troškove i dolazi do rasipanja resursa, kao i da tokom postupka medijacije može doći do zloupotrebe moći jedne strane, posebno ukoliko medijaciju vodi neiskusni ili nedovoljno obučeni medijator.²⁸

²⁶ Za *pro et contra* stajališta o posredovanju u porodičnim odnosima v. D. Palačković, “Dejudicijalizacija u oblasti porodično-pravnih odnosa – refleksija globalnog procesa na pravni sistem Republike Srbije”, U: *Dani porodičnog prava*. Mostar: Pravni fakultet Univerziteta “Džemal Bijedić”, 2020, str. 27.

²⁷ V. A. Mojašević, “Ekonomski analiza pojedinih rešenja iz Nacrta Zakona o posredovanju u rešavanju sporova”. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 2014, god. 52, br. 66, str. 281-282.

²⁸ Posredovanje je orijentirano prema interaktivnom odnosu i postizanju cilja, te odvrća stranke od toga da budu ovisne o posredniku, a koji i ne donosi obavezujuće odluke, nego olakšava sam proces pregovaranja. Načela sadržana u Preporuci Vijeća Evrope No.R (98)1, o obiteljskom posredovanju podijeljena su u osam (I-VIII) dijelova. U drugom dijelu govori se i o osiguranju postojanja mehanizama koji bi omogućili postupke izbora, obuke i stručnosti posredovatelja, te postizanje i održavanje određenih standarda od strane posredovatelja. Uz navedenu Preporuku objavljen je i detaljan tekst pod naslovom Memorandum s objašnjenjima (*Explanatory memorandum*), a u kojem je posebno naglašena važnost stručnog usavršavanja posrednika, te njihova nepristranost i neutralnost. U trećem dijelu navedene Preporuke pod nazivom *Postupak posredovanja* navodi se da bi države trebale osigurati odgovarajuće mehanizme koji omogućavaju da se provodi postupak posredovanja u skladu sa principima koji slijede; posrednik je nepristrasan među strankama; posrednik je neutralan u pogledu ishoda postupka posredovanja;; posrednik poštuje gledišta stranaka i štiti jednakost njihovih pregovaračkih pozicija;posrednik nije ovlašten da nametne rješenje strankama; uslovi u kojima se odvija porodično posredovanje moraju garantovati privatnost; rasprave tokom posredovanja su povjerljive i ne mogu se koristiti naknadno, osim uz dogovor stranaka ili u slučajevima kada je to dopušteno prema nacionalnom pravu; posrednik treba, u odgovarajućim slučajevima, obavijestiti stranke o mogućnosti da koriste bračno savjetovanje ili druge oblike savjetovanja kao sredstvo za rješavanje svojih bračnih ili porodičnih problema; posrednik bi trebao posebno voditi brigu o dobrobiti i najboljim interesima djece, ohrabrivati roditelje da se usredotoče na potrebe djece, i podsjećati roditelje na njihovu primarnu odgovornost koja se odnosi na dobrobit njihove djece i potrebu da ih obavještavaju i savjetuju se sa njima; posrednik treba da obrati posebnu pažnju na to da li se nasilje dogodilo u prošlosti ili se može dogoditi među strankama u budućnosti, kakav bi to uticaj moglo imati na pregovaračke pozicije stranaka, te treba razmotriti da li je u ovim okolnostima postupak posredovanja primjeren; posrednik može dati pravne informacije, ali ne bi trebao davati pravne savjete. On ili ona treba, u odgovarajućim

S druge strane, u literaturi nalazimo primjere zakonodavstava koja su uvođenjem obavezne medijacije za određene civilne poslove napravila značajan korak ka rasterećenju sudova i povećanju efikasnosti rješavanja sporova. Iako obavezna medijacija izaziva određene kontroverze i debate, Mojašević ističe da je italijansko iskustvo pokazalo određene pozitivne rezultate, poput povećanja svijesti o značaju medijacije i njene popularizacije.²⁹

Ukoliko bismo proširili mogućnost alternativnog rješavanja porodičnih sporova i na druga pitanja (izvan brakorazvodnog postupka), valjalo bi raspraviti prednosti i nedostatke obligatornosti takvog postupka. Primjerice, u slučaju spora između roditelja o ostvarivanju roditeljskog staranja, zakonodavac u FBiH normira da odluku donosi sud u vanparničnom postupku. Čini se da bi porodično posredovanje bilo primjeren način rješavanja ovakvog spora ili nesporazuma. Dakle, bez vođenja sudskog postupka i donošenja presude, spor bi trebalo pokušati riješiti sporazumom roditelja ili roditelja i djeteta, uz pomoć treće, posebno obučene, neutralne i nezavisne strane.

Obavezno učestvovanje u postupku posredovanja u Bosni i Hercegovini nije se pokazalo kao najbolje rješenje. Neodazivanje na uredan poziv da učestvuju u postupku (uz neopravdanje izostanka), za posljedicu ima obustavljanje postupka posredovanja (član 49 PZ FBiH i slično čl. 59 PZ RS), a u konačnici i odbacivanje podneska za razvod braka. Tako će jedan bračni partner, neodazivanjem na poziv za posredovanje, rukovođen različitim motivima i razlozima, spriječiti drugog bračnog partnera da pokrene postupak za razvod braka.

Ovakvim uređenjem ustanove posredovanja, uz neodgovorno ponašanje jednog ili oba partnera, zakonodavac je ostavio prostor za povredu prava na pristup sudu. Da bi izbjegli da povrijede ovo pravo, sudovi postupaju suprotno zakonu: i onda kada je došlo do obustavljanja postupka posredovanja zbog izostanka bračnog partnera, postupaju po tužbi partnera koji je pristupio posredovanju i koji želi razvod.³⁰

slučajevima, obavijestiti strane o mogućnosti da se konsultuju sa advokatom ili drugim svrsihodnim stručnjakom.

²⁹ A. Mojašević, "(Judicial) Mediation in Italy and Serbia: Comparative Legal and Economic Analysis". *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 2015, god. 54, br. 69, str. 108.

³⁰ Bubić, "Ustanova porodičnog posredovanja u evropskom, njemačkom i domaćem pravu", str. 26. Sudovi svjesno postupaju *contra legem*, kako bi spriječili povredu člana 6 stav 1 EKLJP.

4. Porodično posredovanje i usklađivanje sa ekonomskim ciljevima

Uobičajen način rješavanja sporova jeste sudski (parnični) postupak koji, *eo ipso*, podrazumijeva postojanje suprotstavljenih strana, dok je odluka suda obavezujuća.³¹ Postavka u kojoj sud rješava bezmalo sve porodične sporove odvodi nas daleko od stvarnog rješenja. Sudsko rješavanje podrazumijeva međusobnu konfrontiranost zahtjeva (neovisno o kojoj vrsti postupka je riječ), a ishod znači da je neko “uspio”. Svako rješenje koje ne podrazumijeva međusobnu saradnju, u sferi porodičnih odnosa, ne može biti dovoljno dobro rješenje.³²

Nesporno je da se među članovima/icama porodice ostvaruju složeni i specifični odnosi, koji zahtijevaju poseban senzibilitet kada im se pristupa. Porodični odnosi prikladni su za alternativno, izvansudsko rješavanje naročito zbog emotivne obojenosti, kompleksnosti te općenito posebnosti odnosa između članova porodice (pogotovo roditelja i djece).³³

Ekonomske prednosti³⁴ korištenja alternativnog rješavanja sporova, prilagođene posebnostima porodičnih odnosa su³⁵:

- 1) *Kontrola nad procesom i ishodom (smanjenje rizika)*. U postupku porodičnog posredovanja sudionici aktivno sudjeluju u kreiranju rješenja, dok u tradicionalnom sudskom postupku konačnu odluku donosi sudija. Također, posredovanje je fleksibilnije u pogledu disponiranja vremenom sudionika, dok su ročišta u sudskom postupku s malim stepenom (ili potpunim odsustvom) prilagodbe strankama.
- 2) *Brže rješavanje spora*. Dužina trajanja tradicionalnog sudskog postupka u Bosni i Hercegovini prioritetno je pitanje i ključni izazov. Bračni sporovi i sporovi iz odnosa roditelja i djece posebni su parnični postupci, u kojima se opća pravila parničnog postupka primjenjuju uz

³¹ Duman i Izmirlija, “Alternativno rješavanje porodičnih sporova - Institut posredovanja i tumačenje člana 50. Porodičnog zakona Federacije Bosne i Hercegovine”, str. 617.

³² Vidi više: Kovačević, “Obrazovanje djeteta i roditeljska autonomija – neriješena pitanja”, str. 281.

³³ Hrabar, D., i dr., *Obiteljsko pravo*. Zagreb: Narodne novine, 2021, str. 260.

³⁴ Naročito imajući u vidu principe efikasnosti i racionalnosti, jer ekonomisti govore da, s aspekta društva, ništa nije besplatno, a racionalan čovjek bira najekonomičniji put i najkorisniji tok djelovanja – parafrazirano, Z. Grebo, “Ekonomska analiza protiv filozofije prava (Ekonomska analiza – novi pristup razumijevanju prava).” *Godišnjak Pravnog fakulteta Sarajevu*, 1990, god. 38, str. 30.

³⁵ Npr. Three reasons why ADR may be mutually beneficial v. Shavell, S. „*Alternative dispute resolution: An economic analysis* (Discussion Paper No. 131)”. Harvard Law School, 1993, str. 2.

određena ograničenja. Tako je princip hitnosti specifičnost porodičnih sporova, u kojima se radnje preduzimaju hitno i u što kraćim rokovima (čl. 268 stav 3 PZ FBiH, čl. 79 PZ RS, čl. 245 stav 3 PZ BD).

3) *Smanjenje troškova.* Posjete advokatima smatraju se “ispravnim načinom reagovanja” na bračne konflikte, a postoji osjećaj da je “opasno” postupiti bez profesionalnog pravnog savjeta i sudskog nadzora.³⁶ Angažman advokata i plaćanje sudskih taksi u tradicionalnom sudskom postupku, nerijetko, samo su dodatni balast članovima porodice koji prolaze kroz krizu (promjenu) u svom funkcioniranju.

4) *Smanjenje emocionalnih troškova.* Porodični spor za sobom nosi mnoštvo bolnih emocija koje pogađaju sve članove porodice, dok porodično posredovanje predstavlja mehanizam koji težište stavlja na budućnost.³⁷ U sudskom postupku se strasti, ogorčenost i uzajamno optuživanje intenziviraju, što može imati pogubne posljedice.³⁸ Pritom, porodično posredovanje kreira pozitivno okruženje za rad. Izražavanje mišljenja i razumijevanje teku prirodnije, naročito kada u postupku sudjeluju djeca. Na taj način može se adekvatnije realizirati i djetetovo pravo da bude saslušano, koje predstavlja i konvencijski standard (član 12 Konvencije o pravima djeteta). Djeca, kao nosioci specifičnih prava, dobijaju mogućnost da neposrednije učestvuju u svijetu koji ih okružuje, svijetu koji često donosi odluke za njih, u njihovo ime, na osnovu njihovih “interesa”.³⁹ Uz sve napore, sudsko okruženje za djecu može djelovati napadno i ugrožavajuće.

5) *Zaštita privatnosti i lakše savladavanje etičkih izazova.* Uprkos tome što zakonske odredbe o porodičnim sporovima nalažu isključenje javnosti u cilju zaštite privatnosti (primjerice, čl. 277 PZ FBiH), nesporno je da je porodično posredovanje postupak koji bi omogućio veći stepen diskrecije sudionicima.

³⁶ S. Roberts, “Mediation in family disputes”. *Modern Law Review*, 1983, god. 46, br. 5, str. 553.

³⁷ Dž. Duman, “Modeli posredovanja”. *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, 2012, god. LV, str. 135.

³⁸ *Ibid.*, str. 136.

³⁹ M-F. Lucker-Babel, “The right of the child to express views and to be heard: an attempt to interpret article 12 of the UN Convention on the rights of the child”. *International Journal of Children's Rights*, 1995, br. 3–4, str. 403.

Specifični etički izazovi proizlaze iz prirode porodičnih odnosa, pa u literaturi nalazimo široke rasprave o etičkim standardima i etičkom kodeksu za medijatore. Tako, autorica Sarah Childs Grebe analizira kako osnovni principi profesionalne etike, poput autonomije, dobročinstva, nenanošenja štete i pravde, oblikuju etičko ponašanje medijatora prema klijentima.⁴⁰ Navedena rasprava obuhvata izazove u održavanju autonomije klijenata, poštovanju njihovih prava na donošenje odluka, te izbjegavanju paternalističkog pristupa koji bi mogao narušiti ravnotežu u procesu medijacije.

6) *Rasterećenje pravosuđa i dejudicijalizacija.* Duže vremena u porodičnom pravu primjetna je tendencija “izlaska iz okrilja sudova”⁴¹. Izlazak iz okrilja sudova, istina, ne nameće samo porodično posredovanje kao jedini ispravan način rješavanja spora. U uporednom pravu nalazimo primjere tzv. privatnog razvoda braka (razvod koji je u nadležnosti javnog bilježnika/notara, najčešće kada među partnerima postoji sporazum).⁴²

Navedena tendencija izlaska iz okrilja sudova manifestirana je kroz pojavu alternativnog načina rješavanja sporova (porodično posredovanje). Kada postoje djeca, krajnji cilj medijacije je redefinjiranje porodičnih odnosa kako bi se zaštitio najbolji interes djeteta, budući da roditelji koji nisu više u braku ili vanbračnoj zajednici i dalje treba da sarađuju oko podizanja djece i unapređivanja odnosa s njima. Iako je bilo potrebno dugo vremena za to, postignut je konsenzus o tome da sudsko rješavanje u tradicionalnoj parnici nije prikladno za porodične sporove. Sudski postupci gotovo uvijek doprinose povećanju emocija. Strasti, ogorčenost i uzajamno optuživanje se još više intenziviraju što za već komplicirane i teške porodične sporove može imati pogubne posljedice. Pored toga, upravo to pojačavanje emocija ide na štetu pojedinaca, u prvom redu djece, koji ne moraju u formalnom smislu biti “stranke” u porodičnom sporu, ali su najugroženiji jer na njih posljedice spora utječu u najvećoj mjeri.

⁴⁰ S. Childs Grebe, “Ethics and the professional family mediator”. *Mediation Quarterly*, 1992, god. 10, br. 2, str. 157.

⁴¹ Vidi: G. B. Kovaček-Stanić i S. O. Samardžić “Da li (porodično) pravo štiti porodicu?” Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu, 2021, br. 1, str. 29-31.

⁴² Tako, prije donošenja Porodičnog zakona Republike Srpske iz 2023. godine, predložen je tzv. notarski razvod braka, alternativa koju je predložila Notarska komora RS, koja je podrazumijevala da i notari u RS-u mogu razvesti brak, nije uvrštena u PZ RS. Inicijativa je bila da se kroz novi Porodični zakon notarima u Republici Srpskoj omogući da razvode brakove kada između supružnika postoji sporazum, pravdajući to uštedom vremena i skraćivanjem procedure.

Porodični sporovi, za razliku od svih ostalih, najviše se odražavaju na društveni i lični identitet osobe.⁴³ Ti sporovi utiču kako na identitet pojedinaca u sporu tako i na identitet porodice koja predstavlja društveni, ekonomski i sistem međusobnih odnosa.

Razvod braka ne povlači samo pitanje neslaganja ili konflikta među bračnim partnerima, tim su konfliktom neminovno obuhvaćeni i drugi članovi: djeca, djedovi/bake i drugi srodnici čije razumijevanje i doživljavanje konflikta te njegovih posljedica je sigurno drugačije od bračnih drugova koji žele okončanje njihove veze.⁴⁴ Tome treba dodati i promjene koje su se desile u poimanju same porodice. Shvatanje porodice, kao nuklearne zajednice koju čine roditelji i djeca uveliko se promijenilo. Danas je krug srodnika koji porodicu čini širi, a prava koja ti srodnici imaju priznata su i zakonodavstvima pojedinih država, ali i internacionalnim dokumentima.⁴⁵

5. Zaključak

Medijacija kao alternativni način rješavanja porodičnih sporova smanjuje finansijske i emocionalne troškove, ubrzava postupak te omogućava privatniji i manje konfliktan način rješavanja nesuglasica među članovima porodice. Iako ekonomski pristup naglašava efikasnost i smanjenje troškova, princip zaštite najboljeg interesa djeteta mora biti ključni preduvjet za primjenu takvog pristupa u porodičnom pravu.¹

Uporedna iskustva, uključujući bosanskohercegovačko, pokazuju da obavezna medijacija može biti korisna za smanjenje opterećenja pravosudnog sistema, ali također dovodi u pitanje temeljni princip dobrovoljnosti koji je nužan za uspješan medijacijski postupak. Stoga, kombinacija fleksibilnosti i obaveznosti, u zavisnosti od tipa spora i uključenih strana, može donijeti najbolje rezultate. Neophodno je prilagoditi zakonski okvir širem korištenju medijacije, uz obaveznu poštovanja etičkih standarda i afirmiranje prava svih učesnika postupka.

Alternativni načini rješavanja sporova, uzimajući u obzir ekonomske parametre troškova i najbolji interes djeteta, predstavljaju ključnu priliku za unapređenje porodičnog pravnog sistema, jer omogućavaju efikasnija, manje konfliktna rješenja koja smanjuju opterećenje pravosudnih institucija i štite dugoročne interese djece. U nedostatku tačnih pokazatelja uspješnosti

⁴³ Dž. Duman, Posredovanje u porodičnom pravu, magistrarska disertacija, Pravni fakultet Univerzitea u Sarajevu, 2007, str.2

⁴⁴ Ibid

⁴⁵ Ibid

posredovanja/mirenja u porodičnopравnim sporovima, u Bosni i Hercegovini, buduća istraživanja ponudila bi jasnije smjernice za unapređenje ovog instituta a time i dala sliku njegove ekonomske efikasnosti/inefikasnosti.

Literatura

1. Bakić, V. *Porodično pravo u SFRJ*. Beograd: Savremena administracija, 1982.
2. Becker, G. S. *A Treatise on the Family*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1981.
3. Bubić, S., "Ustanova porodičnog posredovanja u evropskom, njemačkom i domaćem pravu". *Nova pravna revija*, 2011, br. 2, str. 16-29.
4. Childs Grebe, S. "Ethics and the professional family mediator". *Mediation Quarterly*, 1992, god. 10, br. 2, str. 155-166.
5. Duman, Dž. *Posredovanje u porodičnom pravu*, magistarska disertacija, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2007.
6. Duman, Dž. "Institut posredovanja u porodičnom zakonodavstvu BiH". *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, 2009, LII, str. 71-91.
7. Duman, Dž. "Modeli posredovanja". *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, 2012, god. LV, str. 135-146.
8. Duman, Dž., i Izmirlija, M. "Alternativno rješavanje porodičnih sporova - Institut posredovanja i tumačenje člana 50. Porodičnog zakona Federacije Bosne i Hercegovine". *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, 2019, LXII, str. 613-626 <https://www.pfsa.unsa.ba/pf/biblioteka/godisnjak/> (posjećeno 20. 11. 2024)
9. Duraković, A., i Alihodžić, J. "Privatni razvod braka u Europskoj uniji i mogućnost njegovog priznanja u Bosni i Hercegovini". U: *Dani porodičnog prava*. Mostar: Pravni fakultet Univerziteta "Džemal Bijedić", 2023, str. 92-108.
10. Frank, R. H. *Choosing the Right Pond: Human Behavior and the Quest for Status*. New York: Oxford University Press, 1985.
11. Grebo, Z. "Ekonomska analiza protiv filozofije prava (Ekonomska analiza – novi pristup razumijevanju prava)." *Godišnjak Pravnog fakulteta Sarajevu*, 1990, god. 38, str. 27-32.
12. Grebo, Z. "Osnovne postavke ekonomske analize prava". *Pregled: časopis za društvena pitanja*, 1989, br. 6-7, str. 463-472.
13. Hrabar, D., i dr., *Obiteljsko pravo*. Zagreb: Narodne novine, 2021.
14. Kovaček-Stanić, G. B., i Samardžić, S. O. "Da li (porodično) pravo štiti porodicu?" *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 2021, br. 1, str. 25-45. <https://doi.org/10.5937/zrpfns55-30403> (posjećeno 10. 11. 2024)
15. Lazarević, A. P. *O državnoj intervenciji u porodičnim odnosima*. Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona, 1927.
16. Lucker-Babel, M.-F. "The right of the child to express views and to be heard: an attempt to interpret article 12 of the UN Convention on the rights

- of the child”. *International Journal of Children's Rights*, 1995, br. 3-4, str. 391-404.
17. *Margaletić*, Child-friendly family mediation. International Multidisciplinary Scientific Conference on Social Sciences and Arts. SGEM 2017. Conference Proceedings br. 1(2017), 315, 323.
 18. *Margaletić*, Prava djeteta u obiteljskoj medijaciji, Godišnjak Akademije pravnih znanosti Hrvatske, br. VIII, (2017), 151, 157.
 19. Mather, L., Mediation and the transformation of family law. In M. G. Coombs & E. R. Wright (Eds.), *Family law in a changing world* (pp. 205-224). Routledge, 2015.
 20. Milić, A. *Sociologija porodice: kritika i izazovi*. Beograd: Čigoja štampa, 2007.
 21. Mojašević, A. “Ekonomska analiza pojedinih rešenja iz Nacrta Zakona o posredovanju u rešavanju sporova”. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 2014, god. 52, br. 66, str. 257-274.
 22. Mojašević, A. “(Judicial) Mediation in Italy and Serbia: Comparative Legal and Economic Analysis”. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 2015, god. 54, br. 69, str. 93112.
<https://www.prafak.ni.ac.rs/files/zbornik/sadrzaj/zbornici/z69/05z69.pdf>
(posjećeno 19. 11. 2024)
 23. Mnookin, R. H., & Kornhauser, L., Bargaining in the shadow of the law: The case of divorce. *The Yale Law Journal*, 88(5), 950–997, 1979.
 24. Palačković, D. “Dejudicijalizacija u oblasti porodično-pravnih odnosa – refleksija globalnog procesa na pravni sistem Republike Srbije”. U: *Dani porodičnog prava*. Mostar: Pravni fakultet Univerziteta “Džemal Bijedić”, 2020, str. 25-41.
 25. Ponjavić, Z. i Vlašković, V. *Porodično pravo, VII izdanje*. Beograd: Službeni glasnik, 2022
 26. Roberts, S. “Mediation in family disputes”. *Modern Law Review*, 1983, god. 46, br. 5, str. 537557.
 27. Scott, E. S., & Scott, R. E., *Marriage as a Relational Contract*. *Virginia Law Review*, 84(7), 1225–1335, 2008.
 28. Shavell, S. „*Alternative dispute resolution: An economic analysis* (Discussion Paper No. 131)”. Harvard Law School, 1993.
 29. Traljić, N., i Bubić, S. *Porodično pravo, II izdanje*. Sarajevo: Magistrat, 2001.
 30. Vodinelić, V. *Građansko pravo. Uvod u građansko pravo i opšti deo građanskog prava*, IV izdanje. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu; Službeni glasnik, 2020.
 31. Vrban, D. *Sociologija prava, uvod i izvorišne osnove*. Zagreb: Golden marketing; Tehnička knjiga, 2006.

Propisi

- Porodični zakon Federacije Bosne i Hercegovine, *Sl. novine FBiH*, br. 35/2005, 41/2005 - ispr., 31/2014 i 32/2019 - odluka US.
- Porodični zakon Republike Srpske, *Sl. glasnik RS*, br. 17/2023.

- Porodični zakon Republike Srpske, *Sl. glasnik RS*, br. 54/2002, 41/2008, 63/2014 i 56/2019 - odluka US.
- Porodični zakon Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine, *Sl. glasnik Brčko distrikta BiH*, br. 23/2007.

Mr. sc. Albinot Maloku, doktorand
Univerzitet u Sofiji (Bugarska) / University of Sofia (Bulgaria)
Politički analitičar / Political Analyst
maloku.albinot@gmail.com

UDK / UDC 070:32(497.6)

Pregledni naučni rad / Scientific review article

Primljeno / Received: 03. 07. 2025.
Prihvaćeno / Accepted: 29. 12. 2025.

KOSOVSKA NEOVISNOST U DNEVNOJ ŠTAMPI BIH

KOSOVO'S INDEPENDENCE IN THE DAILY PRESS OF BIH

Sažetak:

Ovaj rad analizira načine na koje su četiri najuticajnija dnevna lista u Bosni i Hercegovini – Dnevni avaz, Nezavisne novine, Dnevni list i Oslobođenje – izvještavali o proglašenju nezavisnosti Republike Kosovo 17. februara 2008. godine. Istraživanje obuhvata period od 15. do 20. februara 2008. godine, fokusirajući se na forme, stil i metode prenosa informacija u vezi s pripremama za dan proglašenja, aktom nezavisnosti, proslavama na Kosovu, sigurnosnom situacijom, protestima u Srbiji i Banjoj Luci, te međunarodnim reakcijama. Analiza se temelji na metodi analize sadržaja medijskih tekstova, uz poseban akcenat na fenomen interpretativne polarizacije. U kontekstu Bosne i Hercegovine kao multietničke države, medijski diskurs često reflektira etnički strukturirane čitalačke publike, što značajno utiče na interpretaciju političkih događaja. Poseban značaj daje se ulozi medija u oblikovanju javnog mnijenja i političkih stavova u trenucima historijske važnosti. Iz tog razloga, istraživanje ne sagledava samo informativnu, već i edukativnu i interpretativnu funkciju štampanih medija. Odabrani listovi predstavljaju najčitanije izvore informacija u zemlji, a njihova analiza pruža uvid u to kako etnički i politički kontekst oblikuje novinarski pristup temama od regionalnog značaja.

Ključne riječi: nezavisnost Kosova, mediji u BiH, interpretativna polarizacija, štampani mediji, javno mnijenje

Summary:

This paper analyzes the ways in which four of the most influential daily newspapers in Bosnia and Herzegovina – Dnevni avaz, Nezavisne novine, Dnevni list, and Oslobođenje – reported on the declaration of independence of the Republic of Kosovo on February 17, 2008. The study covers the period from February 15 to 20, 2008, focusing on the forms, styles, and methods of news transmission regarding the

preparations for the declaration day, the act of independence itself, celebrations in Kosovo, the security situation, protests in Serbia and Banja Luka, and international reactions. The analysis is based on content analysis methodology, with special emphasis on the phenomenon of interpretive polarization. In the context of Bosnia and Herzegovina as a multiethnic state, media discourse often reflects ethnically segmented readerships, significantly influencing the interpretation of political events. Particular attention is given to the role of the media in shaping public opinion and political attitudes during moments of historical significance. Therefore, the research considers not only the informative but also the interpretive and educational functions of print media. The selected newspapers represent the most widely read sources of information in the country, and their analysis offers insight into how ethnic and political contexts shape journalistic approaches to regionally significant issues.

Keywords: *Kosovo independence, media in B&H, interpretive polarization, print media, public opinion*

Uvod

Status Kosova bio je jedna od najčešćih tema u bosanskohercegovačkim medijima, naročito uoči i nakon 17. februara 2008. godine, kada je proglašena nezavisnost. Dnevni listovi su svakodnevno izvještavali o toj temi, fokusirajući se na pravni status Kosova, tok dijaloga sa Srbijom, moguće ishode, te reakcije regionalnih i međunarodnih aktera. Međutim, način izvještavanja, selekcija informacija i ton tekstova značajno su varirali među štampanim medijima, najčešće u skladu s etničkom i političkom orijentacijom njihove čitalačke publike.

Ova analiza obuhvata četiri najuticajnije dnevna lista u BiH – Dnevni avaz, Oslobođenje, Dnevni list i Nezavisne novine – u periodu od 15. do 20. februara 2008. godine. Istraživanje pokazuje da su isti događaji interpretirani na različite načine: od neutralnog informisanja, preko emotivno intoniranih izvještaja, pa sve do tekstova koji su doprinosili dezinformacijama i političkoj manipulaciji. U većini izvještaja izostaje dublji uvid u svakodnevnicu kosovskog društva, a posebno u perspektivu građana nakon proglašenja nezavisnosti.

Tokom navedenih dana, tema Kosova u domaćoj štampi najčešće je predstavljana kroz izjave političara iz BiH. Bošnjački i hrvatski zvaničnici isticali su potrebu za očuvanjem stabilnosti unutar granica BiH, dok su srpski političari istovremeno isticali kosovsku krizu kao presedan koji može imati implikacije i na entitetska pitanja u BiH. U tom diskursu, kosovsko pitanje postalo je i instrument unutrašnjepolitičkog pozicioniranja.

Mediji bliski srpskom političkom spektru događaje na Kosovu koristili su kako bi postavili pitanje legitimnosti Republike Srpske: „Ako može Kosovo, zašto ne može RS?“. Nasuprot tome, bošnjački i hrvatski mediji su proglašenje nezavisnosti interpretirali kao konačni raskid sa politikom Slobodana Miloševića.

Uzimajući u obzir tvrdnju da se „javnost u BiH stoljećima formirala pod uticajem socijalnih, ideoloških ili političkih sila izvan njene strukture“ (Nuhanović A, 1998), jasno je da ni interpretacija nezavisnosti Kosova nije bila oslobođena političkih uticaja. Odsustvo konsenzusa među političkim liderima BiH rezultiralo je institucionalnom šutnjom – čak i prije zvanične deklaracije kosovske nezavisnosti – čime je ograničena javna rasprava, što predstavlja ozbiljno narušavanje demokratskih procesa.

Medijsko uokviravanje kosovske nezavisnosti u BiH: konstrukcija paralelnih političkih stvarnosti

Budući da je proglašenje nezavisnosti Kosova jedno od ključnih političkih prekretnica na Balkanu nakon raspada Jugoslavije, njegov medijski odjek u Bosni i Hercegovini posebno je značajan zbog unutrašnjih političkih tenzija i višeslojnosti identiteta unutar države. Analiza sadržaja u periodu od 15. do 20. februara 2008. godine omogućava uvid u komunikacijske strategije kojima štampani mediji oblikuju javni diskurs u momentima političke osjetljivosti. Polazeći od teze da mediji bi trebalo djelovati kao neutralni posrednici informacija, u našem slučaju vidjeli smo da mediji učestvovali u stvaranju značenja i interpretacija političkih događaja (Hall, 1997; Thompson, 1995). Medijski akteri u mjestu da se koncentriraju na pronalaženju ujedninjenih tačaka za dobro bit zemlje i naroda one te divergentne narative su povećavale u skladu s ideološkim i etničkim pozicioniranjem, koje imaju bazirajući na razlike!

Primarna svrha istraživanja jeste da identifikuje obrasce medijskog predstavljanja događaja i da ispita u kojoj mjeri politički, etnički i ideološki faktori utiču na formu, ton i interpretativni okvir izvještavanja. Istraživanje polazi od shvatanja da mediji oblikuju percepciju stvarnosti time što određuju kako publika treba razumjeti određeni događaj (Entman, 1993). U tom smislu naglasak se stavlja na fenomen interpretativne polarizacije, koja je čest rezultat višestruko podijeljenih medijskih sistema u postkonfliktnim društvima (Gagnon, 2004).

Mediji se u savremenim teorijama komunikacije posmatraju kao akteri koji učestvuju u konstrukciji društvene stvarnosti, a ne samo u njenom pasivnom prenošenju (Hall, 1997; Thompson, 1995). Ovo istraživanje doprinosi potvrđivanju tih pretpostavki kroz konkretan primjer izvještavanja o političkom događaju koji je izazvao podjele u javnosti. Ispitujući kako se isti događaj interpretira na različite načine, rad ukazuje na snagu medijskog uokviravanja (framing) u kreiranju političkih značenja (Gamson & Modigliani, 1989).

Proglašenje nezavisnosti Kosova predstavlja “testni slučaj” za praćenje političkih i identitetskih crtanja linija u Bosni i Hercegovini. Reakcije medija na taj događaj ne odražavaju samo međunarodnu dimenziju, nego i unutrašnje političke odnose, osobito između aktera iz Federacije BiH i Republike Srpske. Kako mediji interpretiraju ovakve događaje može utjecati na percepciju legitimnosti institucija, shvatanje političke stabilnosti i osjećaj sigurnosti građana (McCombs & Shaw, 1972). U kontekstu Bosne i Hercegovine, gdje je javni prostor fragmentiran etničkim linijama, mediji često oblikuju različite verzije političkih događaja, stvarajući paralelne realnosti. Ovaj rad doprinosi razumijevanju tog procesa analizirajući konkretan historijski događaj koji je izazvao snažne političke reakcije i različite interpretacije istog u javnom mnijenju Bosne i Hercegovine.

„Evropa će u nedelju dobiti novu državu?“ (Dnevni avaz, 15. 02. 2008)

Uoči proglašenja nezavisnosti Kosova, „Dnevni avaz“ na svojim stranicama je najavio da će Evropa dobiti novu državu. U rubrici „Globus“, koja je posvećena vijestima iz svijeta, je slika iz Prištine, uz naslov „Evropa će u nedelju dobiti novu državu“. List prenosi da je „u kosovskim političkim krugovima gotovo izvjesno“ da će Skupština Kosova, u koordinaciji s EU i SAD, proglasiti nezavisnost tokom vikenda¹. U izvještavanju se oslanjaju na međunarodne izvore poput *International Herald Tribune* i *The New York Times*, te donose izjave ključnih međunarodnih aktera – američke državne tajnice Condoleeze Rice i ruskog predsjednika Vladimira Putina. Rice je naglasila podršku SAD-a Kosovu, dok je Putin izjavio da je podrška jednostranoj nezavisnosti „nemoralna i protivpravna“, optužujući EU za dvostruke standarde. Dnevni avaz također prenosi raspoloženje u Republici Srpskoj putem izjava političkih i nevladinih predstavnika, te anketom „Šta kažu Banjalučani?“ Prema riječima Branislava Dukića iz SPONA-e, koju prenosi Dnevni avaz, “organizirat će protest u svih 63 općine RS i tražiti da se

¹ Dnevni avaz, 15.02.2008, str.25

što hitnije u Ustavu unese pravo naroda na samoopredjeljenje za otcjepljenje”. Potpredsjednik RS Adil Osmanović upozorava da bi se protesti mogli instrumentalizirati, iako ne očekuje ozbiljnije posljedice. Anketni rezultati pokazuju etničku podjelu u stavovima građana: Srbi su podržavali proteste, dok su se Bošnjaci uglavnom distancirali. Dva dana prije proglašenja, Dnevni avaz objavljuje intervju s visokim predstavnikom Miroslavom Lajčakom, koji izjavljuje da nezavisnost Kosova neće destabilizirati BiH te da su sigurnosni izazovi pod kontrolom međunarodne zajednice².

„Kosovo od sutra država?“ (Dnevni avaz, 16. 02. 2008.)

Na naslovnoj stranici izdanja uoči proglašenja nezavisnosti, Dnevni avaz objavljuje fotografiju građanina albanske nacionalnosti koji u Prištini slavi uz albansku i američku zastavu, uz naslov: „Kosovo od sutra država?“. U rubrici „Globus“, list donosi prošireni tekst koji najavljuje da će Skupština Kosova 17. februara 2008. godine, u 17 sati, zvanično proglasiti nezavisnost. U izvještavanju se list oslanja na informacije svjetskih novinskih agencija, uz prikaz mogućih političkih i sigurnosnih posljedica tog čina. Uz aktuelno izvještavanje, Dnevni avaz objavljuje i hronološki pregled ključnih događaja u borbi kosovskih Albanaca za nezavisnost, u periodu od 24. marta 1999. do 17. februara 2008. godine. Time se čitateljima pruža širi kontekst, s naglaskom na kontinuitet političkog procesa. Također, list prati i političke reakcije iz Republike Srpske, uključujući izvještaj o inicijativi glavnog odbora Partije demokratskog progresa (PDP), koja je predložila hitno sazivanje sjednice Narodne skupštine RS, odmah nakon eventualnog proglašenja kosovske nezavisnosti³.

„Kosovo već slavi“ (Dnevni avaz, 17. 02. 2008.)

Na dan proglašenja nezavisnosti Kosova, 17. februara 2008. godine, list „Dnevni avaz“ donosi na naslovnoj strani sliku Albanaca koji tradicionalnim plesom slave uspostavljanje svoje države, uz naslov „Kosovo već slavi“. List je ovog datuma sadržavao je najopsežnije informacije o Kosovu i aktuelnim dešavanjima. Posebni dodatak „Dosje Kosovo“ obuhvatao je stranice od 9. do 11, s tekstovima specijalnih izvještača iz Prištine i Beograda, donoseći detaljne izvještaje i fotografije. Povijesni značaj tog dana u „Dnevnom avazu“ zabilježen je kroz različite tekstove, intervju sa bivšim premijerom Kosova

² Dnevni avaz, 15.02.2008, str.5

³ Dnevni avaz, 16.02.2005, str.10

Agimom Čekuom, te kroz foto-priče koje prikazuju dešavanja na Kosovu od ratnog perioda do trenutka proglašenja nezavisnosti. U tekstu pod naslovom „Nezavisno Kosovo slavi“, „Dnevni avaz“ prezentira analitičke osvrtne bazirane na izvještajima različitih međunarodnih novinskih agencija. Na početku se navodi izjava premijera Kosova Hašima Tačija, koji potvrđuje da će Kosovo iste večeri proglasiti nezavisnost. Posebna pažnja posvećena je najavi donatorske konferencije Evropske komisije i Svjetske banke, koja, uprkos mogućem nedostatku potpune međunarodne podrške, planira pomoć u rješavanju teške ekonomske situacije i visoke stope nezaposlenosti na Kosovu. Također, tekst prenosi i stav potpredsjednika Vlade Srbije Božidara Đelića, koji je uručio notu protesta ambasadoru Slovenije, Miroslavu Luciju, predsjedavajućem Vijeća ministara EU, u vezi s odlukom o slanju misije na Kosovo, ističući da Vlada Srbije tu odluku smatra nelegalnom⁴. „Dnevni avaz“ donosi i protokol koji je predviđen za ceremoniju proglašenja nezavisnosti.

Posebnu pažnju izazvala je izjava člana Predsjedništva BiH Nebojše Radmanovića, koji je izrazio stav da BiH neće priznati Kosovo. On smatra da će jednostrano proglašenje nezavisnosti dovesti do nestabilnosti ne samo na području zapadnog Balkana, već i u cijeloj Evropi. Iako je ranije Predsjedništvo BiH zauzelo stav da se pitanje Kosova treba rješavati dogovorom Beograda i Prištine uz podršku međunarodne zajednice, Radmanović je naveo da će se uskoro morati konstatovati da taj stav više nije na snazi. U istom broju „Dnevni avaz“ izvještava i o planovima Srpskog pokreta nevladinih asocijacija „SPONA“ koji zahtijevaju proglašenje nezavisnosti Republike Srpske.

Specijalni izvještač „Dnevnog avaza“ iz Prištine, novinar Sead Numanović, u intervjuu s Agimom Čekuom prenosi stav kosovskog političara o situaciji na Kosovu i o danu proglašenja nezavisnosti. Čeku ističe da su Kosovari životno zainteresirani za dobrosusjedske odnose. U manjem tekstualnom okviru pod naslovom „Žao mi je zbog stava BiH⁵“, Agim Čeku izražava žaljenje što Bosna i Hercegovina neće priznati Kosovo, naglašavajući da će Kosovo odmah priznati BiH, te da će BiH to učiniti kada to učine druge evropske zemlje. On ističe da Kosovari vole BiH i razumiju specifičnosti njenog političkog uređenja, te da nema paralela između Kosova i Republike Srpske, jer je RS nastala na genocidu, dok je Kosovo uvijek imalo svoje organe vlasti i institucionalni kontinuitet. Novinar Numanović također opisuje atmosferu u Prištini pred sam čin proglašenja nezavisnosti, ističući kako, uprkos hladnom

⁴ Dnevni avaz, 17.02.2008, str.8

⁵ Dnevni avaz, 17.02.2008, str.9

vremenu, grad „vri kao u košnici“⁶, te naglašava da je datum proglašenja postao nepovratan. Izvještava i o sigurnosnoj situaciji, prenoseći izjavu Aleksandra Ivanka, portparola Misije UN-a na Kosovu, koji potvrđuje da je stanje stabilno i bezbjedno.

S druge strane, izvještač iz Beograda, Elvir Huremović, izvještava o protestima u Srbiji, nazvanim u tekstu „Ubij, zakolji da Šiptar ne postoji“. Na protestima ispred Ambasade Slovenije u Beogradu učestvovalo je više od 2.000 pripadnika i simpatizera ultradesničarskih organizacija.

Uz aktuelne izvještaje, „Dnevni avaz“ donosi i istorijski pregled događaja od dolaska Slobodana Miloševića do Ahtisarijevog plana i propalih pregovora između Kosova i Srbije, pod naslovom „Albanci su patili, krvarili i borili se za svoju državu“. Ovaj pregled sumira glavne prekretnice koje su vodile ka proglašenju nezavisnosti Kosova.

„Kosovo proglasilo nezavisnost“ (Dnevni avaz, 18. 02. 2008)

Dan nakon proglašenja nezavisnosti Kosova, „Dnevni avaz“ je na naslovnici donio vijest: „Kosovo proglasilo nezavisnost“, uz fotografije građanskog slavlja na ulicama Prištine. U tekstu pod naslovom „Novi početak za Kosovo“, specijalni izvještač iz Prištine izvještava o historijskom trenutku kada je, 17. februara 2008. godine u 15:48 sati, Deklaracija o nezavisnosti Kosova usvojena aklamacijom 104 poslanika. Premijer Hašim Tači pročitao je tekst deklaracije, a predsjednik Skupštine Jakup Krasnići objavio je: „Kosovo je republika, nezavisna i suverena država“⁷. U izvještaju Seada Numanovića ističe se da je Tači u svom programskom govoru više puta naglasio zaštitu prava manjina i njihovu jednakost pred zakonom. Posebno je zabilježeno da se obratio i na srpskom jeziku, izražavajući spremnost Kosova za ekonomski razvoj, evropske integracije i unapređenje života svih građana⁸. Predsjednik Fatmir Sejdiu također se obratio na srpskom jeziku, pozvavši srpsku manjinu da učestvuje u izgradnji demokratskog društva: „Kosovo je vaša kuća. Vaša prava i prava drugih manjina bit će naša obaveza. Vaš identitet i naslijeđe bit će poštovani i zaštićeni“, zaključivši govor riječima: „Bog blagoslovio Republiku Kosovo!“⁹. Najavio je i skoro donošenje novog ustava.

⁶ Dnevni avaz, 17.02.2008, str.9

⁷ Dnevni avaz, 18.02.2008, str.8

⁸ Ibid.

⁹ Ibid.

Tokom svečanosti, u centru Prištine otkriven je spomenik „Newborn“, simbolično obilježen podpisima lidera i građana, dok je više hiljada građana slavilo na ulicama ispred hotela „Grand“ i u trgu Majke Tereze.

Reakcije iz Beograda zabilježene su u tekstu „Haos u Beogradu“. Demonstranti koji su protestovali protiv nezavisnosti Kosova sukobili su se sa policijom ispred Ambasade SAD, pri čemu su zabilježene eksplozije i pucnjava¹⁰. U Banjoj Luci, na Trgu Krajine, zapaljena je albanska zastava, a predsjednik Republike Srpske, Rajko Kuzmanović, izjavio je da Narodna skupština RS treba usvojiti Deklaraciju o stabilnosti i trajnosti RS u skladu s dejtonskim nadležnostima. Reakcije srpskih političara u BiH bile su izražene, naročito od strane premijera RS Milorada Dodika. On je upozorio da će predstavnici iz RS spriječiti eventualno priznanje Kosova u zajedničkim institucijama, te izrazio zabrinutost zbog prenosa zasjedanja Skupštine Kosova na BHT1, smatrajući to protivnim interesima velikog broja građana BiH: „To sigurno nije doprinos stabilnosti BiH“¹¹.

S druge strane, bošnjački političari zauzeli su uzdržaniji stav. Generalni sekretar SDA, Amir Zukić, istakao je da BiH ima svoj evropski put i da nezavisnost Kosova ne bi trebala utjecati na unutrašnju situaciju u BiH. Ipak, njegov stav implicira potrebu za usklađivanjem bh. politike s evropskom u pogledu priznanja Kosova. Haris Silajdžić, član Predsjedništva BiH, distancirao se od svih događaja vezanih za proglašenje nezavisnosti.

U analizi posljedica srbijanskih sankcija, Numanović navodi izjave zvaničnika UN-a prema kojima bi Kosovo u roku od 24 sata moglo osigurati alternativne komunikacijske veze u slučaju prekida pristupa putem Srbije. Iako je najkraća komunikacijska ruta prema zapadnoj dijaspori preko Srbije, Kosovo raspolaze alternativnim pravcima preko Albanije, Makedonije i Crne Gore¹².

„Kosovski izazov“ (Dnevni avaz, 19. 02. 2008)

Nakon proglašenja nezavisnosti Kosova, reakcije institucija u Bosni i Hercegovini bile su distancirane. Miroslav Lajčak, visoki predstavnik OHR-a u BiH, izjavio je za Dnevni avaz dva dana nakon tog događaja: „Svaki pokušaj da se na vještački način poveže Kosovo sa BiH ili njenim sastavnim dijelovima mora biti odlučno odbačen. BiH ni u kojem slučaju nije talac Kosova niti se može dovesti u pitanje u skladu s međunarodnim zakonom.“¹³ Ova izjava ukazuje na opreznu poziciju BiH u odnosu na situaciju na Kosovu.

¹⁰ Dnevni avaz, 18.02.2008, str.9

¹¹ Dnevni avaz, 18.02.2008, str.10

¹² Dnevni avaz, 18.02.2008, str.11

¹³ Dnevni avaz, 19.02.2008, str.4

U rubrici „Komentar dana”, novinar Sejad Lučkin analizira političke izazove koji su pred kosovskim premijerom Hašimom Tačijem.¹⁴ Lučkin predviđa tešku diplomatsku borbu za međunarodno priznanje Kosova, ističući snažnu podršku Sjedinjenih Država, ali i protivljenje Rusije te podjele unutar Europske unije. „Podrška SAD je osigurana. S druge strane, jako je i protivljenje druge svjetske velesile - Rusije. Podjele su očite i unutar Evropske unije”, piše Lučkin. Tekst “SAD priznale Kosovo, slijede ih zemlje EU” popraćen je slikom “Reutersa” gdje se vide kosovski Albanci sa američkim zastavama u rukama u znaku zahvalnosti. A u tekstu se kaže: “Priština je dan poslije proglašenja, kako se i očekivalo, dobila vrlo značajnu potvrdu nezavisnosti - SAD formalno su priznale Kosovo.” Te nastavlja: „Sjedinjene Države danas su formalno priznale Kosovo kao suverenu i nezavisnu državu. Čestitamo narodu Kosova na ovoj historijskoj prilici. Dok Kosovo započinje svoj život kao nezavisna država, SAD obećavaju da će nastaviti biti njegov blizak prijatelj i partner - navela je u izjavi američka državna tajnica Kondoliza Rajs (Condoleezza Rice).¹⁵” „Odmah nakon SAD, kosovsku nezavisnost priznale su Albanija i Turska. Skoro uporedo s priznanjem Amerike, i iz Evrope su odaslane zvanične najave više od 15 zemalja članica EU da će prihvatiti kosovsku nezavisnost.“

Udarnu i važnu vijest, odnosno izjavu predsjednika Buša, “Dnevni avaz” je zabilježio u tekstu s naslovom: „Buš: Kosovari sada nezavisni“, gdje se kaže: „Nekoliko sati prije nego što je zvanični Vašington i formalno priznao Kosovo, predsjednik Džordž Buš (George W. Bush) u Aruši u Tanzaniji za „NBC News“ kazao je da su „Kosovari sada nezavisni“, te dodao da su on i njegova vlada to podržavali. Iz Bijeke kuće najavljeno je da će predsjednik SAD izjavu o Kosovu dati danas.“ Na osmoj stranici Dnevnog avaza objavljen je izvještaj o prvoj sjednici Vlade Republike Kosova, koja je već poslala zahtjeve za priznanje nezavisnosti 100 zemalja. Također, Vlada je razmatrala zakone koji proizlaze iz Ahtisarijevog paketa, uključujući zakone o ministarstvu vanjskih poslova, državljanstvu, diplomaciji, upotrebi državnih simbola i policiji. Atmosfera u Prištini nakon proglašenja nezavisnosti bila je, prema izvještaju Dnevnog avaza, relativno mirna. „Samo četiri osobe lakše povrijeđene“, izvještava novinar, naglašavajući da je slavlje trajalo do ranih jutarnjih sati, a većina povreda bila je rezultat zalutalih metaka.

U istoj rubrici objavljen je izvještaj specijalnog izvještača Elvira Huremovića iz Beograda, koji donosi detalje o protestima protiv nezavisnosti Kosova. Više hiljada studenata Beogradskog univerziteta okupilo se na Trgu Republike, a

¹⁴ Dnevni avaz, 19.02.2008, str.3

¹⁵ Dnevni avaz, 19.02.2008, str.8

među njima su bili i poznati javni djelatnici, poput glumice Olivere Vučo i muzičara Bore Đorđevića, koji je izjavio da će „biti još teškog rokanja na Kosovu”. Ovaj izvještaj ilustrira intenzivnu reakciju u Srbiji prema neovisnosti Kosova.

U isto vrijeme, reakcije na situaciju u BiH bile su uglavnom mirne. Portparol EUFOR-a, David Fielder, izjavio je da je sigurnosna situacija u BiH stabilna nakon proglašenja nezavisnosti Kosova. Također, izvještaji iz Republike Srpske ukazuju na snažnu reakciju protiv kosovske nezavisnosti. Član Predsjedništva BiH, Nebojša Radmanović, izrazio je nezadovoljstvo odlukom BHT 1 da direktno prenosi sjednicu kosovskog parlamenta, ocjenjujući to kao nepoštovanje javnog servisa BiH. Slične reakcije dolaze i od drugih političara, uključujući predsjedavajućeg Predsjedništva BiH, Željka Komšića, koji je izvijestio o pismu koje je srbijanski predsjednik Boris Tadić poslao u vezi s kosovskom situacijom prek svog ambasadora u BiH, Grujice Spasovića. U Banjoj Luci, protesti protiv nezavisnosti Kosova nisu prošli bez incidenata. Naslovom „U Banjoj Luci sastavlja se dokument o nezavisnosti Kosova“ predstavljene su reakcije Narodne Skupštine Republike Srpske koja priprema vanrednu sjednicu. A u naslovu „Kamenovani uredi stranih ambasada“, Dnevni avaz, obavještava o protestima i huliganstvu i u Banjoj Luci. „Iako najavljeni kao mirni, protesti skoro dvije hiljade studenata i učenika, koji su se jučer okupili na Trgu Krajine u Banjoj Luci kako bi iskazali svoje nezadovoljstvo proglašenjem nezavisnosti Kosova, nisu prošli bez incidenata. „Protesti su eskalirali, a policija je morala intervenisati kako bi spriječila nasilje. Demonstranti su palili zastave BiH i uzvikivali uvredljive parole prema različitim političkim grupama, što ukazuje na političku napetost u BiH nakon proglašenja nezavisnosti Kosova“¹⁶.

„Vlada Srbije poništila nezavisnost“ (Nezavisne Novine, 15. 02. 2008)

Prije proglašenja nezavisnosti Kosova, Nezavisne novine su na naslovnici objavile stav Vlade Srbije u odnosu na eventualno proglašenje nezavisnosti od strane Prištine. S naslovom „Vlada Srbije poništila nezavisnost“, novine izvještavaju da je Vlada Srbije proglasila ništavnim sve odluke institucija EU u vezi sa slanjem misije na Kosovo. Potpredsjednik Vlade Srbije, Božidar Đelić, u izjavi za novine naglasio je da Srbija „nikada neće priznati nezavisnost Kosova i Metohije i da će se boriti za očuvanje suvereniteta i teritorijalnog integriteta mirnim i diplomatskim sredstvima.“¹⁷

¹⁶ Dnevni avaz, 19.02.2008, str.11

¹⁷ Nezavisne novine, 15.02.2008, str. 14

U istom kontekstu, zamjenik predsjednika Srpske radikalne stranke, Tomislav Nikolić, pozvao je predsjednika i premijera Srbije, Borisa Tadića i Vojislava Koštunicu, da organiziraju veliki miting ako Albanci proglašaju nezavisnost Kosova. Nikolić je izjavio: „Ako je nedelja dan proglašenja nezavisnosti Kosova, taj miting mora biti održan iduće sedmice.”¹⁸ Društvene i političke reakcije u EU također su bile prisutne. Nezavisne novine, pozivajući se na agencijske izvještaje, na tekst pod naslovom “U Briselu uvjereni u mirno rođenje Kosova” govore o politici EU prema nezavisnosti Kosova. “U Briselu se ne očekuje da će proglašenje nezavisnosti Kosova najavljeno za ovaj vikend dovesti do širenja nasilja ili egzodusa Srba iz provincije.” – izjava je jednog višeg zvaničnika Evropske unije, navodi ovaj list. Istovremeno, list na svojim stranicama posvetio je pozornost stavovima Rusije prema nezavisnosti Kosova. Predsjednik Rusije, Vladimir Putin, izjavio je da je „podrška jednostranom proglašenju nezavisnosti Kosova nenormalna i protivpravna”¹⁹.

U rubrici Forum, novinar Tadej Labernik analizirao je moguće posljedice otcjepljenja Kosova. On predviđa da bi proglašenje moglo narušiti autoritet Ujedinjenih naroda, te postavlja važna pitanja o budućnosti Kosova kao novog entiteta. Labernik se pita hoće li vlasti na Kosovu biti u mogućnosti provesti politiku u kojoj neće biti straha za Srbe i druge manjine, te hoće li se spriječiti mogućnost stvaranja „Velike Albanije”²⁰.

U rubrici Za ili protiv, novinarka Mladena Milinarević komentira moguće proteste studenata iz Banje Luke u slučaju proglašenja nezavisnosti Kosova. Milinarević ukazuje na to da studenti nisu jasni u pogledu svojih predstavnika i da bi, usprkos tome, mogli organizirati proteste kao odgovor na jednostrano proglašenje nezavisnosti. U svom komentaru, novinarka izražava kritiku na adresu onih koji se bave pitanjima koja nisu u njihovoj nadležnosti, ističući ironično: „Tipično za nas, svako se bavi onim što mu nije posao.”²¹

„Bojkoti i protesti“ (Nezavisne Novine, 16. 02. 2008)

Naslov Nezavisnih novina "Nezavisne" na Kosovu" pratio je sliku omladine koja slavi u Prištini, uz podnaslov: "Srbi najavili odgovor na sutrašnje albansko proglašenje nezavisnosti". Ovaj naslov, međutim, dovodi u zabludu jer, kako je ispravno navedeno, 17. februara 2008. godine nije došlo do „albanskog proglašenja nezavisnosti“, već do proglašenja nezavisnosti Kosova. Ova formulacija, više ima propagandistički karakter nego

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Nezavisne novine, 15.02.2008, str.11

²¹ Nezavisne novine, 15.02.2008, str.4

informativni, naglašavajući etničku komponentu, dok se zanemaruje suština događaja kao samostalnog čina Kosova. U izvještajima o dešavanjima vezanim uz Kosovo, Nezavisne novine često koriste naslove koji imaju propagandistički ton. Primjerice, naslov „Bojkoti i protesti“ od 16. februara 2008. godine, zajedno s naslovom na stranici četiri „Nemiran period zbog Kosova“, sugerira nemirnu situaciju u regionu, no tekstovi ne nude objektivnu i detaljniju analizu ili izvješća o situaciji. Kada su u pitanju izjave političara, Nezavisne novine prenose reakcije iz Bosne i Hercegovine, poput izjave predsjednika Republike Srpske, Rajka Kuzmanovića, koji je govorio o „nepravdi prema srpskom narodu“ uslijed najava priznanja nezavisnosti Kosova. Na svečanoj akademiji u Višegradu, Kuzmanović je istaknuo kako ga bolu rane srpskog naroda koje su, kako je rekao, ponovno otvorene zbog proglašenja nezavisnosti Kosova²².

Analize u Nezavisnim novinama često se oslanjaju na političke stavove koji podupiru srpske pozicije u vezi s Kosovom. Na primjer, u članku Gorana Petrovića pod naslovom „Život ide dalje“²³, autor tvrdi da Kosovo neće biti priznato od strane Srbije, usprkos tome što su Sjedinjene Države, većina zemalja EU i mnoge druge države priznaće tu nezavisnost. Petrović također kritizira premijera Vojislava Košunicu, koji je, prema njegovom mišljenju, odgovoran za dopuštanje Kosovu da proglasi nezavisnost, dok optužuje političare i analitičare da stvaraju „lažnu dramatiku“ oko Kosova.

U rubrici Region, Nezavisne novine donose izvještaje specijalnih izvještača, poput onog iz Mitrovice, gdje novinar Dragan Risojević iznosi pesimistički stav prema budućim događajima. U svom izvještaju pod naslovom „Nije gotovo, slijede produžeci“, Risojević sugerira da Albanci nisu svjesni da je proces proglašenja nezavisnosti samo početak, te da „produžeci“ slijede. Osim toga, Risojević se usmjerava na izjave srpskih lidera s Kosova, među kojima Marko Jakšić, predsjednik Zajednice Srba na sjeveru Kosova, poziva na izlazak Srba na proteste i odbacivanje „te nakaze od države“²⁴ (Kosova).

„U Prištini već slave“ (Nezavisne Novine, 17. 02. 2008)

Na dan proglašenja nezavisnosti Kosova, 17. februara 2008. godine, Nezavisne Novine su na prvoj stranici objavile naslov „U Prištini slave, među Srbima napetost“, uz prateću fotografiju čovjeka s albanskom zastavom. Ovaj

²² Nezavisne novine, 16.02.2008, str.4

²³ Nezavisne novine, 16.02.2008, str.11

²⁴ Ibid.

naslov ilustrira kontrast između slavlja u Prištini i napetosti među Srbima. U članku specijalnog izvještaja iz Prištine, Mirze Čubra, prenosi se atmosfera slavlja u glavnom gradu Kosova, gdje su ulice i zgrade bile okićene zastavama zemalja koje su podržale nezavisnost, poput SAD-a, Njemačke i Velike Britanije. Automobili su kružili uz sirene i glasnu muziku, dok su stanovnici slavili „dan koji su čekali stoljećima“²⁵. Čubro navodi da su sigurnosne službe na Kosovu bile u očekivanju mirnog proglašenja i nisu predviđale nasilje ili nemire.

Nasuprot tome, specijalni izvještaj iz Mitrovice, Dragan Risojević, u svom tekstu opisuje 17. februar 2008. kao „najgori dan za Srbe“²⁶, naglašavajući pesimizam i zabrinutost srpske zajednice, koja je doživljavala proglašenje nezavisnosti kao težak udarac.

„Kosovo proglasilo nezavisnost“ (Nezavisne Novine, 18. 02. 2008)

Dan nakon proglašenja nezavisnosti Kosova, Nezavisne Novine izvještavaju o trenutku kada je Skupština Kosova usvojila deklaraciju o „izdvajanju od Srbije“, koristeći terminologiju koja sugerira secesionizam, umjesto upotrebe neutralnog izraza „proglašenje nezavisnosti“. U svom izvještaju, Nezavisne Novine prenose stavove Republike Srpske, objavljujući tekst pod naslovom „Razbijanje Srbije neprihvatljivo“. U izvještaju specijalnog izvještaja iz Prištine, Mirze Čubre, naslov „Albanci slave nezavisnost“ opisuje slavlje u Prištini, uključujući postavljanje spomenika „Obilježje nezavisnosti Kosova“ na platou Doma mladih i sportova. Spomenik, težak 7,5 tona, djelo je kosovskih umjetnika, a na njemu je ispisan „Novorođeno“ na engleskom jeziku²⁷.

S druge strane, specijalni izvještaj iz Mitrovice, Dragan Risojević, izvještava o protestima Srba u sjevernom dijelu Mitrovice, gdje su demonstrirali protiv proglašenja nezavisnosti. U tekstu pod naslovom „Ne idemo odavde“²⁸, Marko Jakšić, predsjednik Zajednice srpskih opština i naselja na Kosovu, ističe da kosovski Srbi neće priznati odluku o nezavisnosti i da će se boriti protiv vlasti Prištine na sjeveru Kosova. Uz to, Nezavisne Novine prenose izjave srpskih zvaničnika u Beogradu, koji i dalje odbacuju priznanje nezavisnosti Kosova, uz tekst pod naslovom „Srbija ne priznaje nezavisnost“.

²⁵ Nezavisne novine, 17.02.2008, str.3

²⁶ Ibid.

²⁷ Nezavisne novine, 18.02.2008, str.3

²⁸ Ibid

Na stranici četiri novine, novinarka Vesna Popović piše o zajedničkoj izjavi političara iz Republike Srpske, naslovljenu „Neprihvatljiv akt razbijanja Srbije“, te bilježi proteste koji su se održali u Banjoj Luci.

„SAD i dio EU priznali Kosovo“ (Nezavisne Novine, 19. 02. 2008)

Dva dana nakon proglašenja nezavisnosti Kosova, Nezavisne Novine izvještavaju o protestima koji su izbili širom Srbije, uz naslov „Protesti zbog Kosova“ i podnaslov „SAD i dio EU priznali Kosovo“. Ovi događaji su detaljno praćeni kroz izvještaje specijalnih novinara iz Prištine i Mitrovice, dok su demonstracije u Srbiji prenesene putem „Agencija“. Novinar Dragan Risojević, izvještavajući o protestima u Mitrovici, napominje da „nije zabilježen nijedan incident“ među demonstrantima. Slično tome, Nezavisne Novine minimiziraju izvještaje o nasilju u Beogradu, prikazujući ih u blažem svjetlu. Također, Nezavisne Novine prenose vijest „Bete“ o krivičnoj prijavi koju je Ministarstvo unutrašnjih poslova Srbije podnijelo protiv trojice kosovskih čelnika zbog „proglašenja lažne države na tlu Srbije“. Izvještaj ističe da su premijer Hašim Tači, predsjednik Fatmir Sejdiu i predsjednik parlamenta Jakup Krasnići odgovorni za to krivično djelo²⁹, prema tvrdnjama srpskih vlasti.

U Banjoj Luci, Nezavisne Novine prenose izvještaj o mirnim protestima organiziranim od strane Studentske organizacije Univerziteta u Banjoj Luci, pod naslovom „Banjalučki studenti organizovali proteste zbog samoproglašenja nezavisnosti Kosova“. Novinarka Mladena Milinarović u svom članku „Ne damo Kosovo“ izvještava da je demonstracije pratila informacija o povrijeđenim policajcima, ali ne spominje nikakvo nasilje među studentima. U kontekstu političkih reakcija, Nezavisne Novine izvještavaju o sastanku Ambasadora Srbije u BiH, Grujice Spasovića, s članovima Predsjedništva BiH. Tada je prenesen stav Beograda da je jednostrano proglašenje nezavisnosti Kosova neprihvatljivo za Srbiju, dok je Predsjedništvo BiH zauzelo stav da Kosovo predstavlja unutrašnje pitanje Srbije, koje treba rješavati kroz dijalog uz pomoć međunarodne zajednice.

U rubrici „Forum“, novinar Goran Petrović u svom članku koristi šovinistički jezik, nazvavši Albance „najgorim evropskim ološem“ i iznoseći negativne stavove prema ključnim ličnostima albanske kulture i historije, uključujući Skenderbega, Majku Terezu i pisca Ismaila Kadareu. Takav pristup izazvao je kontroverze zbog rasističkog tona. Na kraju, u rubrici „Ekonomija“,

²⁹ Nezavisne novine, 19.02.2008, str.3

Nezavisne Novine donose prognozu o mogućim negativnim posljedicama proglašenja nezavisnosti Kosova na trgovinske odnose između BiH i Kosova, sugerirajući da bi ti odnosi mogli postati upitni.

„Kosovo je odavno izgubljeno!“ (Dnevni List, 17. 02. 2008)

Na dan kada je Kosovo proglasilo svoju nezavisnost, Dnevni list objavljuje naslovnu stranu sa slikom Hashima Thačija, kosovskog premijera, pod naslovom „Kosovski premijer Hashim Tači potvrdio: Kosovo danas proglašava nezavisnost“, dok u drugom kutu stranice prikazuje premijera Republike Srpske, Milorada Dodika, s naslovom „Dodik daje podršku Srbima na Kosovu“. U tekstu „Kosovo danas proglašava nezavisnost“, novinarka Sanja Bjelica opisuje svečanu atmosferu u Prištini, gdje su ulice bile ukrašene albanskim zastavama i zastavama zapadnih zemalja³⁰. Bjelica se oslanja na izvještaje medija iz Prištine i Beograda, navodeći kako su „mediji u Prištini najavili“, a „srbijanski mediji izvještavali“ o situaciji.

Dnevni list prenosi i izjavu Rafia Gregoriana, prvog zamjenika visokog predstavnika u BiH, koji ističe da međunarodna zajednica u BiH neće dozvoliti destabilizaciju zbog nezavisnosti Kosova. On objašnjava: „Samo netko sa zlim namjerama u BiH pokušao bi iskoristiti ovu situaciju. Status BiH nije upitan. Rat i Daytonski mirovni sporazum riješili su pitanje statuta BiH – jedna država s dva entiteta i tri naroda“³¹.

U intervjuu sa Miloradom Dodikom, premijerom Republike Srpske, Bjelica iznosi stavove o mogućem utjecaju kosovske nezavisnosti na Bosnu i Hercegovinu. Dodik uvjerava čitatelje da, unatoč političkoj težini odluke o nezavisnosti Kosova, „sigurnost u BiH neće biti ugrožena“³². Na pitanje o mogućem opredjeljenju Republike Srpske u vezi s nezavisnošću Kosova, Dodik odgovara: „Republika Srpska je privržena stabilnosti i miru, poštovanju Daytonskog sporazuma“. Također ističe: „Mi, naravno, nećemo prihvatiti nezavisno Kosovo i naši ljudi u institucijama BiH neće priznati kosovsku nezavisnost“. Ove izjave ukazuju na to da su srpski političari u BiH bili bolje informirani o situaciji u odnosu na bošnjačke i hrvatske političare.

³⁰ Dnevni list, 17.02.2008, str.1

³¹ Dnevni list, 17.02.2008, str.3

³² Ibid

Dnevni list također anketira građane Banje Luke o njihovim stavovima prema nezavisnosti Kosova. U tekstu „Kosovo je odavno izgubljeno!“ novinarka Tanja Čelić izvještava da većina građana Republike Srpske smatra da je pitanje Kosova „već odavno riješeno“. Čelić napominje da mlađa generacija većinom podržava kosovsku nezavisnost, smatrajući da je „nerazumno govoriti o bilo kakvoj borbi“, jer, kako su istaknuli, „Srbija ni demografski, ni financijski, ni vojno ne može zaštititi to 'parče zemlje“.³³

„Kosovo republika!“ (Dnevni List, 18. 02. 2008)

U danima nakon proglašenja nezavisnosti Kosova, Dnevni list svojim naslovima i uređivačkom politikom pokušava uspostaviti implicitnu paralelu između Kosova i Republike Srpske. Na naslovnici izdanja dan nakon proglašenja, dominira naslov „Kosovo republika“ uz fotografiju premijera Hashima Thaçija, dok je kao kontrapunkt istaknuta izjava iz Republike Srpske pod naslovom „BiH neće priznati Kosovo.“³⁴ Na drugoj stranici lista, novinarka Arijana Beus izvještava s „povijesne sjednice Skupštine Kosova“, ističući da je „Kosovo proglasilo nezavisnost i postalo samostalna država“, te da je deklaracija o nezavisnosti jednoglasno usvojena³⁵. Beus također podsjeća na stavove iz vremena raspada Jugoslavije, kada su neki političari tvrdili da je „na Kosovu sve započelo, pa će se na Kosovu sve i završiti“.

U tekstu pod naslovom „Mali korak za Kosovo, veliki k neovisnosti RS-a“, novinar Dario Pušić izvještava o reakcijama iz Banje Luke i Sarajeva. On piše da su srpski politički predstavnici kosovsku nezavisnost doživjeli kao „svojevrsni napad na srpski narod“, uz dodatni prigovor što je BHT1 prenosio ceremoniju proglašenja.³⁶ Pušić ističe da su bošnjački i hrvatski političari izrazili „nadu da se situacija s Kosova neće prenijeti u BiH“, ali i „strah da bi se to ipak moglo dogoditi, posebno u vezi s funkcioniranjem državne vlasti i položajem povratnika u RS-u“.

List donosi i niz političkih izjava, među kojima je ona Marinka Čavare, potpredsjednika HDZ-a BiH, koji izražava nadu da „se situacija na Kosovu neće pretjerano odraziti na stanje u našoj zemlji“. Adem Huškić iz Stranke za BiH iskazuje zabrinutost za sigurnost povratnika u RS, dok Mladen Ivanić, predsjednik PDP-a, također komentira situaciju.

³³ Dnevni list, 17.02.2008, str.4

³⁴ Dnevni list, 18.02.2008, str.1

³⁵ Dnevni list, 18.02.2008, str.2

³⁶ Dnevni list, 18.02.2008, str.3

Na četvrtoj stranici objavljen je tekst R. Dautefendića pod naslovom „Završeno još jedno krvavo balkansko poglavlje“, gdje autor navodi da je „Balkanski kasapin Slobodan Milošević najviše doprinio nezavisnosti Kosova svojom represijom i ratnim zločinima“.³⁷

U zadnjem dijelu izdanja, tekst pod naslovom „BiH neće priznati Kosovo“ prenosi stavove lidera Republike Srpske. U saopštenju koje potpisuju predsjednik RS-a Rajko Kuzmanović, premijer Milorad Dodik i predsjednik Narodne skupštine Igor Radojičić, stoji da RS „ne priznaje i ne prihvata jednostrano proglašenje Kosova“, te da će „punim kapacitetom svojih predstavnika u zajedničkim organima spriječiti priznavanje Kosova od strane BiH“.³⁸ Također, RS „poziva i druge zemlje da ne priznaju“ kosovsku nezavisnost.

„BIH nije talac Kosova“ (Dnevni List, 19. 02. 2008)

U tekstu pod naslovom „Prosvjedi i neredi u Banjoj Luci i Beogradu“, Dnevni list izvještava o reakcijama u Bosni i Hercegovini dva dana nakon proglašenja nezavisnosti Kosova. Prvi veliki naslov nosi ironijski ton: „Kosovo prvi priznali Bush i Afganistan“, implicirajući da je priznavanje Kosova od strane tih država bilo neprimjereno ili nevažno.

Na drugoj stranici, Dnevni list donosi izjavu predsjedavajućeg Predsjedništva BiH, Željka Komšića, koji je izjavio da „Bosna i Hercegovina u sljedećem razdoblju neće priznati nezavisnost Kosova“, naglašavajući da postoji konsenzus među članovima Predsjedništva BiH o tom pitanju. Komšić također objašnjava da je razlog za ovaj stav „što u ovom trenutku gotovo jedna trećina stanovnika u BiH ne podržava odcjepljenje Kosova“, te da je obveza političara da „poštuju i uvažavaju volju građana ove zemlje“.³⁹ U tekstu pod naslovom „BiH nije talac Kosova“, Miroslav Lajčak, Visoki predstavnik u BiH, izričito poručuje da „BiH ni u kojem slučaju nije talac Kosova niti se može dovesti u pitanje u skladu s međunarodnim zakonom“, naglašavajući da se bilo kakvi pokušaji povezivanja BiH s Kosovom moraju odlučno odbaciti.⁴⁰

Novinarka Sanja Bjelica u tekstu „Kosovo priznali Bush i Afganistan“ izvještava o prvim državama koje su priznale kosovsku nezavisnost. Bjelica navodi da su to učinile samo „Afganistan i neposredno američki predsjednik

³⁷ Dnevni list, 18.02.2008, str.5

³⁸ Dnevni list, 18.02.2008, str.64

³⁹ Dnevni list, 19.02.2008, str.2

⁴⁰ Ibid.

Bush“, koji je izjavio da su „kosovski Albanci sada nezavisni“, što se razlikuje od izvorne izjave predsjednika Busha, koji je rekao da su „Kosovari sada nezavisni“. U istom tekstu, Bjelica također izvještava da je Bosna i Hercegovina izjavila da neće priznati nezavisnost Kosova, dok su Crna Gora i Sjeverna Makedonija odlučile odgoditi priznanje, a Hrvatska i Slovenija namjeravaju slijediti politiku Europske unije.⁴¹

U tekstu pod naslovom „Kamenovani francuski i njemački konzulati“, Dnevni list opisuje prosvjede u Banjoj Luci, gdje su se tisuće studenata okupile kako bi izrazile nezadovoljstvo proglašenjem nezavisnosti Kosova. Prosvjedi su organizirani od strane Studentske organizacije Univerziteta u Banjoj Luci, uz podršku Srpskog pokreta nevladinih organizacija „SPONA“⁴².

Dnevni list također izvještava o reakcijama albanske manjine u Bosni i Hercegovini, posebno o spontanom slavlju koje se dogodilo u Bihaću. Vlasnik pekare, Avdi Bytyći, podijelio je besplatno pecivo povodom proglašenja nezavisnosti Kosova, ističući: „Sretan sam što imam dvije države, Bosnu i Hercegovinu i Republiku Kosovo“.⁴³

„Nezavisnost slijed Miloševićeve politike“ (Oslobođenje, 16. 02. 2008)

Uoči proglašenja nezavisnosti Kosova, dnevni list Oslobođenje objavljuje niz tekstova koji reflektiraju političku atmosferu u Bosni i Hercegovini, ali i širi međunarodni kontekst. Na drugoj stranici, u tekstu pod naslovom „'Neki' žele napetost zbog Kosova prenijeti i kod nas“, navode se izjave člana Predsjedništva BiH, Harisa Silajdžića, koji upozorava da „postoje neki krugovi i organizacije koje su spremne atmosferu napetosti i moguće reperkusije zbog rješenja statusa Kosova prenijeti na BiH“, ali da „nije mogao identificirati o kojim se grupama radi“. Istovremeno, Silajdžić potvrđuje institucionalni stav Predsjedništva BiH da je pitanje Kosova „stvar druge zemlje i međunarodne zajednice“⁴⁴. Na istoj stranici, Oslobođenje prenosi i izjavu predsjednika Narodne skupštine Republike Srpske, Igora Radojičića, koji upozorava na moguću „raspravu između Sarajeva i Banje Luke o priznavanju nezavisnosti“, ističući da „Banja Luka ne može da prihvati da BiH prizna nezavisnost nove države“.⁴⁵

⁴¹ Dnevni list, 19.02.2008, str.3

⁴² Ibid.

⁴³ Dnevni list, 19.02.2008, str.4

⁴⁴ Oslobođenje, 16.02.2008, str.2

⁴⁵ Ibid.

U rubrici „Svijet“, Oslobođenje donosi međunarodne reakcije i analize. U tekstu pod nadnaslovom „Briselski scenarij neovisnosti Kosova“ i naslovom „Proglašenje u nedelju, odluka na snazi u martu“, detaljno se iznosi predviđeni tijek proglašenja neovisnosti Kosova, uz naglasak na proceduralni aspekt ovog događaja. U drugom tekstu naslovljenom „Nezavisnost slijed Miloševićeve politike“, izvještava se o sjednici Vijeća sigurnosti UN-a, pri čemu se ističe polarizacija između SAD-a i Velike Britanije s jedne, te Rusije s druge strane.

Dopisnik iz Skoplja, D. Joksić, u tekstu pod naslovom „Priznanje Kosova za tri sedmice“, komentira poziciju Makedonije u vezi s priznavanjem Kosova. Autor koristi termin „jednostrano proglašenje neovisnosti“, čime se, implicitno, distancira od potpune novinarske neutralnosti. Ipak, tekst naglašava da je „Makedonija odlučila da po tom pitanju slijedi politiku NATO-a i EU“ nakon što je postalo jasno da se nezavisnost Kosova neće odvijati u okviru Ujedinjenih nacija.⁴⁶

„Rađanje države uz evropsku himnu“ (Oslobođenje, 17. 02. 2008)

Na prvoj stranici Oslobođenja 17. februara 2008. godine objavljena je velika slika slavlja u Prištini, uz naslov „Kosovo danas proglašava neovisnost“ i nadnaslov „Rađanje države uz evropsku himnu“. Specijalna izvjestiteljka Svjetlana Salom opisuje taj „veliki dan“ i ceremoniju proglašenja neovisnosti, ističući da je Kosovo svoju neovisnost započelo sa himnom Evropske unije, „Odom radosti“. Na drugim stranicama, Oslobođenje izvještava o mogućim protestima u Srbiji, a tekst pod naslovom „Presedan koji bi mogao izazvati lančanu reakciju“ prenosi izjavu Nebojše Radmanovića, srpskog člana Predsjedništva BiH, koji upozorava da bi jednostrano proglašenje neovisnosti Kosova moglo destabilizirati BiH, te upozorava na potencijalne posljedice za zapadni Balkan i Europu. Također, premijer Republike Srpske Milorad Dodik ističe da će Republika Srpska uvijek insistirati na pravu na samoopredjeljenje, što smatra važnim za povjerenje unutar BiH.

Novinarka Gordana Katana izvještava o stavu političkih lidera u BiH prema pitanju Kosova. Sejfudin Tokić, predsjednik Socijaldemokratske unije BiH, tvrdi da postoje pripremljeni scenariji srpskih nacionalističkih krugova koji bi pokušali iskoristiti nezavisnost Kosova za destabilizaciju BiH i otcjepljenje Republike Srpske. Na sličan način, SDP BiH, preko Svetozara Pudarića,

⁴⁶ Oslobođenje, 16.02.2008, str.24

izražava protivljenje nacionalističkim pristupima i poziva na socijaldemokratski odgovor na situaciju u vezi s Kosovom, odbacujući „prazne priče o referendumu i nezavisnosti“. U reakcijama političkih stranaka u BiH, Stranka demokratske akcije (SDA) poziva međunarodnu zajednicu da spriječi svaki pokušaj „refleksije“ proglašenja nezavisnosti Kosova na BiH, čime se naglašava zabrinutost za stabilnost zemlje.

Iako se političke reakcije u BiH odvijaju u različitim smjerovima, novinari Oslobođenja prate i međunarodni kontekst. Tako, Svjetlana Salom u tekstu pod naslovom „Završeni krug“ daje povijesni pregled događaja koji su doveli do proglašenja nezavisnosti Kosova, ističući važnost Miloševićeve politike prema Kosovu i posljedice njegovih odluka na status pokrajine⁴⁷. Salom detaljno opisuje nasilno ukidanje autonomije Kosova 1989. godine, navodeći da je „Milošević tenkovima srušio ustavnu autonomiju Kosova“. Mirko Šagolj u tekstu „Rusija i Kosovo: Otvaranje (ruske) Pandorine kutije“ analizuje ruske političko-diplomatske korake u sprječavanju proglašenja nezavisnosti Kosova, kritizirajući pristup Rusije koja se protivi priznavanju Kosova, posebice u okviru međunarodnih institucija. Darjan Zadravec donosi mišljenje hrvatskog profesora Iva Banaca, koji smatra da bi priznavanje Kosova od strane Hrvatske imalo „karakter naknade za teror počinjen nad kosovskim Albancima“, s obzirom na ulogu bivše Jugoslavije u represiji nad Kosovarima. Dušan Joksić analizira makedonski stav prema nezavisnosti Kosova, navodeći da „nova državica na Balkanu neće biti još jedno spoljnopolitičko pitanje za Makedoniju“, ali upozorava na mogućnost rasta „albanskog ekstremizma“ u toj zemlji. Veseljko Koprivica, s druge strane, izvještava o neutralnom stavu Crne Gore prema pitanju Kosova. Filip Vujanović, crnogorski predsjednik, izjavljuje da je „Crna Gora vrlo zainteresirana za rješenje kroz mirni dijalog uz posredovanje međunarodne zajednice“ i da će zadržati „neutralan stav“ o statusu Kosova.

„RS nije marioneta, ni talac Beograda“ (Oslobođenje, 18. 02. 2008)

U Oslobođenju od 18. februara 2008. godine, naslov „Bomba u Mitrovici, Pjesma u Prištini“ dočarava atmosferu proglašenja nezavisnosti Kosova. Specijalna izjaviteljka Svjetlana Salom opisuje proslavu u Prištini, gdje su se na Trgu Majke Tereze okupili deseci hiljada građana, dok su kosovski Srbi u Mitrovici, prema njenim riječima, čekali uputstva iz Beograda. „Na mapi Balkana od jučer nalazi se nova država – Kosovo“ piše Salom, označavajući ovaj trenutak kao povijesnu prekretnicu. Ističe da je slavlje bilo pomno

⁴⁷ Oslobođenje, 17.02.2008, str. 2

organizirano, uključujući tortu u obliku Kosova, te da je „svečanost na ulicama brižljivo isplanirana“.⁴⁸ Salom se osvrće i na ulogu bošnjačkih zajednica na Kosovu, koje su u gradovima poput Prizrena i Peći slavile zajedno s Albancima. Pored slavlja, Oslobođenje izvještava i o neredima u Beogradu pred ambasadama SAD-a, Slovenije i Albanije, nazvavši ih „neredima“. U tom kontekstu, izdaje se zajednička izjava rukovodstva Republike Srpske (RS) kojom se najavljuje blokada uspostavljanja diplomatskih odnosa s Kosovom. Predsjednik RS-a Rajko Kuzmanović, premijer Milorad Dodik i predsjednik Narodne Republike RS-a Igor Radojičić u izjavi navode da RS „ne priznaje i ne prihvata jednostrano proglašenje nezavisnosti Kosova“. U svom tekstu pod naslovom „RS nije marioneta, ni talac Beograda“, Branko Todorović, predsjednik Helsinškog odbora za ljudska prava u RS-u, kritizira izjave Ivice Dačića, predsjednika SPS-a, koji je sugerirao da bi RS trebala slijediti primjer Kosova u slučaju „bespravnog“ proglašenja nezavisnosti. Todorović smatra da takve izjave predstavljaju miješanje u unutrašnja pitanja susjedne zemlje i pokušaj instrumentalizacije RS-a za širenje regionalne krize.

Istovremeno, članovi Predsjedništva BiH reagiraju na situaciju oko priznavanja Kosova. Nebojša Radmanović, član Predsjedništva BiH, kritizira odlučivanje BHT1 da direktno prenosi proglašenje nezavisnosti Kosova, nazivajući to „vrhuncem samovolje rukovodstva javnog servisa“. Željko Komšić, predsjedavajući Predsjedništva BiH, naglašava da BiH neće odmah priznati nezavisnost Kosova, a Haris Silajdžić dodaje da će se BiH, kada dođe vrijeme, uskladiti s stavovima EU i NATO članica. Ove izjave jasno pokazuju da srpski član Predsjedništva ima jasan stav protiv priznanja Kosova, dok ostali članovi ostaju distancirani od donošenja konkretnih stavova. Na kraju, Oslobođenje donosi vijest o proslavi Dana nezavisnosti Kosova u Sarajevu, koju su organizirali građani albanske nacionalnosti, čime se simbolički osnažuje povezanost Kosova i Albanaca na Balkanu.

„Pozvali na pokolj i veličali zločince“ (Oslobođenje, 19. 02. 2008)

U Oslobođenju od 19. februara 2009. godine, naslov „Nakon proglašenja nezavisnosti; Amerika priznala Kosovo“ ističe ključnu vijest dana – formalno priznanje Kosova od strane Sjedinjenih Američkih Država. Novinarka Svjetlana Salom izvještava o protestima srpske zajednice na Kosovu pod naslovom „Kosovski Srbi prijete i Beogradu“, gdje se izražava protivljenje kosovske nezavisnosti, dok Oslobođenje prenosi i priznanja koja su stizala od međunarodnih aktera za novonastalu državu. U izvještaju se također osvrće na

⁴⁸ Oslobođenje, 18.02.2008, str.2

političke napetosti i sigurnosnu situaciju u BiH, posebno u kontekstu mogućeg širenja konflikta. U isto vrijeme, na stranicama 4 i 5, Oslobođenje izvještava o protestima u Banjoj Luci, gdje su studenti, podržani od strane profesora, pozivali na nasilje i veličali Ratka Mladića. „Ubij, zakolji da Šiptar ne postoji“ i „Ubij ustaše“ bili su parole koje su uzvikivali demonstranti, a studenti su zapalili zastavu Evropske unije i pokušali se približiti zgradi američkog konzulata. Na istim stranicama novinarka Gordana Katana bilježi reakcije Srba u Beogradu koji su kamenovali tursku ambasadu i demolirali slovensku ambasadu, što dodatno ukazuje na intenzivnu političku polarizaciju u regiji nakon proglašenja nezavisnosti Kosova.

„Kosovo, najkraća povijest“ (Oslobođenje, 20. 02. 2008)

Pod naslovom „Gdje će se naša zemlja naći u valu priznavanja Kosova“, Ensar Zgodić iznosi dilemu između čekanja Srbije ili usklađivanja s Evropskom unijom u pogledu priznavanja nezavisnosti Kosova. Zgodić naglašava pretjeranu zabrinutost vlasti u Bosni i Hercegovini (BiH), posebno u kontekstu mogućnosti da bi priznavanje Kosova moglo dovesti do zahtjeva Republike Srpske (RS) za otcjepljenje. On tvrdi da vlasti BiH, a posebno Predsjedništvo, nisu trebale čekati izjave političara iz RS-a niti događaje poput nasilnih protesta u Banjoj Luci kako bi odlučile da neće brzo priznati novu državu. Sulejman Tihić, predsjednik Stranke demokratske akcije (SDA), ističe da će BiH biti među posljednjim državama koje će priznati Kosovo, možda čak i iza same Srbije. U svom tekstu Zgodić prenosi izjavu Rajka Vasića, tajnika Saveza nezavisnih socijaldemokrata (SNSD), koji je tvrdio: „Ne znam što će Srbija uraditi i da li će ikada priznati Kosovo, ali znam kako je raspoloženje u RS-u“. Ova izjava, prema Zgodiću, nespretno ignorira ustavne nadležnosti BiH, prema kojima samo država može donositi odluke o vanjskoj politici, a ne entiteti.

Također, političari poput Mladena Ivanića, predsjednika Partije demokratskog progresa (PDP), i Bože Ljubića, predsjednika HDZ 1990, iznose stavove o potrebi usklađivanja BiH s EU u pogledu Kosova. Međutim, Zgodić uviđa da su političari iz RS-a, iako nisu osudili šovinizam, koristili pitanje Kosova kao sredstvo za nastavak prijatnji BiH. Nakon protesta u Banjoj Luci, Oslobođenje izvještava o šovinizmu koji je karakterizirao demonstracije, pri čemu su učesnici, uz povike „I mi imamo pravo na nezavisnost kao i Šiptari“, jasno iskazivali šovinističke stavove, a ne iskrenu brigu za srpske povijesne veze s Kosovom. Ove izjave, smatra Zgodić, odražavaju „nepromjenjivi šovinizam i krvožednost bosanskih Srba“.

U rubrici Fokus 20. februara 2008., Ahmed Burić u tekstu „Kosovo, najkraća povijest“ analizira povijest Kosova, dok Zija Dizdarević 19. februara 2008. u tekstu „Uzurpacija države“ kritikuje napade srpskih političara na javni TV emiter BHT1 zbog prenosa proglašenja nezavisnosti Kosova. Dizdarević ističe: „Malo je tu brige za Kosovo i tamošnje Srbe, u RS koriste kosovsko pitanje za nastavak prijatni državi BiH i njenim građanima.“ S pravom koristi termin uzurpacija kako bi opisao nepošteno uzurpiranje vlasti BiH od strane jednog naroda.

Zaključak

Na temelju analize izvještaja u novinama kao što su Dnevni avaz, Nezavisne novine, Dnevni list, i Oslobođenje, jasno je da se kroz medijske narrative oblikovala kompleksna slika o proglašenju nezavisnosti Kosova, 17 februara 2008 godine, koja je duboko ukorijenjena u političkim interesima, nacionalnim identitetima i regionalnim geopolitičkim odnosima.

Nezavisne novine sklonile su se prema interpretacijama koje podupiru srpske interese, zanemarujući širu međunarodnu perspektivu. Dnevni avaz pokazivao podijeljene reakcije na nezavisnost Kosova, s naglaskom na međunarodnu dinamiku i političke napetosti, dok Oslobođenje stavlja akcenat na povijesni kontekst, ali i na mogućnost eskalacije nasilja. S druge strane, Dnevni list dodatno naglašava unutarnje političke tenzije u Bosni i Hercegovini, osobito u kontekstu reakcija političkih lidera iz Republike Srpske. Kroz selekciju tema i način izvještavanja, ovi mediji ne samo da su informisali, nego i aktivno oblikovali percepciju događaja. Narativni okvir reflektira duboku polarizaciju stavova prema nezavisnosti Kosova, s naglaskom na političke, etničke i sigurnosne aspekte koji dominiraju regionalnim diskursima.

U konačnici, medijsko izvještavanje o nezavisnosti Kosova pruža ključne uvide u načine na koje dnevne novine oblikuju političke diskurse, naglašavajući složenost i dinamiku balkanske politike te izazove u održavanju stabilnosti i regionalne kohezije.

Literatura

1. Nuhanović, A. (1998). Fenomen Javnosti, Promocult, Sarajevo
2. McCombs, M. & Shaw, D. (1972). The Agenda-Setting Function of Mass Media. Oxford University Press
3. Entman, R. (1993). Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm. Northwestern University

4. Thompson, J. B. (1995). *The Media and Modernity*. Stanford University Press
5. Hall, S. (1997). *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. Sage Publications & Open University
6. Beus, A. (2008) Kosovo je proglasilo nezavisnost i postalo samostalna država, *Dnevni list*, 18. februar, str.2
7. Bjelica, S. (2008), Kosovo prvi priznali Bush i Afganistan, *Dnevni list* 19. februar, str.3
8. Burić, A (2008), Kosovo, najkraća povijest, *Oslobođenje*, 20. februar, str.3
9. Čelić, T. (2008) Kosovo je odavno izgubljeno!, *Dnevni list*, 17. februar, str.4
10. Čubro, M. (2008), Albanci slave nezavisnost, 18. februar, str.3
11. Čubro, M. (2008), Danas jednostrano proglašenje nezavisnosti Kosova, 17. februar, str.3
12. Dautefendić, R. (2008) Završeno još jedno krvavo balkansko poglavlje, *Dnevni list*, 18. februar, str.5
13. Huremović, E. (2008), Haos u Beogradu, 18. februar, str.9
14. Huremović, E. (2008), Ubij, zakolji da Šiptar ne postoji, *Dnevni avaz*, 17. februar, str.10
15. Joksić, D (2008), Izbjeglički kampovi na gotovo, *Oslobođenje*, 17. februar, str.38
16. Koprivica, V. (2008), Mudra neutralnost, *Oslobođenje*, 17. februar, str.39
17. Labernik, T. (2008), Kraj raspada, *Nezavisne novine*, 15. februar, str.11
18. Lučkin, S. (2008), Komentar dana, *Dnevni avaz*, 19. februar, str.3
19. Milinarević, M. (2008), Ne damo Kosovo, *Nezavisne novine*, 19. februar, str.4
20. Milinarević, M. (2008), Studentska posla, *Nezavisne novine*, 15. februar, str.4
21. Petrović, G. (2008), Život ide dalje, *Nezavisne novine*, 16. februar, str.11
22. Popović, V. (2008), Neprihvatljiv akt razbijanja Srbije, *Nezavisne novine*, 18. februar, str.4
23. Pušić, D. (2008) Mali korak za Kosovo, veliki k neovisnosti RS-a, *Dnevni list*, 18. februar, str.3
24. Risojević, D. (2008), Ne idemo odavde, 18. februar, str.4
25. Risojević, D. (2008), Nije gotovo, slijede produžeci, *Nezavisne novine*, 16. februar, str.14
26. Šagolj, M. (2008), Rusija i Kosovo: Otvaranje (ruske) Pandorine kutije, *Oslobođenje*, 17. februar, str.36
27. Salom, S. (2008), Bomba u Mitrovici, Pjesma u Prištini, *Oslobođenje*, 18. februar, str.2
28. Salom, S. (2008), Prvo i posljednje poglavlje raspada Jugoslavije, *Oslobođenje*, 17. februar, str.35
29. Todorović, B (2008), RS nije marioneta, ni talac Beograda, *Oslobođenje*, 18. februar, str.3
30. Zadavec, D (2008), Požuriti polako, *Oslobođenje*, 17. februar, str.38
31. Zgodić, E. (2008), Čekati Srbiju ili usaglašenu EU?, *Oslobođenje*, 19.

- februar, str.3
32. Dnevni avaz (2008), Albanci su patili, krvarili i borili se za svoju državu, 17. februar, str. 9-11.
 33. Dnevni avaz (2008), Evropa će u nedelju dobiti novu državu, 15. februar, str. 25.
 34. Dnevni avaz (2008), Kamenovani uredi stranih ambasada, 19. februar, str. 11.
 35. Dnevni avaz (2008), Kosovo od sutra država?, 16. februar, str. 10.
 36. Dnevni avaz (2008), Na Trgu Krajine zapaljena albanska zastava, 18. februar, str. 9.
 37. Dnevni avaz (2008), Nezavisno Kosovo slavi, 17. februar, str. 8.
 38. Dnevni avaz (2008), SAD priznale Kosovo, slijede ih zemlje EU, 19. februar, str. 8.
 39. Dnevni list (2008), BiH neće priznati Kosovo, 18. februar, str.1
 40. Dnevni list (2008), BiH neće priznati nezavisnost Kosova, 19. februar, str.2
 41. Dnevni list (2008), BiH nije talac Kosova, 19. februar, str.2
 42. Dnevni list (2008), Dodik daje podršku Srbima na Kosovu, 17. februar, str.1
 43. Dnevni list (2008), Kamenovani francuski i njemački konzulati, Dnevni list 19. februar, str.3
 44. Dnevni list (2008), Kosovo republika, 18. februar, str.1
 45. Dnevni list (2008), Kosovski premijer Hashim Tači potvrdio: Kosovo danas proglašava nezavisnost, 17.februar, str.1
 46. Dnevni list (2008), Međunarodna zajednica neće dozvoliti nestabilnost u BiH, 17. februar, str.3
 47. Nezavisne novine (2008), "Nezavisne" na Kosovu, 16. februar, str.1
 48. Nezavisne novine (2008), Krivična prijava protiv čelnika Kosova, 19. februar, str.3
 49. Nezavisne novine (2008), Nemiran period zbog Kosova, Nezavisne novine, 16. februar, str.4
 50. Nezavisne novine (2008), Trgovinski odnosi BiH i Kosova postaju upitni, 19.februar, str.15
 51. Nezavisne novine (2008), U Prištini slave, među Srbima napetost, 17. februar, str.1
 52. Nezavisne novine (2008), Vlada Srbije poništila nezavisnost, 15. februar, str.14
 53. Numanović, S. (2008), Novi početak za Kosovo, Dnevni avaz, 18. februar, str. 8.
 54. Oslobođenje (2008), Albanska proslava i u Sarajevu, 18. februar, str.32
 55. Oslobođenje (2008), Nakon proglašenja nezavisnosti; Amerika priznala Kosovo, 19. februar, str.1
 56. Oslobođenje (2008), Neki" žele napetost zbog Kosova prenijeti i kod nas, 16. februar, str.2
 57. Oslobođenje (2008), Nezavisnost slijed Miloševićeve politike, 16. februar, str. 24
 58. Oslobođenje (2008), Pripremljen scenariji za destabilizaciju BiH, 17. februar, str.3
 59. Oslobođenje (2008), Rađanje države uz evropsku himnu, 17. februar, str.1

Prof. dr. Mustafa Sefo
Univerzitet u Sarajevu (BiH) / University of Sarajevo (BiH)
Fakultet političkih nauka / Faculty of Political Sciences
mustafa.sefo@fpn.unsa.ba

UDK / UDC 001.8:004

Pregledni naučni rad / Scientific review article

Primljeno / Received: 31. 12. 2024.
Prihvaćeno / Accepted: 09. 12. 2025.

**NAUČNA KOMUNIKACIJA U SVJETLU
TEHNOLOŠKIH (R)EVOLUCIJA**

**SCIENTIFIC COMMUNICATION IN THE LIGHT OF
TECHNOLOGICAL (R)EVOLUTIONS**

Sažetak:

U današnjem svijetu naučna komunikacija se razvija brzinom novih informacijskih i komunikacijskih tehnologija, tržišta naučnih informacija i nacionalnih i međunarodnih istraživačkih politika. Njen razvoj odražava potrebe različitih naučnih zajednica, te istovremeno na svoj način oblikuje funkcionisanje i koheziju naučnih zajednica. Naučna komunikacija je praksa koja se sastoji od informisanja, edukacije i podizanja svijesti nestručne javnosti o temama koje se odnose na nauku. Evoluirala je kako bi obuhvatila različite digitalne platforme, interaktivne medije i personalizirane metode isporuke sadržaja.

Ključne riječi: naučna komunikacija, nauka, mediji, tehnologija, promjene

Summary:

In today's world, scientific communication is evolving rapidly due to advancements in information and communication technologies, the growing market for scientific information, and the influence of national and international research policies. This evolution addresses the needs of diverse scientific communities while also shaping their functionality and cohesion. Scientific communication involves informing, educating, and raising awareness among the non-expert public about science-related topics. It has evolved to include various digital platforms, interactive media, and personalized content delivery methods.

Keywords: scientific communication, science, media, technology, changes

Važnost naučne komunikacije

Naučna komunikacija je neophodna za širenje rezultata istraživanja i razmjenu znanja sa cjelokupnom naučnom zajednicom. Uključuje različita sredstva, kao što su članci, konferencije i publikacije, kako bi istraživači sarađivali i raspravljali. Ovladavanje tehnikama akademske komunikacije poboljšava vidljivost istraživačkog rada i jača akademsku karijeru i djelovanje pojedinca.

Misija naučnika nije ograničena na proizvodnju znanja, već uključuje i njegovu valorizaciju i dijeljenje sa javnošću. Naučno otkriće ne može imati toliku vrijednost ako ostane zaključano u ladici ili kompjuterskom fajlu. Međutim, naučna komunikacija je disciplina koja se mora praktikovati pažljivo i uz poštivanje određenih pravila.

Predstavljanje teme i komunikacijske potrebe publike

Izbor teme je sama suština naučne komunikacije. Sve naučne teme se mogu prenijeti, ali uspjeh komunikacije zavisi posebno od ugla i načina na koji je tema predstavljena. Na primjer, da bismo predstavili biodiverzitet biljaka, zanimljivije je ispričati priču koja stoji iza vrste biljke, kao što je njena upotreba u historiji, njen značaj u ekosistemu ili kako može zamijeniti proizvod svakodnevnog života. Ova praksa, iako sa određenim ograničenjima, vrlo je efikasna.

Naučni predmet takođe mora zadovoljiti potrebe istraživačke i čitalačke publike, poznate ili nepoznate. Neophodno je uzeti u obzir stepen naučnog znanja i interesa građana koji bi generalno bio uporediv sa stepenom komunikacijskog učinka. Stoga je važno prilagoditi sadržaj većini ciljne publike. Naučna komunikacija koristi različite tehnike kao što su objašnjenje, analiza, dešifrovanje, naracija i argumentacija.

Svaka od njih je pogodna za određeni predmet u specifičnom kontekstu. Ponekad je poželjno analizirati rezultate i uporediti ih, dok je za druge predmete potrebna argumentacija ili čak dešifrovanje činjenica. Sve ove tehnike na kraju služe dijeljenju rezultata naučnog istraživanja. Fizičke i digitalne distribucijske platforme ključni su elementi koji se ne smiju zanemariti.

Konačno, usmena komunikacija u određenim slučajevima može biti učinkovitija jer uključuje i neverbalnu dimenziju, koja predstavlja dobar dio ljudske komunikacije. Važno je uzeti u obzir izgled, držanje i zahtjeve prostora kako bismo osigurali uspješnu naučnu komunikaciju.

Naučnici i istraživači trebaju svakodnevno raditi na dijeljenju naučnih saznanja svuda oko sebe, od neformalnih i svakodnevnih razgovora do naučnih konferencija, univerzitetskih predavanja, časopisa i knjiga. I iznad svega, podizati svijest ostalih naučnika o ogromnom značaju komuniciranja svojih naučnih produkcija. Svoju strast i svoje znanje potrebno je prenijeti na što veći broj ljudi i na taj način vratiti povjerenje ljudi u nauku kako bi se omogućilo društvu da funkcioniše i evoluira na zdrav način.

Komunikacija je aspekt naučne djelatnosti svojstven njezinoj prirodi i praksi. Činjenica da se broj specijalizovanih časopisa i broj priloga u tim časopisima smatraju pokazateljima stepena razvijenosti ove djelatnosti, dokaz je da je opseg publikacija iz kojih proizlazi istraživački rad valjano mjerilo njegove vitalnosti. Ne samo da naučnici komuniciraju svoje rezultate kolegama putem članaka u recenziranim časopisima ili izlaganjima na konferencijama, već se također oslanjaju na prethodno objavljene radove kako bi formulisali istraživačke i metodološke prijedloge. Razmjena mišljenja i podataka između kolega bitan je element eksperimentalne faze. Komunikacija tada ostaje nužnost u svakoj od sljedećih faza.

Sama naučna komunikacija čini posebno polje istraživanja, koje obuhvata proučavanje sredstava koja provode stručnjaci u bilo kojem području (fizika, biologija, društvene nauke i bihevioralne nauke, naučni ljudski resursi, tehnologija, itd.) za iskorištavanje i širenje informacija, formalnim ili neformalnim kanalima.

Pod “formalnim kanalima” podrazumijevamo objavljene (javno objavljene) informacije, koje općenito ostaju dostupne široj javnosti duže vrijeme, poput onih koje se nalaze u knjigama i serijskim publikacijama. Informacije koje kruže neformalnim kanalima više su efemerne i rezervisane su za ograničeni broj primatelja. Značajni primjeri su usmena komunikacija i lična korespondencija. Neformalni kanali razlikuju se od formalnih po tome što omogućavaju neposredniju interakciju između pošiljatelja i primatelja informacija.

Informacijska tehnologija, tačka konvergencije kompjutera i mreža, duboko transformiše naučne komunikacijske sisteme. Taj je razvoj išao ruku pod ruku s drugim važnim promjenama u naučnoj sferi, poput globalizacije nauke i uspona bionauke. Nova važnost koju su proučavanja naučne komunikacije stekla od druge polovice 1990-ih nedvojbeno se može objasniti progresivnom reorganizacijom sistema na kojem se ta komunikacija temelji, u kombinaciji s brzim razvojem informacijske tehnologije, mreža i elektroničkog izdavaštva. Oba načina komunikacije, formalna i neformalna, prolaze kroz tako radikalne

transformacije da je sve teže definisati ono što ih razlikuje. Ovo progresivno brisanje granica između dosad dobro definisanih kategorija glavni je aspekt prijelaza sa štampanih na elektroničke medije. To ima posljedice ne samo na način na koji se informacije razmjenjuju, već i na prirodu organizacija koje su odgovorne za njihovu obradu i pružanje. Uloge koje se tradicionalno dodjeljuju proizvođaču informacija, onima koji ih obrađuju i onima koji ih koriste duboko su preoblikovane. Teško je reći je li objava istraživačkog izvještaja na webu od strane istraživača ili same institucije koja je autor spada u formalnu komunikaciju ili neformalnu komunikaciju, budući da sudjeluje i u jednoj i u drugoj. Neformalan, jer se ne uklapa ni u jednu klasičnu kategoriju, kao što su članci objavljeni u specijalizovanim časopisima, ali nije ništa manje formalan jer ne cilja na određenu skupinu koja želi imati pristup informacijama. Nije moguće ni tradicionalnim pojmovima jasno definisati pristup naučnika koji svoj rad objavljuje na webu, jer on je i proizvođač informacija i onaj koji ih uređuje i distribuiše. On čak može svoje izvještaje učiniti alatom znanja tako što će u svoju publikaciju uključiti poveznice na druga djela također dostupna na webu.

Takav razvoj događaja utječe na cjelokupnu strukturu naučnog komunikacijskog sistema, transformišući funkcije i uloge različitih uključenih aktera. Kao rezultat toga, tradicionalne metode objavljivanja i komuniciranja naučnog rada neprestano se redefinišu u svjetlu novih mogućnosti koje nudi informacijska tehnologija. Pitanje je u kojem će se smjeru te transformacije nastaviti tokom narednih desetljeća, što daje povod za zanimljiva razmišljanja.

Pojava novih načina naučne komunikacije

Tokom posljednja četiri desetljeća tehnički je napredak revolucionisao način na koji se informacije obrađuju, pohranjuju, konsultuju, dijele i analiziraju. Međutim, tradicionalni informacijski centri i baze podataka još uvijek u potpunosti igraju svoju ulogu unutar naučnog komunikacijskog sistema. U proteklom periodu vidjeli smo porast upotrebe novih tehnologija i telematike, koji su dodani tradicionalnim sredstvima komunikacije kao što su časopisi i specijalizovane knjige. Naučno istraživanje sve više postaje kolektivni poduhvat koji nadilazi institucionalne, geografske i političke granice. Naučnici tako počinju češću, dinamičniju i fleksibilniju razmjenu informacija sa svojim kolegama. Intenzivirala se neformalna komunikacija na konferencijama i drugim skupovima znanstvenog i tehničkog karaktera, što odražava stalnu potrebu za ličnim kontaktima. Pojava specijalizovanih telematičkih mreža 1970-ih, pojava Interneta i World Wide Weba 1980-ih i 1990-ih, dali su naučnicima autonomiju u smislu razmjene informacija.

Ambivalentan stav koji danas opažamo prema novim znanstvenim informacijskim sistemima posljedica je činjenice da, s jedne strane, znanstvenici sada imaju povećan i bolje integrisan pristup širokom rasponu izvora informacija, ali da, s druge strane, intelektualni pristup do specijalizovanih informacija nailazi na određeni broj prepreka. Istraživači se žale da su pretrpani sa previše nepotrebnih informacija, a hvale kako su im nove tehnologije i novi mediji u mnogočemu olakšali rad.

Svi komunikacijski kanali sada postaju učinkovitiji, a tada je teško sortirati kroz mnoštvo opcija. Internet je medij koji okuplja sve medije koji do sada nisu postojali. To je posebno sredstvo za praćenje aktuelnih događaja, informacija, ali se takođe koristi za slanje i primanje e-pošte, a najviše e-poruka i vijeti. Veliki rizik leži u laskom pristupu. Tehnika je toliko napredna u poređenju s intelektualnim kapacitetom za asimilaciju ovog razvoja¹.

Internet i World Wide Web omogućuju pristup svim vrstama izvedenica tradicionalnih oblika naučne i tehničke literature ; priopćenjima, časopisima, biltenima, bibliografskim bazama podataka, serijama podataka, imenicima, službenim izvještajima, regulatornim i normativnim tekstovima, kao i inovativnim interaktivnim sistemima. Katalozi većine biblioteka sada su online. Međutim, tako dostupna dokumentacija nije nužno lahko dostupna korisniku. Ako je intelektualni pristup tradicionalnim bazama podataka na mreži olakšan, na primjer, korištenjem standardizovanog rječnika u fazi indeksiranja i korištenjem tezaurusa, istraživanje se ne može provoditi na drugim stranicama Interneta osim putem organizovanih adresara prema vrlo opštim klasifikacijskim pravilima ili hipertekstualnim vezama čija semantička logika ostaje implicitna. Istina je da se samo mali dio informacija dostupnih na Internetu mogu opisati kao naučne.

Za obavljanje svakodnevnih zadataka naučnici, kao i svi profesionalci, trebaju pristup svim vrstama informacija ; počev od onih praktičnih poput raspored letova i hotelske usluge prije konferencije, informacije o samim sastancima ili informacije o raznim vrstama opreme, do laboratorijske opreme, profesionalne opreme, reagensi itd. Oni takođe moraju biti u mogućnosti pronaći podatke za kontakt drugih stručnjaka u svojim disciplinama ili srodnim područjima i kontaktirati ih kako bi zatražili informacije ili savjet ili ih pozvali na određenu konferenciju. U prošlosti je ova vrsta informacija kružila od usta do usta. Danas je dovoljno pogledati web stranice drugih korisnika interneta, institucija ili privrednih društava.

¹ Sefo, M. (2022). Uvod u komunikologiju. DTP Perfecta, Sarajevo, 75.

Informacijske i komunikacijske tehnologije usvajaju se vrlo različitim brzinom zavisno o disciplini. Dok se od nekih može očekivati da dovedu do opšte transformacije radnih metoda naučnika, drugi će se vjerovatno tek uspostaviti u disciplinama koje će moći u potpunosti iskoristiti inovativne mogućnosti koje nude. Studije pokazuju da će svaka disciplina iskoristiti one aspekte kompjutersko posredovane komunikacije koji se najbolje uklapaju u njezinu tradicionalnu društvenu organizaciju. Ove će tehnologije postati institucionalizovane kada njihova upotreba postane rutina.

Prije nego što budu prihvaćene u velikom broju disciplina, tehničke inovacije najčešće su djelo istraživača koji rade u vrlo aktivnim i izdašno subvencionisanim sektorima. Općenito se događa kada tradicionalni sklopovi temeljeni na štampi više ne zadovoljavaju komunikacijske potrebe disciplina koje doživljavaju brz napredak. Dobar primjer je hladna fuzija, gdje su se tradicionalni mediji ubrzo pokazali nesposobnima za izvještavanje o višestrukim događajima koji su potresli ovo vruće područje istraživanja krajem 1980-ih. Elektronički bilten posebno kreiran za ovu priliku i u kombinaciji s porukama pokazao se kao najbolji način razmjene informacija u nekoliko mjeseci kada je ta tema bila u središtu naučnih rasprava. Kada su se pojavili prvi članci u stručnoj štampi, većina je naučnika već došla do zaključka da više nema potrebe da ih to zanima.

U područjima kao što su matematika i fizika, prethodno kruženje rukopisa u obliku preprinta je bila metoda koju su koristili istraživači za izvještavanje o novim otkrićima. Godinu dana nakon postavljanja prvog servera za preprint u teorijskoj fizici visokih energija, početkom 1990-ih, ova praksa je već postala pravilo u ovom području istraživanja. Sve operacije na ovom poslužitelju su automatizovane, uključujući postupke predaje rukopisa. Arhivama se može pristupiti putem e-pošte i World Wide Weba. Dok ubrzava diseminaciju istraživačkog rada, ovaj sistem izbjegava otpad koji nastaje diseminacijom štampanih dokumenata. Takođe služi kao virtualna tačka susreta za naučnike koji inače možda nikada ne bi imali međusobni kontakt.

Kao što vidimo, interaktivne aplikacije imaju vrlo različite uspjehe zavisno o disciplinama i istraživačkim temama i institucijama. To se dijelom objašnjava razlikama u stepenu korištenja informacijskih tehnologija, kao i većom ili manjom spremnošću za saradnju s drugim istraživačima te odabranim oblicima saradnje. Baze podataka, biblioteke i mogućnost pristupa njima bitni su za discipline koje se oslanjaju na iskorištavanje podataka, dok je sposobnost prikazivanja ili vizualizacije podataka često bitna za druge. Algoritmi i softver jednako su potrebni alati za discipline koje se temelje na modeliranju. U nekim je područjima kompjuterska nauka udahnila novi život već starim temama

istraživanja. To je slučaj, na primjer, s geometrijom prostora s malim brojem dimenzija, koja danas ima važnu ulogu kao teorijska osnova za tehnike vizualizacije povezane s modeliranjem i naučnim računanjem. Isto tako, kompjuterski sistemi i softver sve češće koriste matematiku za dizajniranje algoritama. Razvijeni kompjuterski programi u svim sferama omogućili su veliki napredak u svim domenima ljudskog djelovanja i unaprijedili društvo do neslučenih granica (od upotrebe u nauci, fizici, medicini, geologiji, do informacijske razmjene u dnevnoj komunikaciji)².

Možda najznačajnije promjene koje donosi izuzetna fleksibilnost i prilagodljivost elektroničkih komunikacija su one koje utječu na tradicionalne metode istraživanja. Tako temeljni aspekti naučne djelatnosti, kao što je saradnja između istraživača, redefinišu se na radikalno novim osnovama. Na raskrižju tradicionalnih disciplina, nakon brzog prodora informacijskih tehnologija u sve sfere naučne djelatnosti, pojavljuju se nova područja istraživanja.

Saradnja kao ključni faktor naučne komunikacije

Revolucija informacijske tehnologije ni na koji način nije smanjila intelektualni rad uključen u proizvodnju naučnih, tehničkih i medicinskih informacija. Međutim, kombinovana upotreba tehnologije i telematike mogla bi pomoći u povećanju produktivnosti i učinkovitosti istraživača. Općenito govoreći, naučnici su danas zainteresovani za probleme sve veće složenosti i fundamentalno interdisciplinarne prirode koji zahtijevaju timski rad u kojem svako unosi svoje vještine, kontakte, informacije i podatke u svoju specijalnost.

Sposobnost naučnika da komuniciraju preko okeana rezultirala je povećanjem saradničkog istraživanja i pojavom globalne znanstvene zajednice u kojoj istraživači i znanstvenici pokazuju povećanu mobilnost. Svjedočimo značajnom porastu radova koje potpisuje više koautora. Od 1981. do 1995. broj koautorskih članaka porastao je za 80%, a članaka proizašlih iz međunarodne saradnje za 200%, dok je ukupni volumen objavljenih članaka porastao za 20%. Ti se trendovi uočavaju u svim područjima istraživanja (National Science Board, 1998). Saradnja među kolegama predstavlja izazov za znanstvenu zajednicu. Iako sama tehnologija ne može spojiti nevoljke partnere, ona pruža okruženje pogodno za saradnju i komunikaciju.

² Kečo - Isaković, E. (2006). Izazovi mas-medija. Sarajevo : DES, 64.

Izrazom "saradnja" označavamo skupove tehnika, alata i opreme koji znanstvenicima omogućavaju rad s objektima i kolegama koji su prostorno udaljeni, a kao da su na licu mjesta i u međusobnom fizičkom kontaktu. Ovi "centri bez zidova" predstavljaju novi način provođenja istraživanja koji istraživačima iz svih sredina omogućava lak pristup drugim ljudima, drugim podacima, drugim instrumentima i drugim rezultatima u nekoj vrsti virtuelnog istraživačkog laboratorija. Saradnjom se postiže suptilna ravnoteža gdje se poštuju zahtjevi specifični za svaku disciplinu, ali gdje svi partneri rade na postizanju zajedničkog cilja. Oni tako grade mostove među disciplinama. Oni također nude izvrstan način da se iskoriste vrhunske tehnike za pomicanje granica u nauci, posebno u pionirskim granama disciplina kao što su oceanografija, svemirska fizika ili molekularna (Odbor za nauku i tehnologiju Sjeverne Karoline 1999).

Istraživanje mapiranja gena smatra se savršenim primjerom naučne saradnje. Taj je rad čak iznjedrio novu disciplinu, bioinformatiku, opisanu kao plod braka biologije i informatike, koja se razvijala paralelno s naporima da se dešifruje ljudski genom i čiji je cilj prikupljanje, analiza i tumačenje genetskih podataka. Bioinformatika je započela ranih 1980-ih u obliku baze podataka nazvane GenBank, koju je stvorilo Ministarstvo energetike SAD-a za katalogiziranje kratkih sekvenci DNK. Količina podataka koja proizlazi iz sekvenciranja DNK kasnije je eksponencijalno porasla. U Sjedinjenim Američkim Državama, Evropi i Japanu privatne kompanije, ali i druge javne institucije, pokrenule su paralelne projekte stvaranjem vlastitih baza podataka kako bi objedinile sve informacije koje se odnose na sekvence gena, ekspresiju gena, strukturu različitih proteina i mapiranje interakcija proteina, tako da je

Projekt ljudskog genoma dobio istinski međunarodnu dimenziju. Za uporedbu sekvenci DNK razvijen je poseban softver. Istraživači su stekli mogućnost učitavanja sekvenci gena izravno u GenBank putem World Wide Weba. Složenost baza podataka genetskog materijala je tolika da su sve vrste stručnjaka pozvane da rade zajedno kako bi razvili znanje u ovom području. Potreba je postajala sve hitnija da se okupi ova značajna masa informacija od velikog interesa za istraživače diljem svijeta. Interoperabilnost različitih uspostavljenih baza podataka, to jest njihova sposobnost da međusobno "razgovaraju", postalo je ključno pitanje. Različite institucije i kompanije koje provode istraživanje genoma formirale su strateške saveze kako bi udružile svoje višestruke izvore podataka i smanjile preklapanje što je više moguće. Projekt ljudskog genoma takođe se razlikuje od tradicionalnog istraživanja po tome što stvara veliki broj referentnih podataka korisnih u mnogim drugim naučnim disciplinama.

Važno je, međutim, da saradnje ne ostanu isključiva privilegija znanstveno naprednih zemalja. Budući da se malim zemljama nude mogućnosti sudjelovanja u vrhunskom radu, predstavljaju ključni izazov: bolje povezati male znanstvene zajednice s globalnim istraživanjem. Jedno od glavnih pitanja koje danas nameće brza difuzija informacijskih tehnologija je saznati u kojoj mjeri ovaj fenomen smanjuje podjele između centara i periferija u području znanosti, posebno s obzirom na težinu istraživanja i znanstvenih projekata.

Odraz razvijenosti zemlje na naučnu komunikaciju

Prelazak na elektronsko izdavaštvo trebao bi biti od velike koristi za naučnike diljem svijeta, budući da im se daje prilika za neformalnu komunikaciju s istraživačima u bilo kojoj drugoj regiji svijeta. Unatoč tome, stručnjaci iz tih zemalja ozbiljno sumnjaju u idealizovanu viziju radikalno novog modela međunarodne naučne komunikacije u kojoj bi naučnici iz zemalja u razvoju igrali sve važniju ulogu u globalnom istraživanju, tvrdeći da sama po sebi tehnologija neće promijeniti ništa u njihovom stanju na periferiji. Mnogi vjeruju da većina zemalja u razvoju zaostaje za komunikacijskom revolucijom i da se "informacijsko siromaštvo" pridodaje mnogim drugim podjelama koje već odvajaju zemlje u razvoju od industrijalizovanih nacija. Prvi daleko zaostaju za drugima u svim područjima proizvodnje znanja.

Pristup tehnologijama, novim medijima i novi načini naučne komunikacije neosporno napreduju u gotovo svim zemljama. Iako većina istraživačkih centara ima opštu politiku da svim svojim istraživačima omogući tehniku povezanu na mreže, njihova upotreba varira zavisno o društvenom, ekonomskom i pravnom okruženju specifičnom za svaku zemlju. U tim okolnostima zemlje u razvoju i nerazvijene zemlje su u izrazito nepovoljnom položaju.

Vrhunski alati prijete daljnjim produblivanjem trenutnog jaza između zemalja u razvoju i industrijalizovanih zemalja u većini područja istraživanja. Bez pravedne telekomunikacijske infrastrukture i povezanosti, saradnje temeljene na IT-u i telematici, neće moći iskoristiti intelektualne resurse stručnjaka u zemljama u razvoju i nerazvijenim zemljama. Jedno od mogućih rješenja ovog problema bilo bi da se kompanije i vlade udruže kako bi osigurali potrebnu infrastrukturu. To u konačnici zavisi o cijeni povezivanja i dostupnoj propusnosti.

Ograničavajući pristup globalnim mrežama, nedostatak odgovarajuće hardverske infrastrukture može biti glavna prepreka razvoju novih načina

naučne komunikacije u zemljama u razvoju i nerazvijenim zemljama, ali nije jedina. Drugi su rezultat nedostatka kvalificiranih tehničara i nedostatka dovoljne svijesti vlada i javnog sektora o prednostima informacijske tehnologije i povezanosti. Ovo je osobito istinito u potonjim, siromašnim zemljama, gdje su zdravlje i prehrana glavna briga i gdje se tehnologija smatra luksuzom od malog interesa ili praktične koristi. Također često dovodimo u pitanje regulatorni i organizacijski okvir koji, kako na razini javnih vlasti tako i na razini institucija, nije u stanju osigurati implementaciju brzog, učinkovitog i besprijekornog sistema širenja informacija.

Nisu sve prepreke optimalnoj upotrebi novih tehnologija u elektronskoj komunikaciji materijalne. Različiti društveni, kulturni i politički čimbenici te određene specifičnosti društava u razvoju odgađaju implementaciju ovih tehnologija. Činjenica da je većina softvera i izvora informacija elektronički dizajnirana ne samo na stranom jeziku, već i u nepoznatom kulturnom okruženju, i tako predstavlja značajnu prepreku za korisnike u većini zemalja u razvoju. Velika količina informacija trenutno dostupnih na Internetu je na engleskom jer dolaze iz razvijenih zemalja engleskog govornog područja. Neki, suočeni s ovim valom, podigli su avet imperijalizma, znanja i kulturne dominacije.

Međutim, s obzirom na značajne razlike koje ostaju između najmanje razvijenih zemalja, kako u pogledu resursa tako i u pogledu sposobnosti, primjereno je suzdržati se od bilo kakvih pretjeranih generalizacija u pogledu naučne aktivnosti u tim zemljama. Također postoje razlike u stepenu perifernosti različitih sektora unutar iste zemlje u razvoju. Zbog koncentracije glavnih visokoškolskih i istraživačkih ustanova u velikim gradovima, infrastruktura takođe je centralizovana. Stoga u zemljama u razvoju postoje razlike u pristupu informacijama između naučnika koji rade u velikim urbanim središtima i onih koji su više ili manje odsječeni od elektronskog okruženja. Ova rastuća podjela dijeli znanstvenike u zemljama u razvoju u dvije široke skupine – one koji uživaju učinkovit pristup informacijskim tehnologijama i koji čine "info elitu" i one kojima je taj pristup težak ili čak nemoguć – ima jasne implikacije na njihove izgledne za integraciju u globalnu znanstvenu zajednicu. Prethodne studije pokazale su da su znanstvenici u zemljama u razvoju koji uživaju posebnu naklonost i ugled obično oni koji provode osnovna istraživanja, najčešće u velikim centralizovanim institutima i laboratorijima u glavnim gradovima. Ti će znanstvenici općenito imati više zajedničkih interesa i bliži kontakt s centrom od istraživača koji se bave samo lokalnim problemima. Zanimljivo je da postoji korelacija između lakoće pristupa i objave većeg broja članaka u međunarodnim časopisima. Nasuprot tome, znanstvenici koji rade primijenjena istraživanja, često na terenu i daleko

od velikih istraživačkih centara, tradicionalno imaju manji pristup resursima, uključujući informacijsku tehnologiju. Vidimo da čak i unutar zemalja u razvoju koegzistiraju korisnici iz "prvog svijeta" i korisnici iz "trećeg svijeta".

Nema sumnje da su naučnici i institucije u zemljama u razvoju s modernim informacijskim i telekomunikacijskim mogućnostima sposobniji igrati značajniju ulogu u globalnoj naučnoj zajednici od svojih manje privilegovanih kolega. U sadašnjem svijetu manja je vjerovatnost da će informacije ostati unutar uskog kruga istraživača, čime je prekinut ovaj ograničeni pristup koji je karakterisao tradicionalnije načine prijenosa informacija. Dok je u tradicionalnom sistemu naučne komunikacije samo ograničeni broj istraživača mogao biti dio privilegovanih, u modernom medijskom okruženju uobičajeno je da se poruke primaju elektronski ili da se pripošavaju kolegama putem poslužitelja liste širenje kruga potencijalnih primatelja. Međutim, sama informacijska tehnologija ne može razbiti društvene i kulturne barijere za koje mnogi vjeruju da sprječavaju naučnike iz zemalja u razvoju da zauzmu mjesto koje im pripada u međunarodnoj istraživačkoj zajednici. Naučnu procjenu uspjet ćemo osloboditi svakog subjektivnog elementa samo ako donositelji odluka prepoznaju da geografsko porijeklo naučnog rada ima mali utjecaj na njegov kvalitet. Objavljivanje na Internetu značajno utječe na vidljivost istraživanja koja se provode u malim zemljama čija je naučna produkcija često nepoznata. Ako su naučne informacije iz zemalja u razvoju u prošlosti izmakle pozornosti globalne naučne zajednice, to je zbog ograničenog broja nacionalnih časopisa navedenih u međunarodnim bibliografskim bazama podataka. Međutim, kada se lokalno istraživanje organizuje izravno na World Wide Webu, njegovi se rezultati šire po cijelom svijetu i postaju dostupni putem Interneta.

Naučne zajednice u zemljama u razvoju svjesne su hitne potrebe za jačanjem svojih kapaciteta u području informatike i telematike. Izvršavajući pritisak na svoje vlade i apelujući na međunarodne organizacije da im pomognu poboljšati njihovu infrastrukturu informacijske tehnologije, postoji nada da će uspjeti preokrenuti trend širenja digitalnog jaza. U međuvremenu će mnogi naučnici u zemljama u razvoju ostati ovisni o altruističnim saradnicima ili kolegama koji imaju bolji pristup svim izvorima informacija potrebnim da ostanu konkurentni u svijetu u kojem se naučni rad razvija velikom brzinom. Stvarno intelektualno opstajanje u budućnosti leži u novom dizajnu znanja. I što je viši produktivitet inteligencije to je i viši utjecaj obrazovanja ali i ekonomske realnosti koja nam omogućava uvijek veći produktivitet. Znanje i informatička znanost su najbolji resursi zapadnih kultura i razvijenih ekonomskih zajednica.³

³ Kečo - Isaković, E. (2006). Izazovi mas-medija. Sarajevo : DES, 193.

Brige i nade za budućnost naučne komunikacije

Najveći preokret koji je proizašao iz prodora informacijskih tehnologija u sferu naučnog istraživanja možda nije toliko brzina, fleksibilnost i domet komunikacije koliko implikacije tih mogućnosti na praksu u nauci. Sada se postavljaju nova i temeljna pitanja u vezi s proizvodnjom, prijenosom i dostupnošću naučnih informacija koja se nisu postavljala prije elektronske revolucije. Često se raspravlja o zaštiti autorskih prava i očuvanju naučnih dokumenata. Naučni arhivi moraju se čuvati, ali za razliku od svojih štampanih kopija, elektronski dokumenti nemaju trajno materijalno postojanje. Ko će biti čuvar ovih krhkih dokumenata i ko će biti odgovoran za očuvanje svjetske naučne baštine u digitalnom obliku?

Nadalje, kako elektronsko izdavaštvo sve više preuzima primat nad štampanim, čini se da postoji potreba za daljnjim istraživanjem temeljnih karakteristika naučne komunikacije i saradnje. Povećana fleksibilnost i svjetski prodor kompjuterski posredovanog diskursa duboko mijenja odnose s vanjskim partnerima, osobito preko političkih, kulturnih i geografskih granica.

Da bismo razumjeli kako je postalo moguće razmjenjivati sve vrste informacija bez problema i bez obzira na geografski položaj, važno je imati dublje razumijevanje samog procesa saradnje. Stoga nas zanimaju sociološki aspekti komunikacije između istraživača iz različitih disciplina, posebice kada je ta komunikacija ograničena na razmjenu na daljinu. Saradnja je, poput komunikacije, inherentno društveni proces, što znači da mnogi povezani čimbenici mogu intervenirati i intervenišu.

Zaključak

U konačnici, učinkovita upotreba globalne infostrukture za naučna istraživanja zavisit će o mjeri u kojoj se novi alati integrišu s načinima rada istraživača i pomažu im u postizanju njihovih ciljeva. Iako se mehanizmi razvijaju, osnovne funkcije komunikacije i temeljne težnje naučnika ostaju iste. Kako ističu neki autori, posve je zamislivo da se u budućnosti naučni rad više neće predstavljati u dvodimenzionalnom obliku stranica teksta, slika i numeričkih podataka, već kao trodimenzionalni prostori unutar kojih će biti moguće navigirati. Ti će prostori moći komunicirati s drugim prostorima, ili omogućiti interaktivnu saradnju u stvarnom vremenu između nekoliko istraživača, što već na određeni način imamo. Nema sumnje da je lahko zamisliti da bi moglo doći do takvih tehnoloških promjena. Teže je predvidjeti kako će naučna zajednica, kao prvenstveno društvena struktura, reagovati na

takve promjene. Kao intrinzično kolektivni proces, istraživanje se temelji na cijeloj unaprijed uspostavljenoj mreži odnosa i stoga stvara značajnu inerciju pred promjenama.

Barem za sada, vjerovatno je da će promjene u strukturi komunikacijskih sistema između naučnika poprimiti oblik evolucije, a ne revolucije, s novim sistemima koji koegzistiraju s tradicionalnijim sistemima. Ono što nam se danas čini kao smjer u kojem se stvari razvijaju može biti samo prolazni trend koji će ustupiti mjesto budućnosti koju nismo mogli predvidjeti. Međutim, dvije su stvari nesumnjive. Prije svega, nalazimo se u razdoblju odlučujuće tranzicije gdje se postavljaju temelji za to kakva će komunikacija među istraživačima biti u budućnosti, koliko god teško bilo predvidjeti što nam budućnost sprema. I drugo, evolucija međunarodnih naučnih komunikacijskih mehanizama bit će sve više povezana s napretkom i širenjem informacijskih tehnologija, čemu upravo svjedočimo.

Literatura

1. Edward S., McChesney R. (2004) Globalni mediji – Novi misionari korporativnog kapitalizma, Beograd: Clio
2. Fabien, G. (2012). Reconnaissance et usage d'Internet: Une sociologie critique des pratiques de l'information connectee. Paris: Presses des Mines
3. Habermas, J. (1962). L'espace public. Archeologie de la publicite comme dimension constitutive de la societe bourgeoise. Paris: Payot
4. Kečo - Isaković, E. (2006). Izazovi mas-medija. Sarajevo: DES
5. Lorimer, R. (1998). Masovne komunikacije. Beograd: Clio
6. McQuail, D. (2010). Mass Communication Theory (6th edition): London
7. Radojković, M., Stojković, B. (2004). Informaciono komunikacioni sistemi. Beograd: Clio
8. Sefo, M. (2022). Uvod u komunikologiju. Sarajevo: DTP Perfecta
9. Sinanović, A. (2007). Društvena odgovornost medija. Sarajevo: Vesta
10. Šljivo – Grbo, A. (2009). Mediji i demokratizacija društva. Sarajevo: Fakultet političkih nauka
11. Vreg, France (1991). Demokratsko komuniciranje: prilog pluralističkoj paradigmi u komunikacijskoj nauci, Sarajevo: NUB i Univerzitet u Sarajevu - Fakultet političkih nauka

Admir Lisica, MA, doktorand

Univerzitet u Sarajevu (BiH) / University of Sarajevo (BiH)

Fakultet političkih nauka / Faculty of Political Sciences

admir.lisica@fpn.unsa.ba

UDK / UDC 327.5:339.96

Pregledni naučni rad / Scientific review article

Primljeno / Received: 08. 06. 2025.

Prihvaćeno / Accepted: 19. 02. 2026.

**OD SJEDINJENIH AMERIČKIH DRŽAVA DO KINE:
MEĐUNARODNA RAZVOJNA POMOĆ KAO INSTRUMENT
GEOPOLITIKE**

**FROM THE UNITED STATES TO CHINA:
INTERNATIONAL DEVELOPMENT ASSISTANCE AS AN
INSTRUMENT OF GEOPOLITICS**

Sažetak:

Međunarodna razvojna pomoć predstavlja sredstvo putem kojeg određena država može provesti vlastite geopolitičke ciljeve na nekom području. U radu ćemo nastojati da predložimo na koji način međunarodna razvojna pomoć ima efekat u geopolitičkim kontekstu, te ćemo ispitati koji su njeni glavni ciljevi. Ovakav vid djelovanja najčeće je primjetan kod velikih sila poput Sjedinjenih Američkih Država, Kine, ali je vidljivo da i države Evropske unije kontinuirano ulažu svoje resurse u ovaj segment. U kontekstu metodološkog pristupa historijska, politekonomska, analiza, prikupljanje podataka¹, kompilacije, te metoda sinteze će preovladavati ovim radom. Glavni rezultati do kojih smo došli ukazuju da je međunarodna razvojna pomoć geopolitičko sredstvo velikih sila, koje može polučiti željene rezultate, ali ne i nužno, što je naša glavna hipoteza. U radu će biti predstavljeni primjeri kako velike sile koriste razvojnu pomoć u geopolitičke svrhe, od završetka Drugog svjetskog rata do danas, te da je ovaj vid djelovanja globalno raširena pojava.

¹ Za potrebe ovog rada realizirani su intervjui sa bivšim i sadašnjim diplomatama, profesorima, političarima, istraživačima u oblasti geopolitike, te osobama uključenim u pregovore sa Evropskom unijom: Adnan Kapo (bivši savjetnik za vanjsku politiku člana Predsjedništva Bosne i Hercegovine Harisa Silajdžića i aktuelni direktor Instituta za geopolitiku i sigurnost - IGES, Admir Čavalić (ekonomski analitičar i zastupnik u Parlamentu entiteta FBiH, Božo Mihailović (redovni profesor na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Podgorici, Nadom Vojvodić načelnicom Direkcije za informisanje javnosti o pregovaračkom procesu pristupanja Crne Gore Evropskoj uniji i Adnanom Čerimagićem analitičarem Inicijative za evropsku stabilnost iz Berlina.

Ključne riječi: međunarodna pomoć, geopolitika, razvoj, geopolitički instrument, Kina, Sjedinjene Američke Države, Evropska unija

Summary:

International development aid is a means by which a certain country can implement its own geopolitical goals in a certain area. In the paper, we will try to present how international development aid has an effect in the geopolitical context, and we will examine what its main goals are. This type of activity is most often noticeable in large powers such as the United States of America and China, but it is evident that the countries of the European Union are also continuously investing their resources in this segment. In the context of the methodological approach, historical, polyeconomic, analysis, data collection², compilation, and synthesis methods will prevail in this work. The main results we reached indicate that international development aid is a geopolitical tool of great powers, which can achieve the desired results, but not necessarily, which is our main hypothesis. The paper will present examples of how great powers use development aid for geopolitical purposes, from the end of the Second World War until today, and that this type of action is a globally widespread phenomenon.

Keywords: international development assistance, geopolitics, development, geopolitical instrument, China, United States, European Union

Uvodna razmatranja

Razvojna pomoć većinom je sredstvo koje koriste visoko razvijene države prema slabije razvijenim, ili onim državama koje se nalaze u stanju trenutne potrebe. Međunarodna razvojna pomoć se može posmatrati kao oblik međunarodnje saradnje s ciljem ostvarivanja održivog razvoja slabije razvijenim državama.³ U kontekstu međunarodnih odnosa, razvojna pomoć je izuzetno prisutna, te se može posmatrati iz više uglova. On što je bitno istaći jeste da se međunarodna razvojna pomoć sa naučnog aspekta treba analizirati

² For the purposes of this paper, interviews were conducted with former and current diplomats, professors, politicians, researchers in the field of geopolitics, and individuals involved in negotiations with the European Union: Adnan Kapo (former foreign policy advisor to the member of the Presidency of Bosnia and Herzegovina, Haris Silajdžić, and current director of the Institute for Geopolitics and Security – IGES), Admir Čavalić (economic analyst and member of the Parliament of the Federation of Bosnia and Herzegovina), Božo Mihailović (full professor at the Faculty of Economics of the University of Podgorica), Nadom Vojvodić (Head of the Directorate for Public Information on the Negotiation Process of Montenegro's Accession to the European Union), and Adnan Čerimagić (analyst at the European Stability Initiative in Berlin).

³ Lulić Grozdanoski N., 2015. *Razvojna suradnja na Bliskom istoku: preduvjeti, izazovi i mogućnosti za izgradnju razvojnog partnerstva*, Političke analize, 6: 23 1.

nakon završetka Drugog svjetskog rata. Argument koji ide u prilog ovoj tezi jeste da se međunarodna razvojna pomoć na globalnom nivou primjećuje nakon osnivanja Ujedinjenih nacija – UN i njegovih agencija specijaliziranih za razvoj.⁴ Najznačajnija agencija UN-a u ovom segmentu jeste UNDP koji predsjedava i koordinira Razvojnou grupom Ujedinjenih nacija (UNDG) na globalnom nivou. Važno je istaći da postoje različite UN agencije koje imaju određene uloge u kontekstu razvojne pomoći kao što su Fond ujedinjenih nacija za djecu (UNICEF), Populacijski fond Ujedinjenih nacija (UNFPA), Organizacija Ujedinjenih nacija za obrazovanje, nauku i kulturu (UNESCO) i druge.⁵

Rad koji je pred vama zasniva se na hipotezi da je međunarodna razvojna pomoć instrument geopolitike koji nekada može polučiti pozitivan, a nekada negativan ishod, što će biti potkrijepljeno relevantnim izvorima i konkretnim primjerima. Ipak, prije svega, potrebno je pojasniti šta predstavljaju teorije zavisnosti i hegemonске stabilnosti. Teorija ovisnosti javlja se pedesetih godina prošlog stoljeća, te biva popularna u značajnoj mjeri tokom dvadesetog stoljeća. Theotonio Dos Santos, jedan od osnivača teorije zavisnosti, opisuje zavisnost kao „situaciju u kojoj je privreda određenih zemalja uslovljena razvojem i ekspanzijom druge ekonomije kojoj je prva potčinjena“. Navedena teorija pojašnjava da u svjetskom poretku postoji globalna nejednakost koja pogoduje razvoju teorije zavisnosti.⁶ Utemeljitelj teorije hegemonске stabilnosti Charles P. Kindleberger ovu primarno ekonomsku teoriju opisuje kao odliku sistema sa državom koja ima ulogu dominantnog hegemona. To je ustvari ideja o stabilnosti globalnog sistema na principu jednog hegemona.⁷ Dvije navedene teorije važne su u razumijevanju odnosa između države koja daje, te one koja prima razvojnu pomoć, te zbog čega međunarodnu razvojnu pomoć možemo posmatrati kao sredstvo geopolitike. Ovaj instrument koristi

⁴ E. Spahic, A. Osmic, E. Čustović, 2019. The importance of promoting sustainable development goals for their implementation within society-case study: Bosna and Herzegovina, U: *Economic and Social Development: Book of Proceedings.*, Warsaw: Varazdin Development and Entrepreneurship Agency, Varazdin, Croatia / University North, Koprivnica, Croatia / Faculty of Management University of Warsaw, Warsaw, Poland / Faculty of Law, Economics and Social Sciences Sale - Mohammed V University in Rabat, Morocco / Polytechnic of Medimurje in Cakovec, Cakovec, Croatia, str. 98.

⁵ „Who we are“, <https://www.undp.org/>, Pristupljeno: (29. 10. 2024.)

⁶ E. Farny., *Dependency Theory: A Useful Tool for Analyzing Global Inequalities Today?*. (online) Dostupno na: <https://www.e-ir.info/2016/11/23/dependency-theory-a-useful-tool-for-analyzing-global-inequalities-today/>. Pristupljeno: (26.7. 2024.)

⁷ N. Stekić, 2020. Hegemonška stabilnost u eri okrnjenog tehnološkog suvereniteta, U: V. Ajzenhamer, N. Vuković. *Čovek, prostor, tehnologija, ideje: međunarodna bezbednost u trećoj dekadi 21. veka*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu ; Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti, str. 213.

većina razvijenih zemalja.⁸ Razvojna pomoć je u većini slučajeva izuzetno koristan instrument u ostvarivanju geopolitičkih interesa države koja je donator, međutim postoje mnogobrojni primjeri koji ukazuju na to da međunarodna razvojna pomoć ne mora nužno doprinijeti ostvarenju određenih interesa, a o čemu će se govoriti u nastavku. U kontekstu međunarodne razvojne pomoći, potrebno je pojasniti i pojam geopolitika, koji je prvi upotrijebio švedski istraživač Rudolf Kjellen 1899. godine kako bi opisao geografsku bazu države, njeno naslijeđe i resurse koji određuju potencijal i moć države. Ovaj pojam preuzet je kasnije u Njemačkoj, te je poprimio negativnu konotaciju, te je neko vrijeme potisnut. U upotrebi je ponovo tokom Hladnog rata kao termin za pojašanjavanje natjecanja između Sjedinjenih Američkih Država – SDA i Sovjetskog Saveza – SSR i politike ravnoteže snaga, za što je posebno zaslužan američki diplomata Henry Kissinger.⁹

Ciljevi i efikasnost razvojne pomoći

Razvojna pomoć međunarodnih aktera pomaže državi koja je koristi da unaprijedi standard života, riješi određene socijalne probleme, izgradi institucije i slično. Ona ima za cilj da dovede do blagostanja određenu državu. S druge strane, putem te pomoći oni koji je dodjeljuju pozicioniraju sebe prema lakšem ostvarivanju vlastitih interesa u državi koja je korisnik. Stoga se razvojna pomoć može posmatrati i kao instrument širenja moći.¹⁰ U zemljama koje se nalaze u tranziciji iz jednopartijskog sistema u demokratsko društvo, itekako je važan glas građana prilikom izbora. Ako je međunarodna pomoć usmjerena na način da ima širu društvenu korist, onda emotivna vezanost korisnika pomoći za zemlje koje su donatori može utjecati na javnost u momentima kada se donose kapitalne odluke. Naprimjer ta volja građana može dijelom biti usmjerena na izborima u pravcu u kojem želi ona država koja daje podršku.¹¹ Prema mišljenju Mihailovića sa međunarodna razvojna pomoć se može posmatrati kao instrument geopolitike iz razloga jer uz njenu pomoć veoma lahko dolazi do zavisnosti koja može biti čak i dugoročna. Prema njegovom mišljenju, krajnji cilj međunarodne razvojne pomoći usmjeren je na postizanje indirektnog ili čak direktnog utjecaja na

⁸ Esteban, M. "et all. 2023. Development Aid and Geopolitics: The EU's Global Gateway Initiative, Elcano Royal, (online) Dostupno na: <https://www.realinstitutoelcano.org/en/policy-paper/development-aid-and-geopolitics-the-eus-global-gateway-initiative/>. Pristupljeno: (29. 10. 2024)

⁹ G. O. Tuathail, 2007. *Uvod u geopolitiku*. Zagreb: Politička kultura, str. 15.

¹⁰ Hunjak Štula, V., 2020. Development aid benefits for donor countries, National Library of Serbia, Vol. LXXIV, br. 2, str. 255–277

¹¹ Adnan Kapo, Intervju, 2024., U arhivi autora.

zemlju korisnika pomoći.¹² Koliko je međunarodna razvojna pomoć prisutna kao instrument djelovanja razvijenih modernih država govori i zvanični podatak od strane *Organisation for Economic Cooperation and Development*. Naime, prema njihovom izvještaju tokom 1990. godine međunarodna razvojna pomoć iznosila je 85 biliona dolara, dok 2015. godine ta brojka raste na čak 147 biliona dolara. Svakako, cjelokupni geopolitički odnosi utjecali su na nužnost povećanja međunarodne pomoći.¹³

Razvojna pomoć ima višestruku korist, kako za primatelja tako i za donatora. U ovoj studiji fokus je na općim primjerima nekih velikih sila, u prvom redu Kine, SAD i EU. Ovi slučajevi koji će u nastavku biti tretirani odabrani su radi postojanja sličnosti među njima, jer u svim aspektima se mogu pronaći određeni interesi davaoca pomoći za ostvarivanje vlastitih vanjskopolitičkih aspiracija. Moderne države pridaju značajnu pažnju segment maksimiziranja vlastitog udjela u svjetskoj moći. Promjena ravnoteže se shodno tome postiže različitim sredstvima, a diplomatska i ekonomska aktivnost se nameću kao adekvatne u tom smjeru.¹⁴

Primjer djelovanja Kine prema afričkim državama govori nam kako razvojna pomoć može poslužiti kao diplomatsko sredstvo u smjeru jačanja unutrašnje i vanjskopolitičke pozicije. Kineska pomoć Africi se može promatrati i kao jedna vrsta dugotrajne misije. Naime, nakon održane Azijsko-afričke konferencije u Indoneziji tokom 1955. godine, Kina aktivnije započinje svoju misiju širenja utjecaja u Africi putem dostavljanja potrebne pomoći. U periodu od 1955. do 1974. godine u različitim državama na afričkom kontinentu Kina je bila prisutna kroz davanje bespovratnih sredstava, izgradnju pruga, jačanje zdravstva, koncesija, zajmova i slično. Osim ovih vidova pomoći, Kina je ulagala u vojne kapacitete afričkih država kao što su Kongo i Tanzanija. Kineska pomoć imala je nekoliko ciljeva, a među njima se izdvaja pridobijanje što većeg broja afričkih država za kampanju "jedna Kina", koja se odnosi na pitanje Tajvana. Također, Kina je kroz razvojnu međunarodnu pomoć nastojala prodrijeti na afričko ekonomskog tržište, što se reflektira kroz davanje svoje vlastite jeftine robe, za vrijedne sirovine iz Afrike koje su im bile potrebne.¹⁵ Da je kineska razvojna pomoć korištena kao geopolitičko sredstvo za jačanje vlastite vanjskopolitičke procese, te da resursi nisu bili na vrhu prioriteta, potvrđuju podaci koji idu u prilog tome da je Kina nastojala da

¹² Mihailović Božo, Intervju, 2023., U arhivi autora.

¹³ S. Blodgett Bermeo, 2017. *Aid Allocation and Targeted Development in an Increasingly Connected World*, International Organization 71., (4), str. 2.

¹⁴ Dž. Miršajmer, 2017. *Tragedija politike velikih sila*, Beograd: Čigoja štampa, str. 67.

¹⁵ Vidi: Kieh, G. Klay Jr., Wonkeryor, E. Lama, 2010. *China's development aid to Africa*, International Studies Journal, 7(3).

proširi vlastiti utjecaj gdje god je to bilo moguće u drugoj polovini dvadesetog vijeka. Kroz razvojnu pomoć Kina je bila prisutna od Vijetnama do Albanije, gdje god se za to ukazala prilika.¹⁶

Razvojna pomoć se može smatrati i za sastavni dio imperijalne politike jer period u kojem dolazi do njene ekspanzije podudaran je s ekspanzijom kolonijalnih carstava s kraja devenaestog i početkom dvadesetog stoljeća.¹⁷ Stoga je primjetno kako uz Kinu i sve ostale velike sile poput Sjedinjenih Američkih Država i zemalja Evropske unije koriste međunarodnu pomoć s ciljem ostvarivanja određenih ciljeva. Osim diplomatskih interesa i širenja utjecaja na određeno područje, međunarodna razvojna pomoć se koristi i kao sredstvo preveniranja određenih potencijalnih opasnosti. Jedan od takvih primjera može se pronaći u kontekstu djelovanja Evropske unije tokom najezde velikih migracija, koje su poprilično eskalirale u periodu nakon 2015. godine. Naime, Evropska unija je uložila puno napora u smjeru zaustavljanja velikog priliva migranata unutar svojih granica na način da su finansijski podržale zemlje poput Turske, kako bi se migracije smanjile. Evropska unija je na taj način djelovala preventivno putem izdvajanja višemilionskih sredstava u vidu razvojne pomoći koju su primaoci koristili kako bi pristiglim migrantima obezbjedili minimalne uslove za život u periodu tranzicije.¹⁸ Mnoge članice Evropske unije razvojnu pomoć smatraju strateškim vanjskopolitičkim interesom poput Republike Austrije koja razvojnu politiku smatra neodvojivim dijelom vlastite vanjske politike usmjerene ka bezbjednosti i stabilnosti.¹⁹ Jedan od primjera kako humanitarna i razvojna pomoć mogu poslužiti kao uspješno geopolitičko sredstvo jeste djelovanje američke administracije pod liderstvom tadašnjeg predsjednika ove države Ronalda Regana. On je u periodu od 1981. do 1989. godine u cilju suzbijanja širenja geopolitičkog utjecaja SSSR-a, dostavljanje pomoći antikomunističkim strujama u Angoli, Afganistanu pa čak i Kambodži. Ovakvim pristupom su poništeni raniji uspjesi sovjetske strane postignuti sedamdesetih godina. Ovakav pristup poznat je i kao “Reganova doktrina”.²⁰ Slanje pomoći u svrhu suzbijanja jačanja SSSR-a događalo se zbog sumnje

¹⁶ Krstinovska, A. 2022. *China's development assistance to the Western Balkans and its impact on democratic governance and decision-making*, Journal of Liberty and International Affairs 8, 1, str. 229–42.

¹⁷ Hunjak Štula, V. 2022. *Međunarodna razvojna pomoć kao sredstvo postizanja vanjskopolitičkih ciljeva Francuske i Njemačke*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Zagreb, str. 23.

¹⁸ Szymańska, J, Kugiel, P. 2020. *Development Aid as a Tool of the EU's Migration Policy*, Studia z Polityki Publicznej 7, 4(28), str. 76–78.

¹⁹ „Saradnja sa zemljama u razvoju“, Dostupno na: www.advantageaustria.org, (26. 7. 2024.)

²⁰ Kisindžer, H, 2016. *Diplomatija*, Beograd: Kosmos izdavaštvo, str. 815-816.

kolektivnog Zapada predvođenog SAD da će SSSR vlastitim rastom naštetiti SAD i njenim saveznicima, jer se u prvoj polovini Hladnog rata rijetko ko mogao usuditi prognozirati propast SSSR, već nasuprot toga.²¹ Sjedinjene Američke Države su nakon terorističkog napada 2001. godine među svoje vanjskopolitičke ciljeve uvrstili i davanje razvojne pomoći kako bi se ostvarili američki vanjskopolitički strateški ciljevi. Administracija Georgea W. Busha je osmislila posebne strategije putem kojih Sjedinjene Američke Države nakon 2001. godine povećavaju svoju razvojnu pomoć širom svijeta. Politiku Busha nastavio je tokom svog mandata i Barack Obama, koji potpisuje posebni ukaz tokom 2010. godine, kako bi se stimulirao globalni razvoj, što je opisano kao vanjskopolitički interes Sjedinjenih Američkih Država. Slične stavove u navedenom razdoblju iskazivale su administracije svih većih svjetskih sila među kojima su Velika Britanija i Japan.²² Država koja je donator razvojne pomoći i država koja je krajnji korisnik često u konačnici uspostavljaju veoma prisne državničke veze, što određena razvojna pomoć ima za cilj. Iako u većini slučajeva međunarodna razvojna pomoć postiže svoje ciljeve, potrebno je navesti određene slučajeve kada međunarodna razvojna pomoć nije uspjela da ostvari svoje strateške ciljeve. U prilog tome jeste intenzivno angažiranje Sjedinjenih Američkih Država u kontekstu podrške Palestinskoj samoupravi u cilju postizanja njihovog utjecaja na palestinske šire mase, te političku prevlast tokom 2006. godine. Sjedinjene Američke Države su tada putem različitih programa putem USAID-a podržali Palestinsku samoupravu, a kako bi se smanjio politički utjecaj Hamasa.²³

U konačnici američka administracija imala je određene rezultate na Zapadnoj Obali, dok je u Gazi Hamas ipak preuzeo vlast. Značajna sredstva i sveobuhvatna pomoć od strane SAD bila je primjetna u Afganistanu. Američka administracija je u različitim oblicima podupirala Afganistan, a još na početku ulaganja u Afganistan pojavila se bojazan da li će razvojna pomoć u konačnici uroditi plodom o čemu Lulić Grozdanoski piše još 2015. godine.²⁴ Bonskim sporazumom iz 2001. godine SAD u saradnji sa afganistanskim mudžahedinima koji su izrazili spremnost za saradnju, te pripadnicima afganistanske dijaspore, čini napore u kontekstu uspostavljanja demokratskog režima. Milijarde dolara slijevale su se u Afganistan u cilju razvoja ove države, te njene demokratizacije, što u konačnici nije uspjelo, a zbog lošeg usmjeravanja sredstva koja nisu korištena za unapređenje infrastrukture i

²¹ Miršajmer, *Tragedija politike velikih sila*, str. 68.

²² Bermeo, S. 2017. *Aid Allocation and Targeted Development in an Increasingly Connected World*, Cambridge: Cambridge University Press, str. 7–8.

²³ Hunjak Štula, V, *Međunarodna razvojna pomoć kao sredstvo postizanja vanjskopolitičkih ciljeva Francuske i Njemačke*, str. 28.

²⁴ Lulić Grozdanoski, *Razvojna suradnja na Bliskom istoku*, str. 4.

institucija. Ovaj slučaj posmatra se kao “umjereni uspjeh” u kontekstu geopolitičkog sredstva.²⁵ Da je bojazan bila opravdana bilo je jasno tokom 2021. godine kada se američka administracija (u ovom slučaju vojska) povlače iz Afganistana nakon dvadeset godina prisustva, što otvara vrata za povratak Talibana na vlast.²⁶

Interesantan primjer u kojem se razvojna pomoć nije pokazala održivom jeste slučaj Zambije. Naime, tokom sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća Zambija je uz pomoć stranih investicija, te izvozva svojih ruda, uspjela da izgradi mit o brzom i održivom razvoju vlastite države. U smjeru potpune modernizacije društva u Zambiji, usvojeni su različiti zapadni običaji kao što su oblačenje i druge svakodnevne navike svojstvene zapadnim društvima. Razočarenje nastaje u onom trenutku kada zapadne zemlje nisu imale više interesa u smjeru uvoza ruda iz Zambije, koja se tokom osamdesetih i devedesetih od zemlje koja je skoro pa uspješno prošla put tranzicije, ponovo suočila sa ekonomskim problemima, čime investicije i razvojni projekti nisu upotpunosti ostvarili svoje ciljeve.²⁷ Nagli privredni rast kod zamalja u tranziciji često se vezuje za povećanje razvojne pomoći ili investicija, u određenim situacijama država nije sposobna da prati vlastiti razvoj, te se dešava ponovni pad, te situacija čak i gora nego je to bio slučaj prije pristustva međunarodne razvojne pomoći.²⁸ Veliki udio u međunarodnoj razvojnoj pomoći otpada na humanitarnu pomoć koja se udjeljuje u državama koje su većinom zahvaćene ratnim sukobom ili nekom većom elementarnom nepogodom. U humanitarni sektor se dosta polaže nade kada je riječ o potrebi za unapređenjem manje razvijenih zemelja, većinom afričkih, u pogledu unapređenja obrazovanja. Miliband i Gurumurthy u svojoj analizi navode sve specifične okolnosti pod kojim određene zemlje daju humanitarnu korist, te ističu kritiku kako bi se u ovaj sektor na globalnom nivou trebalo više ulagati zbog sve većih geopolitičkih izazova današnjice.²⁹ U kontekstu razvojne pomoći, u humanitarnim aktivnostima se također može pronaći želja za određenim ostvarivanjem vanjskopolitičkih interesa, posebno u kada je slučaj

²⁵ Acemogulu D, Robinson J.A., 2024. *Zašto narodi propadaju: porijeklo moći, prosperiteta i siromaštva*, Tuzla: Dialogos, str. 419-420.

²⁶ Una Čilić, „Nakon 20 godina američka vojska napustila Bagram bazu u Afganistanu“, Radio Slobodna Evropa, Dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/afganistan-amerika-vojska-povlacenje-bagram-/31337609.html>, Pristupljeno: (5.10.2024.)

²⁷ Ferguson, J. 1999. 7. *Global Disconnect: Abjection and the Aftermath of Modernism*, U: *7. Global Disconnect: Abjection and the Aftermath of Modernism*. California: University of California Press, str. 234–54.

²⁸ Hunjak Štula, V, „Međunarodna razvojna pomoć kao sredstvo postizanja vanjskopolitičkih ciljeva Francuske i Njemačke“, str. 257.

²⁹ Miliband, D, Gurumurthy, R. 2015. *Improving Humanitarian Aid: How to Make Relief More Efficient and Effective*, Foreign Affairs 94, 4, str. 118–29.

sa intervencijama u zemljama koje su tek izašle iz rata. Ipak, možemo pronaći i veliki broj primjera gdje su određeni neinstitucionalni akteri ulagali značajne napore, a u pojedinim trenucima i riskirali svoje živote kako bi dostavili svoju pomoć državi u potrebi. Primjer takvog djelovanja može se spoznati i u slučaju Bosne i Hercegovine u kojoj su tokom agresije, ali i nakon njenog završetka boravili humanitarni međunarodni radnici.³⁰ Humanitarna pomoć u vanjskoj politici Evropske unije zauzima veoma značajno mjesto, što potvrđuje čak milijardu eura u budžetu koje na godišnjem nivou izdvojili kako bi uručili pomoć za preko 120 miliona ljudi u preko 90 država svijeta. Efekat ovakvog odnosa Evropske unije je sasvim sigurno veliki, što doprinosi jačanju njenog imidža.³¹

U konačnici međunarodna pomoć jeste bitna, međutim ne mora nužno garantovati uspjeh u procesu tranzicije. Ekonomski posmatrano, pitanje je da li država ima razvijene snažne i inkluzivne institucije koje mogu iskoristiti potencijale međunarodne razvojne pomoći. Nerijetko može doći do simbioze ovih elita sa predstavnicima međunarodne zajednice odnosno birokratima koji rade na implementaciji određenih programa. Tako da formalizovano evidentiramo neki oblik međunarodne pomoći, međutim raspodjela na kraju ide neformalnim kanalima.³² Jasno je da međunarodnu razvojnu pomoć trebamo posmatrati kao sredstvo za ostvarivanje određenih širih geopolitičkih interesa, ali ulaganja i doniranja državama, ma koliko ona bila velika, ne može biti garant, kako za tranziciju tako i za ostvarivanje eventualnih potencijalnih interesa donatora. Iako primjeri ukazuju da razvojna pomoć nije uvijek uspješno geopolitičko sredstvo, zapadne zemlje ovaj oblik ulaganja u manje razvijene države svijeta preporučuju i kao vid borbe protiv siromaštva.³³ Shodno našoj dosadašnjoj analizi u kojoj zastupamo stav da razvojna pomoć jeste geopolitičko sredstvo, ali da ona nužno ne nudi željeni ishod, te da njen rezultat ovisi od različitih okolnosti važno je navesti primjere saradnje EU i Zapadnog Balkana u ovoj domeni. Naime, iako je EU kontinuirano prisutna na području Zapadnog Balkana, integracija zapadnobalkanskog prostora u EU ide poprilično sporo, uprkos značajnoj međunarodnoj pomoći. Nakon raspada Jugoslavije, države poput Bosne i Hercegovine, Albanije i Sjeverne Makedonije bile su korisnice PHARE fondova, usmjerenih na rekonstrukciju ekonomija ovih država. Ovaj fond osnovan je krajem osamdesetih godina, a

³⁰ Jurkat, K, Moll, N. 2022. *Solidarity Is More than a Slogan. International Workers Aid During and After the 1992–1995 War in Bosnia and Herzegovina*, *Comparative Southeast European Studies* 70, 2, str. 382–84.

³¹ Miraščija Džananović, N. 2018. *Uvod u vanjsku politiku Evropske unije*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu Fakultet političkih nauka, str. 127.

³² Admir Čavalić, Intervju, U arhivi autora, 2024.

³³ Acemogulu D, Robinson J.A., *Zašto narodi propadaju*, str. 420.

koristile su ga također i države poput Češke, Slovenije, Litvanije, Latvije itd. Ovaj fond zapadnobalkanske države koristile su do 2000. godine, a nakon toga postaju korisnice programa CARDS, zaduženog za pomoć zajednica za obnovu, razvoj i stabilnost na Balkanu.³⁴ Važno je istaknuti da su države Zapadnog Balkana nakon ova dva programa prisupila i finansiraju iz IPA fondova. Instrument predpristupne pomoći IPA predstavlja finansijski instrument potpore od strane EU zemljama koje pretendiraju na članstvo u EU.³⁵ Iako je integracija Zapadnog Balkana u kontinuitetu bila i ostala dio, kako dokumenata Evropske unije - EU, tako i izjava njenih zvaničnika, u praksi se taj proces nije odvijao željenom dinamikom. Bez obzira na vremenske odrednice koje u posljednje vrijeme možemo čuti, a jedna od njih pominje da bi EU do 2030. trebalo da bude spremna za prijem novih članica, u ovom trenutku je neizvjesno ocijeniti koliko bi proces integrisanja Zapadnog Balkana zaista mogao da traje.

Sa druge strane, jasno je da bi izostanak jasne evropske perspektive bio jednako loš i za države Zapadnog Balkana i za samu EU. Tokom proteklih, nešto više od dvadeset godina, evropska perspektiva Zapadnog Balkana, izuzev Hrvatske koja je postala punopravna članica Evropske unije 2013. godine nije uvijek djelovala izvjesno, što zbog brojnih unutrašnjih, ali i globalnih pitanja i izazova s kojima se EU suočavala (ekonomska, finansijska kriza migracijska kriza, BREXIT, pandemija COVID 19, agresija Rusije na Ukrajinu), te izostanka reformi i mjerljivih rezultata od strane država koje su u procesu pridruživanja. Na početku mandata odlazeće Evropske komisije, na inicijativu Francuske, 2020. usvojena je revidirana metodologija politike proširenja s ciljem da se prevaziđu manjkavosti ranijeg pristupa i nastoji osnažiti politika proširenja. Novom metodologijom se željelo osigurati unapređenje vjerodostojnosti procesa pristupanja, pojačati učešće političkih elita, omogućiti objedinjavanje pregovaračkih oblasti u klastere i obezbijediti veća transparentnost i predvidivost procesa. No i pored toga, u proteklom petogodišnjem periodu, često smo imali osjećaj “zamora”, kako od proširenja, tako i od reformi. S pravom su pojedini analitičari isticali da je često djelovalo da EU simulira da želi Zapadni Balkan kao dio Unije, dok su, sa druge strane, nismo imali odlučnost u sprovođenju reformi od strane država regiona niti rezultate koje smo očekivali.³⁶ U kontekstu razvojne pomoći Zapadnom

³⁴ PHARE, European Commission, Dostupno na: https://nuclear-safety-cooperation.ec.europa.eu/phare_en, Pristupljeno: (11. 11. 2024.)

³⁵ Ured za harmonizaciju i koordinaciju sustava plaćanja u poljoprivredi, prehrani i ruralnom razvitku Bosne i Hercegovine, Dostupno na: https://www.hops.gov.ba/predpristupni_fondovi/IPA/default.aspx?langTag=hr-HR, Pristupljeno: (11. 11. 2024.)

³⁶ Nada Vojvodić Intervju, U arhivi autora, 2024.

Balkanu postoji razlika između službene razvojne pomoći koju upućuje EU, te ona koja se odnosi na programsku pomoć, koja se može slati pijedinačnim državama ili regionima.³⁷ Budući da državna programibilna pomoć predstavlja onaj dio pomoći koji država primalac može opipljivo računati, planirati i predstavlja stvarni transfer sredstava, ova pomoć će doprinijeti dugoročnom održivom rastu.³⁸

Jedan od ciljeva razvojne pomoći Zapadnom Balkanu jesu EU i NATO integracije, odnosno približavanje zemalja Zapadnog Balkana takozvanom zapadnom svijetu. Ostvarivanjem napretka pri razvoju radi se na jačanju trendova konvergencija, ekonomija prije svega (sa razvijenim zemljama Evropske unije). Preko 70% vanjskotrgovinskih aktivnosti Bosne i Hercegovine se veže za EU ekonomije primjera rado. Slično je i kod drugih zemalja Zapadnog Balkana. Ovisnost o kineskoj ekonomiji je u granicama globalnih okvira (posebno u vezi uvoza), dok je vanjskotrgovinska saradnja sa Rusijom više simbolička, nego li stvarna. Sa druge strane politika "mrkve i štapa" stimuliše domaće političare da donose nužne reforme, ali također drži ih po okriljem određenih geopolitičkih interesa. Međunarodna pomoć je daleko bolji instrument uspjeha za domaću politiku u komparaciji sa kreditima koji već sada opterećavaju razne budžete.³⁹ Evropska unija i NATO prostor Zapadni Balkana smatraju svojom interesnom zonom, te u kontekstu toga ne treba da čudi veliko prisustvo zapadnih zemalja na pomenutom području.⁴⁰ Da je Evropska unija kontinuirano posvećena ulaganju u razvoj Zapadnog Balkana potvrđuje odluka Vijeća Evropske unije iz 2000. godine (Uredba 2666/2000) kojom se osigurava program pomoći zemljama Zapadnog Balkana, s fokusom na razvoj i stabilizaciju. Od donošenja ove odluke saradnja Evropske unije i zemalja Zapadnog Balkana (Bosna i Hercegovina, Sjeverna Makedonija, Albanija, Srbija, Crna Gora i Hrvatska) je u velikoj mjeri intenzivirana u različitim oblastima.⁴¹ Tri godine kasnije na Solunskom samitu na kojem su učestvovala države Zapadnog Balkana i Evropske unije, potvrđena je opredjeljenost Evropske unije da bude involvirana u procese na

³⁷ CROSOL, „Službena razvojna pomoć u zemljama Zapadnog Balkana: Put prema naprijed“, Dostupno na: https://crosol.hr/wp-content/uploads/2024/02/Sluzbena-razvojna-pomoc-u-zemljama-Zapadnog-Balkana_-Put-prema-naprijed.pdf Pristupljeno (7. 5. 2024.)

³⁸ „Official Development Assistance in the Western Balkans, 1990-2022 Published – BCSDN“, 5. Dostupno na: https://crosol.hr/wp-content/uploads/2024/02/Sluzbena-razvojna-pomoc-u-zemljama-Zapadnog-Balkana_-Put-prema-naprijed.pdf, Pristupljeno: (26.7.2024.).

³⁹ Admir Čavalić, intervju.

⁴⁰ Adnan Kapo, Intervju, U arhivi autora, 2024.

⁴¹ Hasić, J, Džananović, N, Ramić Mesihović, L. 2020. Implicit contestations of EU foreign policy norm-domestication in Bosnia and Herzegovina and North Macedonia, 6:4-5, Global Affair, str. 421.

Zapadnom Balkanu kroz različite vidove razvojne pomoći. Tadašnji povjerenik za vanjsku politiku Europske komisije Chris Patten istakao je: “Solunski summit EU i pet država "Zapadnog Balkana" prekretnica je u našim odnosima. Sa summita ćemo odaslati dvije značajne poruke Zapadnom Balkanu - da je perspektiva članstva u Uniji je realna i da mi ne smatramo kartu Europe zaokruženom dok nam se ne pridruže i zemlje te regije. Učinit ćemo sve da uspijete, no članstvo se mora zavrijediti. Ono će zahtijevati mnogo predanog posla i provedene političke volje onih na vlasti u regiji. Dokle ćete stići i koliko brzo zavisi od vas.”⁴²

Kontinuitet međunarodne razvojne pomoći Zapadnom Balkanu osjetan je i u aktuelnom periodu, što potvrđuje opredjeljenje Evropske unije sadržane u Uredni 2666/2000 iz 2000. godine. Krajem 2023. godine Evropska unija je objavila „Plan rasta“ za Zapadni Balkan, a koji podrazumjeva ulaganje u razvoj ovog područja u iznosu od šest milijardi eura u periodu od 2024. do 2027. godine. Od ukupnog iznosa čak dvije milijare eura namjenjene su kao bespovratna sredstva za razvoj, dok ostatak iznosa bit će dodijeljen u vidu povoljnih kredita i određenih strateških kapitalnih investicija.⁴³ Bespovratna sredstva će biti stavljena na raspolaganje u okviru Zapadnobalkanskog Investicionog okvira (ZIO). Početni indikativni iznos raspoloživog finansiranja za svakog korisnika određuje se u skladu sa metodologijom predloženom od strane Evropske komisije (EK). Na osnovu te propisane metodologije (koja se bazira na formuli koja uključuje varijable kao što su broj stanovnika i bruto domaći proizvod). S druge strane, važno je istaći kako Planom rasta biva predviđeno i 4 milijarde eura kreditnih sredstava međunarodnih finansijskih institucija dodijeljenih pod povoljnim uslovima.⁴⁴ Iako je na Zapadnom Balkanu osjetna razvojna pomoć od više različitih aktera kao što su u prvom redu Sjedinjenih Američkih Država, Republike Turske, Ujedinjenih Arapskih Emirata, Kine itd, naš fokus jeste razvojna pomoć od strane Evropske unije zbog aktuelnog geopolitičkog momenta u svijetu, te višegodišnjim nastojanjima država Zapadnog Balkana da postanu dio Evropske unije.

Iz pomenute kratke deskriptivne analize može se zaključiti kako Evropska unija u pogledu Zapadnog Balkana, uprkos snažnom kontinuiranom prisustvu, ne odustaje od teze izrečene od strane Chrisa Pattena, koji je predočio

⁴² EU: *Solunski summit bit će prekretnica za zemlje zapadnog Balkana (18/6/03) - 2003-06-18, Glas Amerike*, Dostupno na: <https://ba.voanews.com/a/a-37-a-2003-06-18-9-1-85874527/1153534.html>. Pristupljeno: (16.5. 2024.)

⁴³ Radio Slobodna Evropa, *Plan rasta 'Brisela za Zapadni Balkan: Šest milijardi evra pomoći i pristup tržištu EU*, Pristupljeno: (8.8.2024.)

⁴⁴ Nada Vojvodić, Intervju, 2024., U arhivi autora.

opredjeljenje Evropske unije da kroz razvojne projekte pomogne Zapadnom Balkanu, ali da Zapadni Balkan za uzvrat mora raditi prema smjernicama Evropske unije ukoliko želi biti dio ovog saveza. Ako posmatramo rezultate razvojne pomoći Zapadnom Balkanu, može se konstatirati kako je ona polučila djelimično pozitivne rezultate jer je Republika Hrvatska jedino postala ponupravan član nakon 2003. godine koju možemo smatrati prijelomnom u kontekstu opredjeljenja Evropske unije da Zapadni Balkan različitim fondovima stimulira na putu ulaska u Evropsku uniju. Vidljivo je da vodeće države Evropske unije poput Francuske i Njemčke žele biti glavni geopolitički akter na Zapadnom Balkanu.

Geopolitički argument i shvatanje svega što se od februara 2022. desilo u Europi postali su vrlo prisutni u razmišljanju EU o regionu Zapadnog Balkana. Od odluka o kandidatskom statusu i otvaranju pregovora, do odluke o uvođenju Novog plana za rast, geopolitički argument je igrao glavnu ulogu. Ono što je pitanje, naravno, da li je taj zaokret dovoljno snažan, i da li će trajati dovoljno dugo, da krene imati uticaj na političke i druge procese na ovom području. Za sada se ne može govoriti da je to slučaj. Od razvoja situacije u Sjevernoj Makedoniji do situacije u Bosni i Hercegovini i Kosovu, uključujući i teroristički cilj na Kosovu u Banjskoj, jasno je da EU, bez obzira na promjenu narativa i neke konkretne odluke, još uvijek nije u situaciji da bude ponovno akter koji značajno i pozitivno utiče na političke i druge procese u regiji.⁴⁵

U sklopu projekta “Službena razvojna pomoć na zapadnom Balkanu i Turskoj - analiza trendova kroz prizmu civilnog društva” analizirani su dosadašnji efekti pomoći od strane EU prema zapadnobalkanskom području od početka devedesetih godina do danas. Jedan od zaključaka ove analize jeste da je pomoć služila za ublažavanje posljedica ratova, te da su efekti razvojne pomoći bili usmjereni prema rješavanju geopolitičkih i sigurnosnih izazova. Analiza ističe da EU dominantno ulaže u Zapadni Balkan u odnosu na ostale aktere zainteresirane za ovo područje poput Kine.⁴⁶ Svojim prisustvom kroz razvojnu pomoć, EU je atraktivna za potencijalne buduće članice, što je slučaj i sa Zapadnim Balkanom. Na vanjskopolitičkom planu pomenute zemlje su suglasno i jasno definirale kao prioritet ulazak u EU, što ih obavezuje na usklađivanje vlastitih politika sa EU. Time međunarodna razvojna pomoć postiže efekat kao instrument geopolitike.

⁴⁵ Adnan Ćerimagić, Intervju, 2024., U arhivi autora.

⁴⁶ Official Development Assistance in the Western Balkans, 1990-2022 *Published – BCSDN*, str. 27.

Zaključak

Međunarodna razvojna pomoć javlja se nakon Drugom svjetskoj rata kao jedan od načina za prevazilaženje osjetne razlike između visoko razvijenih država, te onih u tranziciji. Uloga međunarodne razvojne pomoći posebno je bila značajna nakon 1989. godine i kraja Hladnog rata, a u periodu tokom devedesetih godina prošlog stoljeća svjetske sile su u više navrata povećali izdvajanja u svrhu međunarodne razvojne pomoći, koja je u moderno doba postala sastavni dio određenih zvaničnih vanjskopolitičkih programa. U radu smo nastojali kroz različite primjere pojasniti zbog čega se međunarodna razvojna pomoć smatra kao sretstvo geopolitike, posebno u kontekstu velikih globalnih sila, gdje smo predočili i određenje zone njihovog interesa. Važno je bilo napraviti diferencijaciju između međunarodne pomoći koja daje rezultate, te one koja se u konačnici ne pokazuje kao efekisana, na što često ne može da utječu zemlje donatori. Rad se ograničio na primjere razvojne pomoći koju upućuju Kina, Sjedinjene Američke Države i Evropske unije, ali je bitno istaći činjenicu kako i druge države koje nisu obuhvaćene ovim istraživanjem također imaju ulogu donatora razvojne pomoći. Razvojna pomoć koju jedna država daje, a druga prima, može poslužiti kao sredstvo za ostvarivanje obostranih interesa, ali ne nužno. U kontekstu prostora Zapadnog Balkana i aktuelnog nastojanja ovog područja da se pridruži Evropskoj uniji, pojašnjeno je kontinuirano dugogodišnje djelovanje Evropske unije i njene razvojne pomoći.

Kroz analizu smo došli do zaključka da razvojna pomoć predstavlja instrument geopolitike, što je posebno vidljivo kroz primjer Zapadnog Balkana, gdje države primaoci pomoći usklađuju vlastite državne politike sa EU. Također, efekti i trenuci u kojima se razvojna pomoć ubrizgava u određene države, ukazuje na geopolitički aspekt. Tematiziranje međunarodne razvojne pomoći kao sredstva geopolitike predstavlja izuzetno značajnu temu u pogledu aktuelne geopolitičke situacije u svijetu, te stoga ovaj rad predstavlja mali doprinos u smjeru populariziranja ove teme u akademskoj javnosti Zapadnog Balkana.

Literatura

1. Admir Čavalić, Intervju, 2024, U arhivi autora
2. Adnan Ćerimagić, Intervju, 2024, U arhivi autora
3. Adnan Kapo, Intervju, 2024., U arhivi autora.
4. Acemogulu D, Robinson J.A., 2024. *Zašto narodi propadaju: porijeklo moći, prosperiteta i siromaštva*, Tuzla: Dialogos

5. Bermeo, S. 2017. *Aid Allocation and Targeted Development in an Increasingly Connected World*, Cambridge: Cambridge University Press
6. CROSOL, „Službena razvojna pomoć u zemljama Zapadnog Balkana: Put prema naprijed“, Dostupno na: https://crosol.hr/wp-content/uploads/2024/02/Sluzbena-razvojna-pomoc-u-zemljama-Zapadnog-Balkana_Put-prema-naprijed.pdf Pristupljeno (7. 5. 2024.)
7. Dž. Miršajmer, 2017. *Tragedija politike velikih sila*, Beograd: Čigoja štampa
8. Džananović, N. 2018. *Uvod u vanjsku politiku Evropske unije*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu Fakultet političkih nauka
9. *EU: Solunski summit bit će prekretnica za zemlje zapadnog Balkana (18/6/03) - 2003-06-18, Glas Amerike*, Dostupno na: <https://ba.voanews.com/a/a-37-a-2003-06-18-9-1-85874527/1153534.html>. Pristupljeno: (16.5. 2024.)
10. Ferguson, J. 1999. 7. *Global Disconnect: Abjection and the Aftermath of Modernism*, U: 7. *Global Disconnect: Abjection and the Aftermath of Modernism*. California: University of California Press
11. Hasić, J, Džananović, N, Ramić Mesihović, L. 2020. Implicit contestations of EU foreign policy norm-domestication in Bosnia and Herzegovina and North Macedonia, 6:4-5, *Global Affair*
12. Hunjak Štula, V. 2022. *Međunarodna razvojna pomoć kao sredstvo postizanja vanjskopolitičkih ciljeva Francuske i Njemačke*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Zagreb
13. Hunjak Štula, V., 2020. Development aid benefits for donor countries, *National Library of Serbia*, Vol. LXXIV, br. 2
14. G. O. Tuathail, 2007. *Uvod u geopolitiku*. Zagreb: Politička kultura
15. Lulić Grozdanoski N., 2015. *Razvojna suradnja na Bliskom istoku: preduvjeti, izazovi i mogućnosti za izgradnju razvojnog partnerstva*, *Političke analize*, 6: 23
16. E. Spahic, A. Osmic, E. Čustović, 2019. The importance of promoting sustainable development goals for their implementation within society-case study: Bosnia and Herzegovina, U: *Economic and Social Development: Book of Proceedings.*, Warsaw: Varazdin Development and Entrepreneurship Agency, Varazdin, Croatia / University North, Koprivnica, Croatia / Faculty of Management University of Warsaw, Warsaw, Poland / Faculty of Law, Economics and Social Sciences Sale - Mohammed V University in Rabat, Morocco / Polytechnic of Medimurje in Cakovec, Cakovec, Croatia
17. N. Stekić, 2020. Hegemonska stabilnost u eri okrnjenog tehnološkog suvereniteta, U: V. Ajzenhamer, N. Vuković. *Čovek, prostor, tehnologija, ideje: međunarodna bezbednost u trećoj dekadi 21. veka*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu ; Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti.
18. Esteban, M. “et all. 2023. Development Aid and Geopolitics: The EU’s Global Gateway Initiative, Elcano Royal, (online) Dostupno na:

- <https://www.realinstitutoelcano.org/en/policy-paper/development-aid-and-geopolitics-the-eus-global-gateway-initiative/>. Pristupljeno: (29. 10. 2024)
19. E, Farny., *Dependency Theory: A Useful Tool for Analyzing Global Inequalities Today?*. (online) Dostupno na: <https://www.e-ir.info/2016/11/23/dependency-theory-a-useful-tool-for-analyzing-global-inequalities-today/>. Pristupljeno: (26.7. 2024.)
 20. Krstinovska, A. 2022. *China's development assistance to the Western Balkans and its impact on democratic governance and decision-making*, *Journal of Liberty and International Affairs* 8, .
 21. Kisindžer, H, 2016. *Diplomatija*, Beograd: Kosmos izdavaštvo.
 22. Kieh, G. Klay Jr., Wonkeryor, E. Lama, 2010. *China's development aid to Africa*, *International Studies Journal*, 7(3).
 23. Mihailović Božo, Intervju, 2023., U arhivi autora.
 24. Nada Vojvodić Intervju, 2024, U arhivi autora
 25. Džananović, N. 2018. *Uvod u vanjsku politiku Evropske unije*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu Fakultet političkih nauka
 26. Miliband, D, Gurumurthy, R. 2015. *Improving Humanitarian Aid: How to Make Relief More Efficient and Effective*, *Foreign Affairs* 94, 4.
 27. Official Development Assistance in the Western Balkans, 1990-2022 Published – BCSDN, 5. Dostupno na: https://crosol.hr/wp-content/uploads/2024/02/Sluzbena-razvojna-pomoc-u-zemljama-Zapadnog-Balkana_-Put-prema-naprijed.pdf, Pristupljeno: (26.7.2024.).
 28. S. Blodgett Bermeo, 2017. *Aid Allocation and Targeted Development in an Increasingly Connected World*, *International Organization* 71., (4), str. 2.
 29. Szymańska, J, Kugiel, P. 2020. *Development Aid as a Tool of the EU's Migration Policy*, *Studia z Polityki Publicznej* 7, 4(28).
 30. Jurkat, K, Moll, N. 2022. *Solidarity Is More than a Slogan. International Workers Aid During and After the 1992–1995 War in Bosnia and Herzegovina*, *Comparative Southeast European Studies* 70, 2.
 31. PHARE, European Commission, Dostupno na: https://nuclear-safety-cooperation.ec.europa.eu/phare_en , Pristupljeno: (11. 11. 2024.)
 32. *Ured za harmonizaciju i koordinaciju sustava plaćanja u poljoprivredi, prehrani i ruralnom razvitku Bosne i Hercegovine*, Dostupno na: https://www.hops.gov.ba/predpristupni_fondovi/IPA/default.aspx?langTag=hr-HR, Pristupljeno: (11. 11. 2024.)
 33. Radio Slobodna Evropa, *Plan rasta 'Brisela za Zapadni Balkan: Šest milijardi evra pomoći i pristup tržištu EU*, Pristupljeno: (8.8.2024.)
 34. *Saradnja sa zemljama u razvoju*, Dostupno na: www.advantageaustria.org, Pristupljeno: (26. 7. 2024.)
 35. Una Čilić, „Nakon 20 godina američka vojska napustila Bagram bazu u Afganistanu“, *Radio Slobodna Evropa*, Dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/afganistan-amerika-vojska-povlacenje-bagram-31337609.html> , Pristupljeno: (5.10.2024.)
 36. „Who we are“, <https://www.undp.org/> , Pristupljeno: (29. 10. 2024.)

Pogledi i mišljenja / Views and Opinions

Anis H. Bajrektarević
Beč (Austrija) / Vienna (Austria)
anis@corpsdiplomatie.cd

UDK / UDC 172:32(4)

Primljeno / Received: 02. 10. 2025.

Prihvaćeno / Accepted: 29. 12. 2025.

**PROGONJENA DVJEMA AKTUALNIM GUERNIKAMA,
EUROPA TRAŽI SVOJ MORALNI TRIJUMF
(POUKE IZ ISLANDA, BUTANA I NOVOG ZELANDA)**

**HAUNTED BY TWO CONTEMPORARY GUERNICAS,
EUROPE SEEKS ITS MORAL TRIUMPH
(LESSONS FROM ICELAND, BHUTAN AND NEW ZEALAND)**

„Nisu zidovi ti koji čine zatvor, već sami zatvorenici.”

— Mak Dizdar

Uvod

Gonjen dvjema gernikama, koje lakomisleno zovemo sukobima, bez kraja i jasna početka - Palestinom i Ukrajinom - te zarobljen u ciklusu konfrontacijske beznade, europski kontinent se čuti demoralizirano i dezorijentirano, deindustrijalizirano i obespravljeno. Svjedočeći gubitku sopstvene geopolitičke centralnosti, raspadu globalne suradnje — moglo bi se reći: deglobalizaciji (slowbalisation)— svojom nutar-njem razognjištavanju, urušavanju društvene kohezije i pucanju međugeneracijskog ugovora. Europa očajnički traži ne samo stabilnost, već i svoj moralni trijumf.

Što bi moglo označiti takvu prekretnicu? Je li strateško razdvajanje i geoekonomska binarizacija izlaz iz trenutnog stanja? Postoji li, na horizontu dostižne budućnosti, model obnove — utemeljen ne na apstraktnim geopolitičkim ambicijama, već na opipljivoj, stvarnoj dobrobiti svih svojih građana? U potrazi za odgovorom, Europa bi mogla pogledati ne prema svojoj (selektivno tumačenoj) prošlosti ili (zavaravajućoj) moći, već prema svojim prioritetima – budućim naraštajima.

Island, Butan i Novi Zeland: Tri pravca redefiniranja prosperiteta

U svijetu kojim često dominiraju gospodarski pokazatelji poput bruto domaćeg proizvoda (BDP), neke su se države usudile preispitati što znači istinski napredovati. Umjesto da teže isključivo financijskoj dobiti, zemlje poput Islanda, Butana i Novog Zelanda poduzele su hrabre korake kako bi dale prednost cjelokupnoj dobrobiti svojih građana. Nedavna promjena u Islandu prema četverodnevnom radnom tjednu na nacionalnoj razini, dugogodišnji naglasak Butana na Bruto nacionalnoj sreći (GNH), te proračunski okvir Novog Zelanda usmjeren na dobrobit, ilustriraju tri različita, ali duboko povezana pristupa redefiniranju napretka u 21. stoljeću.

Island: Revolucija ravnoteže između rada i života

Od 2019. godine, Island je na čelu inovativnog eksperimenta u reformi radnog vremena. Kroz niz pokusa koje su vodili gradsko vijeće Reykjavíka i nacionalna vlada, zemlja je testirala skraćeno radno vrijeme za tisuće radnika — bez smanjenja plaće (Haraldsson & Kellam, 2021). Rezultati su bili iznimno pozitivni: poboljšana ravnoteža između poslovnog i privatnog života, niže razine stresa, a u mnogim slučajevima i veća produktivnost.

Islandski model osporava pretpostavku da više radnih sati znači i veću učinkovitost. Osim toga, doveo je do pozitivnih promjena u rodnoj ravnopravnosti: muškarci i žene izvijestili su o ravnomjernijem dijeljenju kućanskih i roditeljskih obaveza, čime je skraćeni radni tjedan postao ne samo radna reforma već i kulturni pomak.

Za razliku od dominantnih narativa koji nove tehnologije (poput umjetne inteligencije) povezuju s masovnim gubitkom radnih mjesta, islandski slučaj predstavlja izuzetno svijetlu iznimku. Ova transformacija odražava širu nacionalnu predanost mentalnom zdravlju, jednakosti i općem blagostanju. Islandski uspjeh pokazuje da redefiniranje radnog tjedna može poboljšati kako kvalitetu života, tako i gospodarsku učinkovitost.

Jednostavno rečeno, nove tehnologije mogu biti sredstvo **samoostvarenja za mnoge**, a ne samo **profit za nekolicinu**.

Butan: Sreća iznad BDP-a, razvoj iznad rasta

Butan je svjetski primjer zemlje koja je službeno odbacila BDP kao jedino mjerilo napretka. Od 1970-ih godina, država je prihvatila filozofiju Bruto nacionalne sreće (GNH) – razvojni pristup strukturiran oko devet područja, uključujući psihološku dobrobit, zdravstvo, obrazovanje, dobro upravljanje i ekološku raznolikost (Ura et al., 2012). Ovaj višedimenzionalni model osmišljen je kako bi se osiguralo da materijalni rast ne dolazi na račun duhovnog i okolišnog integriteta.

Butanske politike odražavaju tu filozofiju. Zemlja je ne samo **karbon-negativna** — apsorbira više ugljika nego što ga emitira — već Ustavom nalaže očuvanje najmanje 60% šumskog pokrova (Kraljevska vlada Butana, 2008). Turizam je ograničen kako bi se smanjio kulturni i ekološki utjecaj, a svi nacionalni planovi moraju proći kroz GNH alat za procjenu politika. Sreća pojedinca u Butanu je ustavom zagarantirana kategorija.

Već je Rimski Klub u svojem ključnom izvještaju iz 1972. godine *Granice rasta* upozorio da će nekontrolirani gospodarski i populacijski rast neminovno doći u sukob s ograničenim resursima planeta (Meadows et al., 1972). Filozofija Butanovog razvoja može se promatrati kao rijedak primjer stvarne primjene te spoznaje: zemlja koja oblikuje svoje politike prema planetarnim granicama prije nego ih prekorači.

Butan **nije protiv gospodarskog rasta**, već mu daje smisao kroz **društveni razvoj**, slijedeći matricu 3M: **maksimalno dobro za maksimalan broj vrsta tijekom maksimum vremena**.

Novi Zeland: Proračun usmjeren na dobrobit

Novi Zeland je jedan od pionira u implementaciji proračuna usmjerenog na dobrobit, koncepta koji je uveden 2019. godine pod vodstvom tadašnjeg premijera Jacinde Ardern (i ministar financija Grant Robertson). Ovaj pristup znači da se državna sredstva i politike ne mjere isključivo ekonomskim pokazateljima kao što je BDP, već i njihovim utjecajem na kvalitetu života, zdravlje, obrazovanje, okoliš i socijalnu pravednost, te sveukupnu koheziju društva. (Prednost se daje dugoročnim ciljevima zajednice koji uključuju smanjenje nejednakosti i zaštitu prirodnih resursa, te podršku marginaliziranim zajednicama, poput *Maori* i *Pasifika* naroda.)

Ovaj model predstavlja snažan primjer kako zemlje mogu težiti održivom i inkluzivnom razvoju, usklađujući gospodarski rast s ljudskim i ekološkim potrebama. Tamošnja praksa potiče druge države da preispitaju svoje prioritete i pređu s uskog fokusa na ekonomske brojke na sveobuhvatnije mjere stvarnog prosperiteta zajednice.

Kako ističe ekonomist Thomas Piketty u djelu *Kapital i ideologija*: „**Svako ljudsko društvo mora opravdati svoje nejednakosti; ako se za njih ne pronadu razlozi, cijeli politički i društveni poredak mogao bi se urušiti**“ (Piketty, 2020., str. 6).

Island, Butan i Novi Zeland kao i mnogi sporadici primjeri iz Latinske Amerike (poput onih Urugvaja, Brazila, Perua, Meksika, Argentine, Venecuele) implicitno odgovaraju na ovaj izazov smanjenjem strukturnih nejednakosti i ugradnjom dobrobiti u svoje političke okvire.

Globalni pokret prema dobrobiti

Iako se detalji razlikuju, Island, Butan i Novi Zeland predstavljaju značajan pomak u nacionalnim prioritetima. Oni izazivaju dominantni globalni narativ koji uspjeh definira isključivo kroz ekonomske pokazatelje. Njihova iskustva pokazuju da je moguće podići zdravlje, jednakost, održivost i sreću bez žrtvovanja prosperiteta.

Trend je pravovremen: Svijet danas suočava se s epidemijom iscrpljenosti, klimatskim krizama, urušavanjem društvene kohezije, rastućom nejednakošću i prekomjernom militarizacijom umjesto dobrosusjedskom kolektivnom sigurnošću. Tradicionalni model rasta po svaku cijenu više nije dovoljan; Niti veća proizvodnja vodi prosperitetu, niti povećanje sigurnosnih troškova donosi veću stabilnost i sigurnost. Izvještaj *Granice rasta* predvidio je sustavni kolaps ukoliko se društva ne udalje od potrage za beskonačnim materijalnim rastom (Meadows i sur., 1972). Ovo upozorenje, koje i desetljećima kasnije potvrđuju liječnici sociolozi i ekonomisti, danas je važnije nego ikad.

Kako piše Piketty (2014), „**Povijest nejednakosti oblikuju načini na koje se gospodarski, društveni i politički sustavi međusobno isprepliću**“ (str. 20). Ove tri zemlje, kao i mnogi raniji prijemjeri, nude model interakcije koji promiče dostojanstvo, pravdu, uključenost i koheziju, umjesto puke ekspanzije.

Pravo na analogni život i mentalnu ravnotežu u doba prekomjerne digitalizacije

Paralelno sa strukturnim gospodarskim reformama, svaki značajan pomak prema dobrobiti u Europi mora također prepoznati psihološke i društvene troškove stalne digitalne izloženosti. Najnovija uključivanja digitalnih platformi u gotovo sve aspekte života — rad, obrazovanje, upravljanje, pa čak i slobodno vrijeme — stvorila su ono što mnogi danas nazivaju kulturom stalne dostupnosti. To nije samo izbrisalo granice između javnog i privatnog života, stvarnog i simuliranog, već je pridonijelo i rastućim razinama anksioznosti, sindromu izgaranja (burnout) i digitalnoj iscrpljenosti, osobito među mlađim generacijama.

Plan oporavka utemeljen na dobrobiti mora braniti ono što bi se moglo nazvati temeljnim, pravom na analogni život — pravom na smisleno vrijeme izvan mreže, bez posredovanja ekrana, algoritama ili obavijesti. Javne institucije, radna mjesta i škole trebale bi aktivno promicati “analogne vikende”, programe uranjanja u prirodu i zone bez ekrana kako bi se vratila pažnja, mentalna ravnoteža i ljudska povezanost.

Kao što je dalekovido primijetio Erich Fromm, moderni čovjek riskira da postane “‘imati‘ umjesto ‘biti‘, zarobljen u načinu postojanja kojim dominira posjedovanje i potrošnja, umjesto autentičnog iskustva i prisutnosti“ (Fromm, 1976., str. 41). Zaštita analognog prostora i usporavanje, nije nostalgični čin, već strateško ulaganje u mentalnu otpornost i građansku koheziju u dobu pretjerane stimulacije, osobito za mlađe generacije naših društava. (Modaliteti analognih povlačenja, kao što su oni koje nudi Globalna akademija za buduće upravljanje (Global Academy for Future Governance), vrijedni su modeli za razmišljanje, mentalnu regeneraciju i prilagodbu.)

Plan oporavka za Europsku Uniju i njene zemlje kandidate

Slijedstveno, velik dio Europske unije — a osobito zemlje kandidati — suočavaju se sa strukturnom stagnacijom. Regionalne nejednakosti, (dugotrajna) nezaposlenost mladih, demografski pad i erozija demokracije (apstinencija birača) odražavaju širu krizu legitimnosti i svrhe. Iako je kratkoročni oporavak EU-a (intervencija primarne emisije) pružio privremeni poticaj, dublji strukturni problemi ostaju neriješeni.

Bivši grčki ministar financija Yanis Varoufakis tvrdi da je europski gospodarski okvir često vođen tehnokratskom logikom koja izolira fiskalnu politiku od demokratske kontrole (Varoufakis, 2017). U svojim djelima zagovara radikalnu demokratizaciju gospodarskog života, javna ulaganja u zelenu tehnologiju i zamjenu ekstraktivnog kapitalizma participativnim modelima (Varoufakis, 2020) – sličnima jugoslavenskim modelima društvenog (a ne državnog) samoupravljanja, takozvanim samoupravnim interesnim zajednicama rada (SIZ i OUR).

Te ideje, prethodno provedene u Jugoslaviji, Španjolskoj (Mondragon), Pareconu (inicijativa Alberta-Hahnela), radničkim zadrugama u vlasništvu radnika (npr. SAD, Argentina, Italija) i izraelskim kibucima, snažno su usklađene s modelima upravljanja usmjerenim na dobrobit koji su nedavno provedeni na Islandu, u Butanu i na Novom Zelandu. Zealand.¹

Europski plan oporavka inspiriran ovim primjerima uključivao bi šest strateških smjernica:

1. **Institucionalizacija dobrobiti, smanjenje nejednakosti i pravedno društvo:** Europska unija trebala bi službeno integrirati pokazatelje dobrobiti — poput *OECD-ova Indeksa boljeg života* (ili DBH, or the HDI of UNDP-ija) — u svoje okvire za financiranje i evaluaciju, osobito unutar kohezijskih i pretpristupnih politika. To bi trebalo biti povezano s kvalitetnim obrazovanjem i zdravstvom, progresivnim oporezivanjem i sustavima socijalne sigurnosti koji štite ranjive skupine, pristupačnim stanovanjem, borbom protiv generacijske diskriminacije te stvaranjem jednakih socioekonomskih i demografskih prilika za cjelokupno stanovništvo; uz poticanje samoostvarenja i osobnog razvoja;

¹ Vrijedi istaknuti stvarne pokušaje poštivanja autonomije rada i samoostvarenja društva u cjelini — koji su se oslanjali na Antonia Gramscija, Herberta Marcusea, kao i na radove Erika Olina Wrighta, Murraya Bookchina, Michaela Polanyija te autora Parecon-a: Michaela Alberta i Robina Hahnela. Ipak, s obzirom na njegovu planetarnu prisutnost, te kontekst suvremenog djelovanja, mislilac koji je najbliži tim idejama jest Friedrich Hayek. I doista, jugoslavenski sustav samoupravljanja predstavlja najpotpuniju i najrazrađeniju realizaciju osnovne Hayekove (socio)ekonomske teorije. I Hayekova teorija, kao i jugoslavenska praksa, smatrali su sljedeće ključnima za trajni uspjeh društva: (i) decentralizaciju; (ii) optimizaciju tržišnih mehanizama; (iii) ograničenje centralnog planiranja, te (iv) jačanje slobode i autonomije. Naravno, dok je Hayek bio primarno usmjeren na čisto ekonomske potrebe, jugoslavenski je sustav pokazao izrazitu brigu za **širu i trajnu društvenu dobrobit**, uklanjajući mnoge skrivene troškove koji inače opterećuju društvo.

2. **Reforma radnih struktura:** Kao što je to učinio Island, Europa bi trebala pokrenuti pilot-programe kraćeg radnog tjedna, fleksibilnog radnog vremena i univerzalnih programa skrbi. Ove promjene izravno bi se usmjerile na smanjenje izgaranja (burnout) i poboljšanje ravnoteže između poslovnog i privatnog života za sve generacije. Ukratko, tehnologija bi trebala služiti ljudima, a ne raditi protiv njih — spajajući ljudski razvoj i sveukupni napredak radno sposobnog stanovništva s rastom potaknutim inovativnim tehnologijama;
3. **Generacijska tranzicija i zapošljavanje mladih:** Europa mora odgovoriti na rastuću krizu dugotrajne nezaposlenosti i podzaposlenosti mladih. Trajan međugeneracijski ugovor, kao i generacijska obnova, zahtijevaju velika ulaganja u obrazovanje, zelene i digitalne vještine, naukovanja i osiguravanje puta prema smislenom i dostojanstvenom radu. **„Novi međugeneracijski sporazum“** mogao bi spriječiti ekonomsku obeshrabrenost i iseljavanje koje ugrožava demografsku ravnotežu u mnogim dijelovima Europe;
4. **Demografska obnova i uredne migracije:** Niske stope nataliteta i starenje stanovništva, osobito u južnoj, srednjoj i istočnoj Europi, predstavljaju strukturne rizike za društveni ugovor i održivost. Ključne su politike koje spajaju ravnotežu između poslovnog i privatnog života (kao što su dostupnost skrbi za djecu i roditeljski dopust), pristupačno stanovanje i strategije zadržavanja mladih, te pomoć roditeljima. Bez generacijske obnove, europski sustavi socijalne skrbi i demokratske institucije riskiraju stagnaciju. Europa mora rješavati temeljne uzroke prisilnih migracija i podržati **povratak ekonomskih migranata i „nomada socijalne pomoći“**, povezujući ga s gospodarskim razvojem regija iz kojih ti migranti potječu – to je i socijalno i ekonomski jeftinije;
5. **Pretjerana sigurnizacija i okolišna ograničenja, zelena ulaganja: Podsjećajući se na upozorenja iz izvještaja *Granice rasta* (Meadows i sur., 1972), Europa se mora suzdržati od huškanja na rat i deklarativne prekomjerne militarizacije, dok hitno redefinira svoju politiku prema susjedstvu (arktička politika, istočna politika, oživljavanje euro-mediterranskog Barcelonskog procesa, uravnotežena transatlantska politika uključivanjem Srednje i Latinske Amerike). Zelena ulaganja trebala bi prvenstveno osigurati čiste i pouzdane izvore energije, ali i održive načine prijevoza diljem kontinentalne Europe — poput mreža brzih željeznica. Ova tranzicija — prema održivoj infrastrukturi, lokalnoj otpornosti i ekološkoj regeneraciji — ne smije se promatrati kao trošak, već kao **generacijska obveza**. Ne kao teret, nego kao **prilika**;**

6. **Demokratizacija donošenja politika:** Nadahnuta pozivima Yanisa Varoufakisa na ekonomsku demokratizaciju, kao i prijašnjim jugoslavenskim modelom samoupravljanja – uključujući SDK (sustav beznaknadne monetarne/financijske infrastrukture),² – Europska unija trebala bi proširiti participativno upravljanje putem građanskih skupština, regionalnih vijeća te društvenog i međugeneracijskog dijaloga. Ovi mehanizmi pomogli bi preokrenuti deficit povjerenja i demokracije te osigurati da se **mlađe generacije doista osjećaju uključenima i saslušanima** u procesima donošenja odluka.

Putem obnove Europe

Island, Butan i Novi Zeland, i slični primjeri prije, predstavljaju različite, ali usklađene trendove u upravljanju: prioritet dobrobiti nad tradicionalnim ekonomskim pokazateljima. Bilo kroz skraćeni radni tjedan, razvoj temeljen na sreći ili proračun usmjeren na dobrobit, ove zemlje utiru put prema humanijoj i održivijoj budućnosti. Rad Thomasa Pikettyja, a prije njega Praxisovaca, dodatno potvrđuje potrebu za takvim promišljanjem. Kako on tvrdi, trajna nejednakost ne može se razumjeti odvojeno od sustava koji je proizvode i opravdavaju. Rimski Klub je prije nekoliko desetljeća upozorio da planeta sama ne može podnijeti dominantne ekonomske modele koje smo naslijedili. Yanis Varoufakis dodaje da demokracija mora ponovno biti u središtu ekonomskog dizajna, što potvrđuje i uspješno testirani jugoslavenski model društvenog vlasništva i samoupravljanja.³

Za EFTA-u, Europsku uniju i njezine zemlje kandidate, ovo nije samo trenutak za gospodarsko popravljavanje — već i za generacijsku obnovu. Uz hrabar zaokret prema dobrobiti, uključivosti, osnaživanju mladih te hitnim

² Apsolutno je fascinantno i izuzetno poučno usporediti blockchain i jugoslavenski SDK (Služba društvenog knjigovodstva). Stoga autor ovog teksta poziva istraživače i praktičare da detaljnije prouče SDK sustav radi daljnjeg unapređenja bankarskog i financijskog sustava. Iako se znatno razlikuju po tehnologiji i povijesnom kontekstu, ova dva sustava dijele brojne konceptualne sličnosti u načinu na koji upravljaju odgovornošću, naknadama, decentralizacijom i transparentnošću. Jugoslavenski SDK je, na mnogo načina, predstavljao proto-blockchain ideju u centraliziranom, društveno-vlasničkom obliku: (i) Funkcionirao je kao klirinška kuća ili državni registar, ne naplaćujući nikakve naknade za svoje usluge. Dakle, bio je domaći javni servis, a ne (inozemno kontrolirana) institucija koja teži profitu; (ii) Ugrađivao je povjerenje i usklađenost unutar decentralizirane financijske infrastrukture; (iii) Omogućavao je transparentnost i kontrolu putem centraliziranog društvenog nadzora i javnog vođenja evidencije; (iv) Težio je sistemskoj odgovornosti, slično onome čemu današnji blockchain sustavi teže; (v) uživao punu podršku i povjerenje cijele zajednice jer je iznjedrio iz sopstvenog društva.

³ Jedna od najutjecajnijih figura književnosti, politike i kulture modernog doba, Jean-Paul Sartre, poznato je rekao: „Jugoslavija je ostvarenje moje filozofije.”

rješavanjem problema prevelike financijalizacije, prekomjerne digitalizacije, pretjerane sigurnizacije i prekomjerne potrošnje, uzimajući u obzir ekološke granice, Europa može izgraditi novu osnovu za prosperitet — koja služi i njezinim građanima i planetu, te postaje model za mnoge buduće generacije.

Je li moralni trijumf dostižan?

Na kraju, hoće li Europa ikada ponovno moći moralno trijumfirati? Glavne prepreke takvom postignuću, osobito uzimajući u obzir gubitak inicijative kontinenta na međunarodnoj sceni, mogu se sažeti na sljedeći način:

- (i) Unutarnja fragmentacija (nesuglasice i nedosljednosti);
- (ii) Vanjske ovisnosti koje umanjuju autonomiju Europe (ovisnost o SAD-u za sigurnost, Kini za trgovinu, Rusiji za energiju te južnim i istočnim perifernim područjima za demografsku kompenzaciju);
- (iii) Moralne nedosljednosti (upitna prodaja oružja, selektivno poštivanje ljudskih prava, vladavine prava, demokracije i humanitarnog prava unutar i izvan kontinenta, pristup sportskim i kulturnim događajima);
- (iv) Poskolonijalni propusti i povijesna amnezija (teret imperijalne prošlosti, paternalizam spram Globalnog juga, suptilni šovinizam u obrazovanju, medijima i kulturi);
- (v) Prioritizacija ekonomije nad principima (poslovni ugovori vođeni profitom umjesto moralnim imperativima, povjesnoj zadaći, i pravnim obvezama);
- (vi) Gubitak meke moći i kulturnog vodstva kao glavne moći Europe na svjetskoj pozornici (dugo je Europa imala monopol nad povijesnim autoritetom, bila svjetionik humanizma i moralni rezervoar).

Ukratko, glavna prepreka kontinenta moralnom trijumfu nije nedostatak nj. vrijednosti, već odustvo koherentnog, principijelnog i odlučnog djelovanja za njihovu obranu i promociju u fragmentiranom, interesima vođenom globalnom sustavu. Bez istinskog vodstva, jedinstva, kolektivne (a ne selektivne) sigurnosti kako je određeno Helsinkškim Završnim Aktom i Poveljom, strateške neovisnosti i koherentnosti, kao i hrabrosti da se prihvate ekonomski i politički troškovi zbog moralnog vodstva, Europa riskira daljnju irelevantnost na svjetskoj sceni. Bhutan ili Nepal, izbor je jednostavan.⁴

⁴ Gornje se odnosi na nedavni masovni općenarodni revolt protiv sve tri glavne političke stranke - vladajuće i oporbenih - potaknut nepodnošljivim društvenim i ekonomskim razlikama u nepalskom društvu. Nezadovoljstvo, koje je preraslo u nasilje i rezultiralo smrtnim slučajevima, ozljedama te bezglavim bjegom državnih dužnosnika i njihovih članova obitelji van zemlje, bilo je potaknuto kroničnim, neriješenim problemima poput dugotrajne nezaposlenosti mladih, korupcije, nedostatka pristupa kvalitetnom obrazovanju i zdravstvenoj skrbi te sve većim jazom između bogatih i siromašnih.

Literatura

1. Haraldsson, G. D., & Kellam, J. (2021). *Going public: Lessons from Iceland's journey to a shorter working week*. Alda – Association for Sustainability and Democracy <https://autonomy.work/portfolio/icelandsww/>
2. Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J., & Behrens, W. W. (1972). *The limits to growth*. Club of Rome. Universe Books.
3. New Zealand Treasury. (2019). *The Wellbeing Budget 2019*. Government of New Zealand. <https://www.treasury.govt.nz/publications/wellbeing-budget/wellbeing-budget-2019>
4. Piketty, T. (2014). *Capital in the Twenty-First Century* (A. Goldhammer, Trans.). Belknap Press.
5. Piketty, T. (2020). *Capital and ideology* (A. Goldhammer, Trans.). Harvard University Press.
6. Royal Government of Bhutan. (2008). *The Constitution of the Kingdom of Bhutan* http://www.nationalcouncil.bt/assets/uploads/docs/acts/2014/The_Constitution_of_Bhutan_2008.pdf
7. Ura, K., Alkire, S., Zangmo, T., & Wangdi, K. (2012). *A short guide to Gross National Happiness Index*. Centre for Bhutan Studies. <https://ophi.org.uk/wp-content/uploads/Bhutan-GNH-Index-short-guide.pdf>
8. Fromm, E. (1976). *To Have or To Be?* Continuum.
9. Bajrektarevic, A. (2005). OSCE EF 13th Ministerial, Closing Session (EF.NGO/9/05) www.osce.org/files/f/documents/1/7/14857.pdf
10. Hayek, F. A. (1982). *Law, legislation and liberty: A new statement of the liberal principles of justice and political economy* (Vols. 1–3). University of Chicago Press.
11. Baković, J. (1979). *Služba društvenog knjigovodstva u sistemu socijalističkog samoupravljanja*, Narodne Novine, Zagreb-Sarajevo
12. Sartre, J-P. (1985). *Critique de la raison dialectique*, Éditions Gallimard
13. Varoufakis, Y. (2017). *Adults in the room: My battle with Europe's deep establishment*.
14. Bajrektarević, A. H. (2013). Geopolitics of Peter Pan, Europe of the West: Imperialism of Imagination. *Geopolitics, History, and International Relations*, 5(2), 136–150

Prikazi i osvrti / Reviews and Comments

Fuad Didić

Bivši diplomata (BiH) / Former diplomat (BiH)

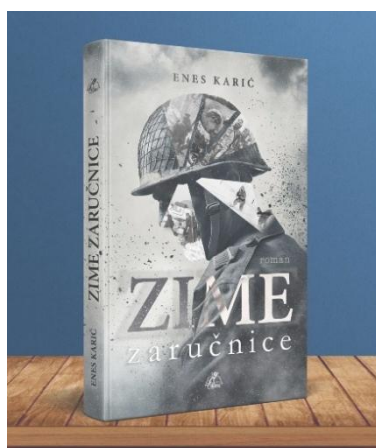
f.didic@ymail.com

Primljeno / Received: 03. 08. 2025.

Prihvaćeno / Accepted: 29. 12. 2025.

HASANOVO „SADIVANJE NOVOG SVITA“¹

HASAN'S „SOWING OF A NEW WORLD“²

Sa narativom individulanog sjećanja Karić sa svojim novim romanom ne ulazi samo u trend „literature sjećanja“ nego, u našem kulturnom miljeu najavljuje, povratak prisilno potisnutih, marginaliziranih, zaboravljenih, porobljenih; on tako redefiniše identitet Bosne i otkriva njenu novu perspektivu, refleks života, osvježava emociju, vraća osjećaj čula mirisa ili, sluha u medij našeg identiteta, podaruje nam živi pogled na novu „semiotiku Bosne“, i pronalazi puls života tamo gdje je već sve zaboravljeno.

Roman „Zime zaručnice“ sa podnaslovom „Doživljaji njemačkog vojnika Hasana“ mnogo su više od prilike za ponovnu procjenu i preispitivanje savremene pošasti vladavine totalitarnih Sistema i nekrologije smrti.

¹ Tekst je osvrtno na knjigu: Enes Karić, *Zime Zaručnice – doživljaji njemačkog vojnika Hasana*, „Illum“ Bužim, 2025.

² This text is a review of the book: Enes Karić, *Zime Zaručnice – doživljaji njemačkog vojnika Hasana*, „Illum“ Bužim, 2025.

Trijumf ljudskog identiteta i vrijednosti nad patologijom ljudskog uništenja sija gotovo svuda u ovom najnovijem Karićevom djelu.

Duboko smo dirnuti tom literarnom snagom sa kojom Karić afirmiše pojedinačne ljude uhvaćene u vrtlogu zla i, kako je on iskreno okrenut prema načinu na koji oni podnose i savladavaju patnju u najgorim mogućim okolnostima rata i ropstva. To njegovo zadržavanje na preživljavanju ljudi i, to odbijanje da se bavi posljedicama koje proizvodi „Poredak Zla“ čini samu dušu ovog izvanrednog historijsko-filozofskog štiva.

Enes Karić nas iznova i iznova iznenađuje svojim izborom jedne, postmodernističke i, nikada ranije kod nas obrađene teme, o sudbini „seljačkog sina“ iz sela Višnjeva, njemačkog vojnika“ čija je životna putanja ispunjena brojnim životnim paradoksima, preokretima, i nevjerojatnim ratnim događanjima i, koji će osvojiti simpatije čitalaca načinom na koji je podnosio patnju i odbio brisanje iz pamćenja kolektiva.

Autor, vrlo hrabro preuzima teret da ispriča njegovu intimnu i pretešku priču o „sadivanju novog svijeta“ i, „rađanju novog, nekvaranog, čojeka brez pohlepe...“ kojom potkopava ranije skrojene tabue, stereotipe i uvjerenja o izgradnji „totalitarističkog raja“ i, dekonstruira, kod nas još, duboko uvriježene predstave, kako Povijest okončava u nekoj apsolutnoj umnosti i, postizanju konačne pravde recimo, za one nad kojima je izvršen najteži zločin genocida.

Sa ovom inspirativnom i, nadahnjujućom pričom „sjećanja“ njemačkog vojnika Hasana K. „jednog od...najlipših momaka na svitu...“ Karić također, želi u pozitivnom smjeru, mijenjati razumijevanje imaginacije o Bošnjacima, narodu koji nikada u stoljećima potiskivanja „sjećanja“ nije imao dovoljno samouvjerenja, da bez ograničenja, izrazi svoja osjećanja i dobije tu bitku sa „zaboravom“.

Karićeva književnost sa ovom temom otvara novi pogled i donosi nova iskustva ali, i postavlja brojna pitanja o nama – o osjećaju krivice, o šutnji i povlačenju u sebe pred izazovima promjene svijeta, o našem odnosu prema zlu i patnji. Njemački vojnik Hasan K. je povratkom u Višnjevo, poslije 3 godina službe u jedinicama Rajha i, 10 godina robije u sibirskim bespućima, ostao je povučen u sebe, ters, bez zaposlenja, i, ova „sjećanja“ duboko zapakovana u duši, posve vjerovatno, u njemu su izazivala užas, osjetljivost i samokritiku.

Već smo istaknuli kako se Karićev „metaistorijski“ prilaz zasniva na dijalektici „sjećanja“ i „zaborava“ ali, je potrebno još dodati kako njihov odnos autor razumije kao ritam života i smrti, dinamičnosti i statičnosti, imaginacije i kanona i, da ova, njegova osobena dijalektika, određuje sam duh i rekao bih, inteligenciju cijelog romana ali, u dobroj mjeri definiše identitet zajednice iz koje dolazi njemački vojnik Hasan Karić.

Dok ide tragom putovanja nacističkog regruta Hasana od Travnika do Berlina i dalje u vojnom pohodu prema Moskvi, Karić je do kraja iskren i, ne uljepšava sudbinu svog „junaka“; on, u pravom svjetlu prikazuje tu tešku sudbinu prostodušnog i, tek, stasalog mladića pukim slučajem „umišanog“ u vrtlog događaja čija težina prelazi sva naša očekivanja.

No, ovdje Karić dostiže pravu dubinu i vrijednost svog romana tako što u sjećanju „njemačkog vojnika“ Hasana K. otkriva one skrivene slojeve, pokazuje što se stvarno zbiva ispod narativne niti : brojne scene zločina, „višanja slava na lozu tajgi“, „vojničkog ludila“, strahotu „zaleđenih pogleda popadali sritnika“ „gladi i klanja pasa na linijama fronta“ „užasa beskrajne snježne bjeline i ništavila“...i, druge brojne strahote koje nije moglo zabilježiti niti jedno arhivsko ili, reproduktivno, kanonizirano pamćenje.

Sa ovim narativom individulanog sjećanja Karić ne ulazi samo u trend najbolje europske književnosti nego, u našem kulturnom sjećanju najavljuje, povratak prisilno potisnutih, marginaliziranih, zaboravljenih, porobljenih; on tako redefiniše identitet Bosne i otkriva njenu novu perspektivu, refleks života, osvježava emociju, vraća osjećaj čula mirisa ili, sluha u medij našeg identiteta, podaruje nam živi pogled, i pronalazi puls života tamo gdje je već sve zaboravljeno.

Karić piše roman autentičnim ikavskim jezikom, iz zaborava iskopava mnoge zlatne riječi koje smo nekada poznavali i, koje su bile dio naše intime, i našeg poznavanja iskona svijeta. Ovaj Karićev izbor autentičnog ikavskog jezika omogućuje da se suprotstavi jeziku komunikacije totalitarnog Sistema i „Poretka zla“. U govoru vojnika Hasana autor također, pokazuje ključne značajke iskonskog govora koji se odlikuje: škrtošću u riječima, stegnutim i slikovitim izrazima, odsustvu mnogo pridjeva, bez jezičke razmetljivosti, sa mnogo komparacija o vremenu sa slikama iz života seoskog iskona.

U ovom jeziku sačuvana su stoljeća bosanske kreativnosti i njena „semiotika razumijevanja svijeta“ i, da nije očuvao ovaj jezik posve je vjerovatno, da vojnik Hasan K. nikada ne bi našao put povratka u svoje rodno Višnjevo. Tu,

u svom jezičkom obitavalištu, on zapravo, paradoksom sudbine, pronalazi sve ono što je možda, na početku svog puta vjerovao da će pronaći u „svitlom Berlinu“.

Karić nam je kroz sjećanja vojnika Hasana K., udaljavajući se od nemira i zaludenosti svijeta u kojem sada živimo, ponudio nezamjenljivo sredstvo za razumijevanje ko smo mi zapravo, danas, što su naše stvarne nevolje i, što mi stvarno želimo. No, na drugoj strani Karić ovim otkrićem o Hasanu K. stavlja izazov također, pred historičare o suštini našeg odnosa prema nacističkom „sadvanju svita“ ali i prema svijetu totalitarističkog raja sovjetskog komunizma.

Na stranicama romana „Zima zaručnica“ Karić otkriva i mnogo drugih tema koje su vrlo važne za razumijevanje Bosne i sudbine Bošnjaka. Kao romansijer Karić ulazi u našu povezanost sa svijetom i dramatskom europskom povijesti. Ovim romanom autor jasno poručuje kako Europljani moraju prepoznati to iskustvo Europe u životu našeg naroda, i prisutnost slike europskih ideala u našem identitetu; iskušenjima, padovima i usponima u sazdanju jedne slobodnije i humanije zajednice.

Karić podiže i gradi svoj roman na kategorijama “sjećanja” i, “pamćenja” njihovoj uzajamnoj povezanosti, preplitanju i raskolu, što je u suštini sukladno “mejnstrimu” one književnosti koja svoju suštinsku poruku iscrpljuje upravo, u velikom povratku historije u središte umjetničkog ali, i političkog interesovanja, njene bitne važnosti za donošenje svih značajnih odluka iz domena političkih lidera ili državnika.

Otuda čitalac, koji želi autentičnu, intimnu priču iz prošlosti, koji žudi za čitalačkom avanturom u potpuno neizvjesno i nepoznato, čulno i osjetilno, nalazi sve to u ovom romanu koji u sebi sadrži sugu da potpali našu imaginaciju, i otvori mogućnost da prošlost shvatimo mimo pa, čak, i, protiv službenog narativa i, da njoj pristupimo na više načina i, iz više uglova.

“Zime zaručnice” u čijem podnaslovu stoji “doživljaji njemačkog vojnika Hasana” posve sigurno, nerazdvojan su dio naše savremne literature “sjećanja” i, odgovor su na najveću bosansku traumu genocida i, rezultat su također, naše dramatične potrage u odgovorima na važna pitanja: da li nas je to strašno iskustvo genocida i, apokalipse izmjenilo!?

Da li mi kao nacija opterećena, samokritikom, defanzivom i, samounižavanjem, crpimo iz tog iskustva razloge za neminovne promjene!? Kako, i, u kojem pravcu se kao preživjeli, mijenjamo i, što činimo da na pravi način izrazimo ili, razumijemo poruke koje nam dolaze iz sjećanja jedne nezamislive, traumatske prošlosti.

Skoro na svakoj stranici romana Karić pokušava odgovoriti na ovo pitanje i pronaći odgovor na put “njemačkog vojnika” Hasana u novo “sadivanje svijeta” i, zbog toga ovaj roman moramo razumijeti prije svega, da je rođen iz intelektualnog nemira i, jake i intimne želje autora za veličanjem ljudskog bića i njegove borbe sa patnjom sjećanja.

Nemir, u godinama mira, u duši „njemačkog vojnika Hasana“ natjerao ga je da, poslije toliko godina šutnje, povjeri svoju nevjerojatnu priču seoskom imamu Eminu Kariću a, njegov sin autor romana, neprimjetan svjedok priče, intimno se identificirao sa tokom i sadržajem Hasanovog sjećanja priče kroz koju, po prvi puta otkriva koliko su svijet i život ogromni a ljudski putevi beskrajni.

Čitalac bi mogao dok, pažljivo čita ovaj roman osjetiti potrebu da ga interpretira isključivo kao historijski roman sa već, poznatim konotacijama jedne lične ispovjesti. No, nasuprot tome roman se prije svega, može strastveno čitati, kao duboka meditacija o smrti i umiranju, o krahu europskih filozofskih ideala, suočavanju čovjeka sa ništavilom, viziji stvaranja novog svijeta “nadčovjeka”. Karić otkriva tu duboku filozofiju u jednoj jezgrovitoj i filozofski sabijenoj rečenici vojnika Hasana:

“Melju me napadi ovog ništa. To nije ništa, već isto. Snig u tajgama – ništa. Oborena stabla – ništa. Raskoreni balvani – ništa. Obiljene klade – ništa. Debeli buhini koji iz sebe izlivaju vrilu fuškiju čiju paru udišemo namisto duhanskog dima. Ništa!”

U najbolja ostvarenja ove priče mogu se ubrajati kratki ratni dijalozi njemačkog vojnika Hasan i, njegova “virog druga” “profisura Brune Rotakera”, njemačkog domoljuba, kažnjenika, anti-naciste, bivšeg direktora Berlinskog teatra, u kojima “soldat” Hasan postavlja pitanja o tome “šta je filozofija”, raspituje se o “pojeziji”, stihovima Helderlina, sluša o filozofu “Ničega” koju prepoznaje u beskrajnim “snižnim” ravnicama pod Moskovom, i, vlastitim jezikom, stegnutih metafora, odgovara na sva ova pitanja koja definišu evropski filozofijski Um.

Poslušajmo sada što kaže “profisur Rotaker” kada “slavu Hasanu” objašnjava pojam Europe: *“Kažem: Evropa! A šta je Evropa? Bisna prije svakog rata, gladna nakon njega. Nastupi mir, četeres godina Evropa ždere i tovi se, restorhani se prolamaju. A onda sita dogrla jopet sklizne u bisnilo, u rat. Evropa u rat iz obisti, a Azija od gladi! Viruj se, sklave Hasan, tako je bilo, tako će bit. Učas projde četeres il pedeset godina, ko da neko s neba udari dlanom o dlan. I onda pozorišća odoše u vatru!”*

Kroz cijeli tekst romana pogotovo, u njegovim čvorišnim tačkama preokreta, nalazimo nenametljive, vrlo kratke razgovore Hasana sa Matom Palavrom, komšijom iz Doca. U ovim razgovorima kao i, u čestim Hasanovim sjećanjima na mudrost “gučogorski pratara”, prepoznajemo identitet Bosne koji se sabire u bistrom iskonu lucidne bosanske pameti, sposobne da u vrtlogu rata prepozna istovjetnu bit “dvije različite zime”, one moskovske i sibirske, koje Mate opisuje kao “zaručnice” poentirajući time istovjetnost nacizma sa komunizmom, istovjetnost “sadijanja novog svita” sa “rađanjem novog čojeka... brez zle iskre u oku i pogane namire u srcu”

“Vid nešto, komšo Mato, treća sibirski zima ode, uskoro ulazimo u četvrtu, a svako posičeno, sasičeno i uklađeno stablo meni liči na zaklan, zguljen i sasičen kurban, metnut na sofru i spreman za diljenje sirotinji!”

“Ništa, Hasane, ništa! Ha zime zaručnice pod Moskvom, ha sibirske! Ha smrt, ha mrtvac!”

Karić dolazi do impresivnih otkrića. Povijest 19-godišnjeg Hasana K. započinje na stadionu Pirota u Travniku u junu 1941. godine kada se on “umišao” među regrute koji su “samovljno” došli na regrutaciju.

Stadion je u Karićevoj viziji svijeta, moćan simbol svih totalitarnih i fašističkih društava na kojima će se tokom cijele Hasanove povijesti soldata dešavati mnogi prelomni trenuci koji će odrediti njegovu dalju sudbinu. Hasan kao “seljački sin” nije imao snage ali, niti znanja odbaciti zavodljivost i sjaj kojim je nacistički režim osvajao podanike koji toga nisu bili ni svjesni i, vješto ih pretvarao u dobrovoljce i dijelove jednog totalitarnog Poretka i Sistema.

Karić je originalan, upečatljiv i, potresan kada na jedan književno izvanredan način ogoljava apokaliptičnu patnju njemačkih vojnika bilo, u prvim trenucima poraza pod Moskvom kada su primorani da jedu “psetinje meso” sa vatre “zupaljenih čizmama” skinutih sa mrtvih njemačkih vojnika ili, na drugoj strani, u trenucima sibirskog zarobljeništva “vermahtovskog roblja”, kada uz neopisive muke izlaze “na dvor” da bi izvršili nuždu sa obilje krvi i, nenasnosnu bol i jauke.

Čitalac mora obratiti pažnju na ove detalje jer, preko njih Karić, maestralno, potpuno “kunderijanski” (“Vrijeme smijeha i zaborava”) koristi elementarne fizološke manifestacije da bi izrazio vrhunac ratnog dešavanja i, tako dočarao vrhunac kolektivne boli svih. Kroz opise elementarnih potreba kao što su “glad” ili, “velika nužda” Karić će razotkriti “metafiziku jedne politike” i, tako snažno i uvjerljivo pokazati pravu suštinu okrutnosti totalitarnog Sistema i Poretka. Vojnik Hasan će tu “metafiziku politike” izreći kroz jednu skoro antologijsku rečenicu: *“I nejma rata u kojem se ukolo ne ufate krv i govna, glad i šuga, zgibli i grob”*.

Da Karić sa izuzetnom pažnjom prati sjećanja vojnika Hasana i, da ulazi duboko u dušu u, sub-slojeve njegova narativa, postajemo svjesni dok slušamo njegov razgovor sa “virnim” Brunom Rotakerom kada Hasan pita: “Zašto ne mogu više sanjat” a, Bruno odgovara “Zato što si pod snižnom Moskvom, a to iskorinjuje sve snove. Ova ravnica ti primakla hrapav svit, zgutala ti sva snoviđenja.” Potom će Hasan opet pitati: “A hoću l jopet počet snovidit Hanisu?” .“Hoćeš kad se počneš nadat.” Hasanov očaj zbog gubitka snova o Hanisi, jedinoj ljubavi koju nosi u srcu, se nastavlja i, on dalje pita “Hoću l se počet nadat?” Bruno, koji također ponekad, sanja ostavljenu berlinsku ljubav Dagmaru , odgovoriti će “Hoćeš kad počneš snovidit.”

Ovo su duboko potresne i, možda, najemotivnije stranice romana na kojima Karić kroz bolom natopljena Hasanova “sjećanja” pokazuje što to doista, određuje naše živote u “graničnim situacijama” života u Poretku i Sistemu i, nagovještava da to nije samo duboka bol, progon ili, umiranje već, da je život u totalitarizmu uvijek prožet snovima. Karić izvanredno registruje ovaj dio ispovijesti vojnika Hasana “ Najteža sićanja zasriću me u snu...” i, kao da nas želi, na ovim stranicama podsjetiti na duboko ukorijenjeno vjerovanje koje živi u srcu svih religija: kako uvijek u paklu postoji san i snoviđenje o raj.

Šta nam poručuje Enes Karić sa novim romanom “Zime zaručnice”.
Što želi da naučimo iz ove priče!?

Karić želi da nadjača “glupu pamet” (Adorno) ovog svijeta koji vjeruje kako “sve razumije” “sve zna” “da ništa ne ostaje sakriveno i, koji vjeruje u potpunu “izvjesnost svog uma”. Karić nas ovim romanom poziva da shvatimo čovjeka izvan pozicija njegove moći, vlasti i slave. Da shvatimo totalitarni Sistem i “Poredak Zla” izvan njegove deklarirane, narcisoidne snage i blistave propagandne. Ma kakva ideja da je u središtu Poretka: liberalna, konzervativna, marksistička ili, islamska... to nije garancija za racionalni poredak ljudske sreće.

Karić i u ovom romanu pronalazi, kako su sve ideje “obrukane u brutalnoj stvarnosti života”, kao što je ideja komunističkog raja okončala na “krompirišćima oko Omska” ili, kao što je slavna “nimačka sila” okončala pred usamljenim i spaljenim ruskim “selom Mudovo” na svom “pobjedničkom” putu prema Moskvi. Puka ironija Historije ili šta drugo!?

“Da l su tri slavne nauke našeg vrimena, velke tolko da od nji ne mere bit nikaki veći, da l su, daklem, slavni fašizmus, nacizmus i komunizmus svoju najveću slavu dočekale na krompirišćima između Omska i Tomska, i u ovim tajgama siverno od Tomska pošavši upromase lipom Surgutu, baš ovdi – di no mi bezmilosno obaramo stotine stabala i čerečimo ji ko kasapini zguljene brave u kakvoj staljingradskoj il, moreš rić, berlinskoj mesari?!“

Zašto je ovaj Karićev roman tako bitan?

Osim, što autor kroz sjećanje etablira bosansku prošlost drugačiju od zapisane i, nama do sada poznate, on također, kroz sudbinu “njemačkog vojnika” Hasana upozorava na važnost pamćenja, važnost prepoznavanja, organizovanja, “ko je s moje live a, ko s moje dešnje strane” jer, individualna ali, i, kolektivna katastrofa u “Poretku Zla nalazi se upravo, u iskustvu zaboravljanja.

Enes Karić sa, izvanrednim elanom zrelog romansijera, piše “Zime Zručnice” kao himnu narodu “zatočenom u velikim projektima” utjelovljenom u liku njemačkog vojnika Hasana koji postaje metafora otpora tom zatočeništvu i odbijanja da bude izbrisan sa povijesne scene.

Vojnik Hasan kao prostodušni “prirodni čovjek” uvučen silom povijesti u vrtlog zla kao, predmet tuđih poduhvata, sa ovim Karićevim romanom prerasta u snažan simbol tragedije I elana “bosanskog života” u njegovoj dugoj povijesnoj bitci sa “Poretkom Zla“, “Zime zaručnice” su, također, roman ovog vremena jer, nosi snažnu poruku jedne malene europske zajednice kojoj je sudbina dodijela da se ponovo u, jednom drugačijem povijesnom kontekstu iznova suočava sa novim licem “Poretka zla”.

Mr. sc. Amar Redžep

Nezavisni operator sistema u Bosni i Hercegovini (NOSBiH) /

Independent System Operator in Bosnia and Herzegovina (NOSBiH)

amarnec@hotmail.com

Primljeno / Received: 04. 06. 2025.

Prihvaćeno / Accepted: 29. 12. 2025.

USTAVNA I INSTITUCIONALNA IZGRADNJA DRŽAVE BOSNE I HERCEGOVINE¹

THE CONSTITUTIONAL AND INSTITUTIONAL BUILDING OF THE STATE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA²

Knjiga "Institucije države Bosne i Hercegovine" autora dr.sc. Muhameda I. Mujakića izašla je iz štampe u prvoj polovini mjeseca februara 2025. godine. Predstavlja dorađenu i dopunjenu doktorsku disertaciju autora koju je odbranio na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu 21. 7. 2021. godine pod naslovom: *Političko-pravna osnova razvoja institucija Bosne i Hercegovine od 1996. do 2016. godine* pod mentorstvom akademika Mirka Pejanovića. Izdavač knjige je Udruženje Pravni institut u Bosni i Hercegovini. Knjiga je podijeljena u 14 poglavlja pod sljedećim naslovima:

- I. Metodološki okvir istraživanja
- II. Teorijski okvir istraživanja
- III. Uporedni-komparativni prikaz institucionalnog okvira nekih država Evrope i Evropske unije
- IV. Institucije Bosne i Hercegovine utvrđene Ustavom Bosne i Hercegovine
- V. Ministarstva na nivou Bosne i Hercegovine i upravne organizacije u okviru ministarstava
- VI. Samostalne upravne organizacije Bosne i Hercegovine
- VII. Pravosudne institucije na nivou Bosne i Hercegovine
- VIII. Regulatorne institucije Bosne i Hercegovine

¹ Tekst je prikaz knjige: Muhamed I. Mujakić, *Institucije države Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, Udruženje Pravni institut u BiH, 2025, 436 str.

² This text is a review of the book: Muhamed I. Mujakić, *Institucije države Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, Udruženje Pravni institut u BiH, 2025, 436 str.

- IX. Nezavisne i samostalne institucije Bosne i Hercegovine
- X. Ostale institucije Bosne i Hercegovine
- XI. Institucije nauke, umjetnosti i kulture od značaja za državu Bosnu i Hercegovinu
- XII. Osnovna obilježja mandatnih perioda Parlamentarne skupštine u pogledu uspostavljanja institucija na nivou BiH
- XIII. Rezultati empirijskog istraživanja
- XIV. Zaključna razmatranja, rezultati istraživanja i preporuke.

U teorijskom okviru istraživanja autor je izložio teorije o podjeli vlasti te prezentirao stajališta najpoznatijih teoretičara najviše posvećujući pažnje najzastupljenijoj teoriji o podjeli vlasti, onoj trijalističkoj, prema kojoj se vlast dijeli na zakonodavnu, sudsku i izvršnu.

U teorijskom okviru istraživanja autor je izložio teorije o institucijama najpoznatijih teoretičara koji su se bavili ovom tematikom iznoseći na kraju stajalište o institucijama, kojem se i sam priklanja, da iste proizlaze iz pravne norme, ali da se radi o reverzibilnom procesu jer se normama stvaraju institucije, a potom institucije stvaraju norme.

Posebno treba istaći da je u ovom poglavlju autor predstavio vlastitu klasifikaciju institucija Bosne i Hercegovine prema sljedećim kriterijima: podjele vlasti, ustavnog ili zakonskog osnova, organa uprave, hijerarhije pravnog osnova, kriteriju finansiranja, obliku, funkciji.

U poglavlju III. autor u komparativnom uvidu izvodi glavna određenja organizacije državnih institucija u nekoliko evropskih država: Saveznoj Republici Njemačkoj, Švicarskoj konfederaciji, Kraljevini Belgiji i Republici Sjevernoj Makedoniji ističući koja bi to iskustva iz ovih država mogla poslužiti u određenju državnih institucija Bosne i Hercegovine.

U poglavljima od IV do X autor je obradio 89 institucija počevši od onih institucija koje su utemeljene aneksom IV Dejtonskog mirovnog sporazuma iz 1995. godine odnosno Ustavom Bosne i Hercegovine (Parlamentarna skupština, Predsjedništvo Bosne i Hercegovine, Vijeće ministara, Ustavni sud i Centralna banka Bosne i Hercegovine) te do onih institucija koje su nastale u periodu od 1995. do 2016. godine uz angažovanje međunarodne zajednice i primjenom bonskih ovlaštenja visokog predstavnika međunarodne zajednice. U izgradnji tih novih institucija posebno se ističe: šest novih ministarstava u okviru Vijeća ministara; Oružane snage BiH; Granična policija; Uprava za indirektno oporezivanje; Sud i tužilaštvo Bosne i Hercegovine; Sigurnosne službe.

Postoji i jedno potpuno novo poglavlje u knjizi u odnosu na sadržaj odbranjene doktorske disertacije, a to je poglavlje XI. Institucije nauke, umjetnosti i kulture od značaja za državu Bosnu i Hercegovinu. Autor je u poglavlju XI. obradio institucije koje svoje postojanje duguju bivšem socijalističkom režimu koje prema sadašnjem državno - pravnom uređenju nisu u nadležnosti države BiH, ali su od izuzetnog značaja za državu Bosnu i Hercegovinu. To su sljedeće institucije: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine, Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, Javna ustanova Kinoteka Bosne i Hercegovine, Biblioteka za slijepa i slabovidna lica u Bosni i Hercegovini, Historijski muzej Bosne i Hercegovine.

U poglavlju XII. je prikazana izuzetno intenzivna zakonodavna djelatnost Parlamentarne skupštine u pogledu uspostavljanja institucija na nivou BiH. Ovo pokazuje da je Parlamentarna skupština, osim djelovanja visokog predstavnika na temelju bonskih ovlaštenja, dala veliki doprinos u formiranju novih institucija države Bosne i Hercegovine.

Iako su i ostala poglavlja doradivana i preuređivana, ponajviše je to slučaj sa poglavljem XIII. koje je bilo izazov preurediti za potrebe ove monografije. Istraživanje u ovoj knjizi izvedeno je metodom ispitivanja uz primjenu tehnike polustrukturiranog intervjua. Bilo je obuhvaćeno 24 ispitanika koji su kroz intervjue dali njihova vlastita razmišljanja o institucijama države Bosne i Hercegovine kao i ponudili neka nova rješenja za razvoj institucija u procesu evroatlantskih integracija. Nesporna je bila većinska orijentacija ispitanika koji vide puni uspjeh Bosne i Hercegovine u procesu integracije u Evropsku uniju. Također je kroz intervju potvrđeno da je razvoj institucija tekao postepeno. Postepeni razvoj institucija države BiH je moto i jednog od poglavlja knjige.

U zaključnim razmatranjima autor je dao prijedloge dodatnog unaprjeđenja institucija države Bosne i Hercegovine u smislu njihovog ojačavanja ili objedinjavanja pojedinih institucija kao i formiranja novih institucija.

Knjiga ima višestruku vrijednost iz mnogo razloga. Domaća stručna literatura je deficitarna u pogledu ovakve vrste literature. Sistematski su obrađene institucije Bosne i Hercegovine. Knjiga predstavlja pravno - politološku studiju uz izvjesne elemente sociološke analize i upravnog prava. Nijedan aspekt ove knjige nije išao nauštrb drugog i svi ti aspekti su uklopljeni u jednu cjelinu odražavajući interdisciplinarni pristup autora institucijama države Bosne i Hercegovine. Interdisciplinarni pristup rezultat je autorovog stručnog

obrazovanja. Autor se nalazi u pozitivnom susretanju pravnih i političkih nauka jer je u svom formalnom obrazovanju završio pravni fakultet te stekao titulu magistra pravnih nauka, a potom je završio doktorski studij na Fakultetu političkih nauka. Interdisciplinarni pristup u ovoj monografiji prirodan je slijed autorove naobrazbe. U pripremi knjige autor je koristio preko 350 bibliografskih jedinica, pravnih dokumenata i drugih dokumentiranih izvora.

Recenzenti ove knjige su eminentni profesori (akademik Mirko Pejanović, prof. dr. Elmir Sadiković, prof. dr. Jusuf Žiga i prof. dr. Vedran Đulabić) čije su naučne oblasti raznolike od politologije, sociologije do prava. Svakom od ovih recenzenata je blisko njegovo vlastito naučno područje, ali su i oni u svojim opservacijama prepoznali interdisciplinarni pristup u ovoj monografiji. Zapravo tema koju je autor izabrao da o njoj napiše monografiju ne može se izdvojiti i sagledavati samo s jednog aspekta. Monografija je zapravo ogledalo autorovog šarolikog naučnog i praktičnog interesovanja za bitna pravno – politološka pitanja za bosanskohercegovačko društvo i državu Bosnu i Hercegovinu.

Iako se ova knjiga pojavljuje u važnom momentu za opstanak države Bosne i Hercegovine, ona nema samo temporalni karakter. Ova monografija će biti poticaj i nezaobilazno štivo u proučavanju političkih i pravnih aspekata institucija države BiH na putu ka Evropskoj uniji. Knjiga će biti od koristi širem spektru zainteresiranog čitateljstva, a posebno naučnoj i stručnoj javnosti, studentima društvenih nauka kao i svima onima koji praktično djeluju u institucijama države Bosne i Hercegovine.

V. ass. mr. iur. Harun Išerić
Univerzitet u Sarajevu (BiH) / University of Sarajevo (BiH)
Pravni fakultet / Faculty of Law
harun.iseric@gmail.com

Primljeno / Received: 03. 07. 2025.

Prihvaćeno / Accepted: 29. 12. 2025.

**PRIKAZ KNJIGE: *MEDIJI KAO INSTRUMENT MEĐUNARODNE
INTERVENCIJE: KUĆA OD KARATA***
(dr. Nidžara Ahmetašević, Routledge, London i New York, 2024)

**BOOK REVIEW: *MEDIA AS A TOOL OF INTERNATIONAL
INTERVENTION: HOUSE OF CARDS***
(dr. Nidžara Ahmetašević, Routledge, London and New York, 2024)

Na 9. History Fest-u koji je održan u Sarajevu od 02. do 06. juna 2025. godine, u organizaciji Udruženja za modernu historiju, promovisana je knjiga autorice dr. Nidžare Ahmetašević, pod naslovom: „Media as a Tool of International Intervention: House of Cards“, u slobodom prijevodu: „Mediji kao instrumenti međunarodne intervencije: kuća od karata“. U promociji su učestvovali: Roman Ivanković, Harun Išerić i sama autorica. U nastavku ovog teksta slijede zapažanja i osvrt na knjigu koju daje autor ovog teksta.

Knjiga predstavlja prerađenu doktorsku disertaciju koju je autorica odbranila na Univerzitetu u Grazu, 2013. godine, pod mentorstvom prof. dr Floriana Biebera, istaknutog poznavaoca Zapadnog Balkana. Knjigu je izdala ugledna svjetska izdavačka kuća, učinivši je dostupnim i izvan biblioteke Univerziteta u Grazu i različitim akterima: istraživačima, ali i onima koji će odlučivati i uređivati medijski sektor u drugim post-konfliktnim društvima (kao što su Sirija i Ukrajina).

Knjiga je napisana na 130 stranica, u šest poglavlja i sadrži nekoliko priloga – dokumenata koje su donijela tijela OHR. Poglavlja su sljedeća: 1) Eksperimentisanje sa polu-rotektoratom u BiH, 2) Rat u slikama i riječima, 3) Mediji koje je napravila međunarodna zajednica, 4) Nametanje zakona i pravila za medije, 5) Rotektorat nad javnim RTV sistemom, i 6) Naučene lekcije iz ovog eksperimenta. Knjiga donosi kritički uvid u ponašanje

međunarodne zajednice (dominantno OHR, ali i drugih njenih aktera kao što je OSCE, pojedinačne ambasade i druge) neposredno poslije potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma, odnosno u prvoj dekadi poslije potpisivanja. Interesantno je za primjetiti da je prva reakcija OHR (i prije Bonske konferencija) bila 1997. godine, u oblasti medija, kada je naređeno snagama IFOR-a da zaplijene odašiljače Srpske Radio Televizije (ali tek nakon što su uvrijedili međunarodne oružane snage, a ne zbog govora mržnje).

Autorica je svoje istraživanje bazira kako na pravnoj, komunikološkoj, politološkoj i drugoj književnosti, tako i službenim dokumentima, medijskim izvještajima i onim što vjerovatno čini knjigu naročito dragocjenom – intervjuima sa preko 40 različitih aktera – domaćih i stranih. Dodatna vrijednost knjige jeste činjenica da je autorica, kako ona to i sama ističe, bila i subjekat – međunarodne intervencije odnosno medijske pomoći. To autoricu stavlja u poseban položaj odnosno nudi je uporednu prednost, koja joj omogućava da identificira ključne aktere na tadašnjoj medijskoj sceni i sceni međunarodne intervencije, identificira pitanja koja se trebaju postaviti i dokumente koje treba uzeti u obzir.

Spominjujući izvore, treba naglasiti da knjiga ukazuje na problem sa kojim se suočavaju i drugi istraživači, a odnosi se na pristup arhivu OHR-a. Istaknuto je kako arhiv *de facto* ne postoji i da su pojedinačni zaposlenici OHR nosili službene dokumente i ono što je arhivska građa OHR sa sobom, a po okončanju njihovog radnog angažmana.

Istraživanje koje je objavila dr Ahmetašević predstavlja vrijedan doprinos razumijevanju uloge međunarodne zajednice u BiH, posebno u prvoj dekadi poslije potpisivanja Dejtonskog sporazuma, koja je ostala nerazjašnjena i ranije nije bila podvrgnuta kritici. Kako autorica primjećuje, intervencija međunarodne zajednice se može opisati na vrlo prost način: intervencija u medijskom svijetu je preslika općeg djelovanja u BiH. Iz istraživanja se mogu identificirati sljedeći ključni nedostaci postupanju međunarodne zajednice:

- 1) **Propust da se razumije lokalni kontekst.** Tako je međunarodna zajednica prilikom organizacije i provođenja reforme u medijima, imala u vidu iskustvo saveznika u post-ratnoj Njemačkoj i Japanu.
- 2) **Propust da se čuju i saslušaju lokalni akteri – mediji i novinari.** To je naročito slučaj sa onima koji su vodili proces demokratizacija medija 1980-tih i 1990-tih kao i onih koji su se odupirali propagandi mržnje i netrpeljivosti u ratu. Možemo navesti i primjer činjenice da su u novoosnovanu OBN televiziju imenovani urednici koji nisu poznavali bosanski jezik.

- 3) **Insistiranje na nametanju rješenja i njegovom provođenju.** Naime, međunarodna zajednice bi određeni model transplantirala – ne propitujući da li će se on adaptirati ili će iritirati cjelokupan sistem. A kada bi iritirao, onda međunarodna zajednice ga ne bi eliminirala, već bi ga prepustila u „domaće vlasništvo.“
- 4) **Pobrkani prioriteti.** Prioritet međunarodne zajednice je bila medijska scena koja je trebala omogućiti održavanje slobodnih i demokratskih izbora. Borba protiv govora mržnje, suočavanje sa prošlošću, lustracija medijske scene (posebno ako imamo u vidu činjenicu da niti jedno medijsko lice – pravo ili fizičko nije procesuirano za zločin izgovorenom riječju). Možemo navesti primjer Srpske Radio televiziju kojoj su određene sankcije tek kada je uvrijedila međunarodnu zajednice, iako je bila tadašnje izvorište govora mržnje i propagande mržnje.
- 5) **Povrh svega, mediji su instruirani ili su na njih vršeni pritisci kako bi služili cilju međunarodne zajednice, podržavali njenu politiku ili pružali prostor njenim zvaničnicima.** Zbog toga ih autorica poredi sa Komunističkom partijom u Jugoslaviji odnosno lokalnim političarima poslije 1995. godine.
- 6) **Medijskim sektorom su se bavili ljudi koji imaju vojnu ili obavještajnu karijeru.** Tako je reformu i karakterisao militarizovani pristup njenom provođenju.
- 7) **Izostala je izlazna strategija.** Međunarodna zajednica nije imala niti viziju niti strategiju kada je pristupala reformi medijskog sektora. U tom smislu kada je uvidjela da njena reforma ne proizvodi željene rezultate, međunarodna zajednica je napuštala taj proces, pod izgovorom predavanja procesa u „domaće vlasništvo“ i preuzimanje odgovornosti od strane domaćih političkih aktera, ostavljajući slabe i ranjive institucije na milost i nemilost bh. političarima odnosno političkoj sabotaži, kao što je npr. slučaj sa današnjom Regulatornom agencijom za telekomunikacije ili javnim RTV sistemom i nikada kreiranom korporacijom javnih RTV sistema.
- 8) **Izostanak zajedničkog i koherentnog rada svih aktera.** Šta više, između pojedinih aktera međunarodne zajednice su bili vidljivi sukobi interesa, netrpeljivosti i svađe, koje su također utjecaje na uspjeh reforme.

U jednoj rečenici, intervencija u oblasti medija odnosno projekti podrške medijima su postoji projekti propuštenih prilika, čija se cijena i dan – danas plaća.

Onakva kakva je bila intervencija, takve su i njene posljedica. BiH je 30 godina poslije slaba, nefunkcionalna i zarobljena država, sa krhkim demokratskim institucijama i procesima, sudijama i državnim službenicima dominantom zarobljenim socijalističkom pravnom kulturom. Naspram toga nalaze se mediji – dominantno mikrofon za interesne i moćne skupine; podložne autocenzuri, nepoznatog vlasnika i bez razumijevanja koncepta odgovornosti koju sloboda govora nosi sa sobom. Sve ono gdje je međunarodna zajednica napravila skoro pa minimalan iskorak, u vremenu poslije 2007. godine, napravljeni su koraci unatrag: kriminalizacijom kleвете, finansijskom krhkoćom BHRT-a, neadekvatnim sigurnosnim mjerama za novinare i novinarke, tajnošću medijskog vlasništva.

Iz nalaza istraživanja dr. Ahmetašević će nameće zaključak kako je ovakvim stilom intervencije, međunarodna zajednica (i preuzimanjem svih poluga u svoje ruke) učinila medvjedu uslugu medijskom sektoru – razvijanjem kulture oslanjanja i ovisnosti medija, odnosno države BiH, na vanjske faktore i na njihovu intervenciju.

Knjiga dr. Ahmetašević otvara vrata drugim istraživaćima i potiče na istraživanje različitih pitanja kao što su: inicijalna volja ustavotvorca kada je izostavio bilo kakvu referencu na medije u Ustavu odnosno Dejtonskom sporazumu; ispitivanja utjecaja vojne i obavještajne karijere zvaničnika koji su se bavili medijskom reformom na samu reformu; ponovo je ukazano na goruću potrebu popunjavanja rupe koja postoji u pogledu odgovornosti medija i novinara za propagandu zla tokom 1990tih i utvrđivanje naučne istine o njihovoj odgovornosti za genocid, zločin protiv čovječnosti i ratne zločine. Knjiga se preporučuje općoj i stručnoj javnosti (pravnoj, komunikološkoj, političkoj i drugoj), a naročito studentima, jer nudi uvid u uzroke stanja u kojem se danas nalazi BiH i njen medijski sektor, kao i naučne lekcije u propustima koji su učinjeni.

Mr. sc. Adela Nurković-Kulenović

Univerzitet u Sarajevu (BiH) / University of Sarajevo (BiH)

Centar za istraživanje i razvoj / Research and Development Centre

adela.nurkovic-kulenovic@unsa.ba

Primljeno / Received: 03. 06. 2025.

Prihvaćeno / Accepted: 06. 10. 2025.

UMJETNIČKI OTPOR U OPSADI: UMJETNICI SARAJEVA 1992–1995 I KULTURNA BORBA ZA SLOBODU¹

ARTISTIC RESISTANCE UNDER SIEGE: ARTISTS OF SARAJEVO 1992–1995 AND THE CULTURAL STRUGGLE FOR FREEDOM²

Umjetnost ne šuti: Ona ima snagu koja ne prestaje da živi.

U maju 2025. godine, imala sam čast i duboko emotivnu privilegiju posjetiti dokumentarnu izložbu „Sarajevo 1992–1995“, postavljenu u Galeriji Bošnjačke zajednice kulture „Preporod“ u Sarajevu. Već pri samom ulasku u galerijski prostor, osjetila sam posebnu tišinu – onu koja ne označava odsustvo zvuka, već prisustvo dostojanstva, sjećanja i neizgovorene zahvalnosti. Bila je to tišina u kojoj govori svaka fotografija, svaki trag olovke i svaki pogled s dokumentarne slike – tišina koja odzvanja glasovima onih koji su stvarali čak i kada je stvaranje bilo čin gotovo nadljudske hrabrosti. Ova izložba, premda dokumentarna po svojoj formi, nadilazi granice arhivskog prikaza i prerasta u svjedočanstvo o neugasivoj snazi duha i umjetnosti. Zahvaljujući autorici postavke, Mirsadi Baljić, koja je otvorila vrata svog privatnog arhiva, ali i arhiva Zorana Lešića i Jasmina Durakovića, rekonstruirano je jedno od važnih i dirljivijih poglavlja kulturne historije Sarajeva. Kroz pažljivo selektovane fotografije plakata, dokumenta i dešavanja (okupljanja umjetnika) tog perioda, postavka ožvljava likove, ideje i energiju umjetnika koji su, uprkos svakodnevnoj opasnosti, odlučili ostati i stvarati.

¹ Tekst je osvrtna na izložbu fotografija, dokumenata: “Sarajevo 1992-1995”, Dani Kantona Sarajevo, 08. maj 2025, Galerija Preporod

² This text is a review of the photography and document exhibition: “Sarajevo 1992-1995”, Dani Kantona Sarajevo, May 08. 2025, Galerija Preporod

1, 2 i 3

Centralno mjesto izložbe pripada formaciji nazvanoj *Umjetnička četa Regionalnog štaba Teritorijalne odbrane Sarajeva*³, osnovanoj u ljeto 1992. godine. Ova formacija okupljala je likovne, scenske i muzičke umjetnike, koji su, vođeni dubokom potrebom za stvaralaštvom i duhovnom povezanošću, nastavili svoj rad u izvanrednim uslovima. Njihova umjetnost nije bila puko izražavanje; bila je sredstvo borbe, oblik otpora i čin ljubavi prema životu, gradu i domovini. Na fotografijama iz tog perioda vidimo umjetnike i prijatelje te ideje, okupljene, nasmijane, zagledane jedni u druge – lica kao da ne pripadaju vremenu razaranja i smrti, već prostoru solidarnosti, međusobne podrške i kolektivne inspiracije. Ti trenuci okupljanja, uprkos ratu, svjedoče o duhovnom prostoru u kojem je umjetnost imala moć nadvladati strah. Njihovi razgovori, iako nijemi na fotografijama, čuju se među posmatračima: oni su sinteza likovne, scenske i muzičke umjetnosti, pretačeni u čin otpora koji ruševine pretvara u simbole nade, a galerijske zidove u hramove slobode.

³ **Fotografije 1, 2 i 3** nastale su tokom posjete izložbe fotografija dokumenata „Sarajevo 1992–1995“ u Galeriji „Preporod“. Na izložbi su između ostalog bile izložene fotografije okupljanja umjetničke čete Regionalnog štaba Teritorijalne odbrane Sarajeva, dokumentirajući njihov angažman i stvaralaštvo tokom opsade Sarajeva.

Ovdje se posebno moramo osvrnuti na jedan segment izložbe koji je posvećen upravo prvoj ratnoj izložbi „Umjetnici Sarajeva za slobodnu Bosnu i Hercegovinu“, otvorenoj u oktobru 1992. godine. Bila je to više od umjetničkog događaja – čin moralnog i duhovnog otpora agresiji. Umjetnici su, bez osnovnih materijala, ali s nepokolebljivom vjerom u značaj kulture, darovali svoja djela za izložbu i aukciju, s ciljem da pomognu borbi za opstanak grada. Njihova djela nisu govorila samo o patnji – ona su govorila o postojanosti, dostojanstvu i ljudskosti. Fotografija umjetnika ispred Akademije likovnih umjetnosti, nastala u tom periodu i zabilježena objektivom Kemala Hadžića za potrebe kataloga, postala je snažan simbol kulturnog otpora naspram razaranja.

Umjetnici ispred zgrade Akademije likovnih umjetnosti⁴

Dalji pregled izložbe vodi nas do fotografija umjetničkih djela koja su bila predstavljena na izložbi održanoj 25. oktobra 1992. godine u Kamernom teatru, pružajući uvid u duh stvaralaštva u vremenu opsade. Također, ovdje je nezaobilazno pomenuti imena i djela likovnih umjetnika koji su, uprkos ratnim uslovima, svojim stvaranjem čuvali ljepotu, dostojanstvo i identitet opkoljenog Sarajeva. Iz kataloga izložbe Umjetnici Sarajeva za slobodnu Bosnu i Hercegovinu izdvajaju se sljedeća imena i djela: Nedim Arifović "Sofka", Nina Acković Čišić "Grad", Amer Bakšić Motiv sa stečka", Mirsada

⁴ Fotografija umjetnika ispred zgrade Akademije likovnih umjetnosti Sarajevo, nastala u ratnom period, novembar 1992., djelo je fotografa Kemala Hadžića i prvobitno je objavljena u izložbenom katalogu

Baljić "Pogled u daljinu", Smail Bato Bostandžić "Šipci", Sead Ćazim "Bogata sam imam svega", Suad Češljar "Kompozicija", Dragan Čuljić bez naziva, Alma Gavrić "Sjećanje", Stijepo Gavrić "Homer", Seid Hasanefendić "Mediteran", Dževad Hozo grafika bez naziva, Irfan Hozo "Ljubičica", Renata Karamatić "Otoci I", Husein Karišik "Mrtva priroda", Mile Kasapović "Jajce pliva", Ivan Kalcina "Zapis", Ana Kovač - skulpture "Minijature", Fikret Libovac "Gram I, II, III", Ibrahim Ljubović "Urbicid", Edin Malović "Pejsaž", Esad Muftić "Ples s maskom", Hamzaliya Muhić "Južna uspavanka", Said Mujezinović crtež bez naziva, Edin Numankadić "Tragovi", Salim Obralić "Vrata", "Počitelj", Nusret Pašić "Mali stub", Afan Ramić "Počitelj", Mustafa Skopljak crtež bez naziva, Hasan Sućeska "Bosanski brod", Alma Suljević - skulptura od žice "92 Dvorana", Radoslav Tadić - bez naziva, Elma Vrana - tapiserija bez naziva, Mehmed Zaimović - "Mali Nokturno", Avdo Žiga - "Skačka" i Petar Walldeg - "Sarajevo, grad koji živi".

5

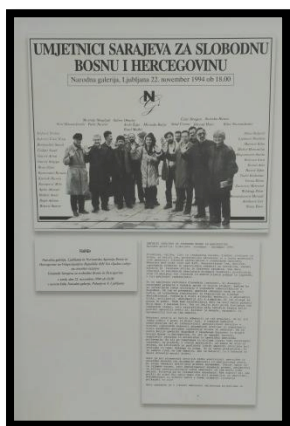
6

⁵ Na prvoj fotografiji prikazan je dio slika sa izložbe „Umjetnici Sarajeva za slobodnu BiH“, dok se na drugoj fotografiji nalaze umjetnice: Metka Kraigher Hozo, Alma Suljević i Mirsada Baljić.

⁶ Fotografija postavke: “Izložba fotografija dokumentata “Sarajevo 1992-1995”

Današnja izložba *Sarajevo 1992–1995* ne predstavlja samo povratak u traumatične slojeve prošlosti; ona djeluje i kao snažan poziv na budnost i odgovornost prema kolektivnoj memoriji. U središtu ove postavke nalazi se potreba da se očuva sjećanje na umjetnike koji su stvarali u ekstremnim ratnim uslovima - u tami nasilja, ali i u svjetlu kreativnog otpora. Njihovo stvaralaštvo, nastalo uprkos razaranju, svjedoči o neuništivoj snazi duha i važnosti umjetnosti kao sredstva otpora, izraza i dokumentacije. Autorica izložbe, Mirsada Baljić, u svom osvrtu za TVSA naglašava: „*Poklanjamo cijelu zbirku Zemaljskom muzeju na čuvanje mlađim generacijama, neka se osvrnu na ovaj period - kako, zašto i koliko nam je trebalo da ostanemo normalni.*“ Ova izjava snažno rezonira u kontekstu savremenog društva, gdje su arhivi često zanemareni ili uništavani, a kulturna sjećanja postaju politički nepoželjna. Upravo u takvom vremenu ova izložba potvrđuje da umjetnost nije samo estetska kategorija, već i oblik društvenog angažmana. Ona može biti dokument jednog vremena, ali i simbol otpora i prostora slobode. *Sarajevo 1992–1995* stoga ne govori samo o onome što je bilo, već podsjeća na ono što ne smijemo zaboraviti.

Dodatnu vrijednost izložbi daju dokumenti, fotografije i materijali koji svjedoče da se ona nije zaustavila samo unutar granica Sarajeva – već je, zahvaljujući međunarodnom interesu i kulturnoj solidarnosti, nastavila svoje putovanje. Tako je već 22. novembra 1994. godine predstavljena u Galeriji Ljubljana, a potom i u Mariboru 02. februara 1995. čime je bosanskohercegovačko ratno iskustvo preneseno i u evropski kontekst.

7

⁷ Na fotografijama izložbe dokumentovano je svečano otvaranje izložbe i govor ambasadora Bosne i Hercegovine, upriličen povodom samog otvaranja, u kojem srdačno pozdravlja prisutne, a posebno predsjednika Republike Slovenije Milana Kučana i člana Predsjedništva RBiH Nijaza Durakovića, potvrđujući time značaj međunarodne kulturne i političke podrške u tom periodu.

U konačnici, izložbu ne treba posmatrati kroz prizmu kritičke analize – ona se mora doživjeti kao kolektivni čin umjetničkog svjedočenja. Njena snaga nije samo u sadržaju, već u obavezi koju pred nas stavlja: da ne zaboravimo, da poštujemo i sačuvamo ono što su umjetnici opsjednutog Sarajeva ostavili – ne samo kao dio kulturne baštine, već kao dio naše moralne i ljudske vertikale.

Ovaj osvrt pišem u znak zahvalnosti svim likovnim umjetnicima Sarajeva, koji su između 1992. i 1995. godine pokazali da i pod opsadom može cvjetati najviša forma čovjekove slobode – stvaralaštvo. Njihova borba bila je i ostala borba svih nas: borba za dostojanstvo, za kulturu, za Bosnu i Hercegovinu.

Neka se ne zaboravi.

Prijevodi / Translations

Profesor Joseph Massad

Univerzitet Columbia (SAD) / Columbia University (USA)

Odsjek za bliskoistočne, južnoazijske i afričke studije /

The Department of Middle Eastern, South Asian, and African Studies

jam25@columbia.edu

Primljeno / Received: 28. 04. 2025.

Prihvaćeno / Accepted: 29. 09. 2025.

ZABORAVITE SEMITIZAM!¹

FORGET SEMITISM!

Zaboravite semitizam!

Uloga sjećanja je velika u teorijama porijekla iz XIX i XX vijeka, bez obzira da li je riječ o vrstama, rasama, kulturama ili civilizacijama, religijama, nacionalnostima ili psihi. Na nivoima grupa ili pojedinaca, rasna, kulturna, takva civilizacijska sjećanja su zaista postala ključna za mnoge od takvih nauka ili sistema znanja, ne samo na ono što je postalo psihoanaliza. Stoga Freudovo insistiranje kako „ontogeneza rekapitulira filogenezu“ u razvoju ljudske psihe nije samo obični nastavak misli društvenog darvinizma, već i simptom početka takvog posmatranja grupa i pojedinaca povezanih kroz sjećanje.

Kod Freuda pokušaji nacionalističkih pokreta da „povrate“ sjećanje na „naciju“ postaju predmet analogija sa dječjim sjećanjima. „To je veoma često način na koji nastaju sjećanja u djetinjstvu. Sasvim drukčije od sjećanja iz vremena zrelosti, ona nisu fiksirana za trenutak u kom su proživljena i nakon

¹ Tekst je prevod završnog poglavlja knjige „Islam in Liberalism“ Josepha Massada, izdavač University of Chicago Press, Chicago, 2015. Više informacija na linku:

<https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/I/bo19211851.html>

- S engleskog jezika preveo i prilagodio: **Mirza Čerkez, prof. (mirza.cerkez@unsa.ba)**

- Joseph Andoni Massad (arapski: جوزيف مسعد; rođen 1963) je jordanski akademik koji je specijalizovao bliskoistočne studije i koji radi kao profesor moderne arapske politike i intelektualne istorije na Odsjeku za bliskoistočne, južnoazijske i afričke studije Univerziteta Columbia.

toga ponavljana, već samo izmamljena u kasnijem dobu kada je djetinjstvo već prošlost; u procesu tom ona su izmijenjena i falsificirana, te se stavljaju u upotrebu potonjih trendova, pa tako uopšteno govoreći njih je nemoguće razlikovati jasno od fantazija“. Freud nastavlja dalje objašnjavati kako nacije postaju pisci vlastitih istorija:

Istorijski zapisi koji su počeli kao neprekidno bilježenje sadašnjosti, u ovom trenutku također daju priliku da se baci pogled nazad u prošlost, na prikupljene tradicije i legende, protumačene kao tragovi drevnosti koji su preživjeli u običajima i upotrebama, te tako stvorili istoriju prošlosti. Ovakva rana istorija je neizbježno trebala predstavljati iskazivanje postojećih vjerovanja i želja umjesto istinske slike prošlosti; za mnoge stvari izbačene iz nacionalnog sjećanja, dok su druge izvitoperene, te su neki ostaci prošlosti dobili krivo tumačenje kako bi se uklopili sa savremenim idejama. Štaviše, ljudska motivacija u zapisivanju istorije nije bila objektivna znatiželjnost, već želja da se ima uticaj nad njihovim savremenikima, da ih se ohrabri ili inspiriše, *ili da se drži ogledalo pred njima* (italik i kurziv moj).²

Pri stvaranja identiteta, sjećanje nije samo izmišljeno, dočarano ili nanovo probuđeno, već je i namjerno potisnuto, izbrisano ili pobrisano. Pošto se identiteti razrađuju i počivaju na dualnosti sebe i drugog, stvaranje identiteta zahtijeva od nosilaca identiteta, ne samo čuvanje i zaboravljanje određenih sjećanja o sebi, već i o drugome, čija istorija i sadašnjost moraju proći kroz niz operacija koje garantuju šta se treba pamtiti a šta zaboraviti. Freudov *Mojsije i monoteizam*, kao što smo vidjeli u prethodnom poglavlju, je najilustrativniji tekst po ovome pitanju.

Ovo je izuzetno važno za evropsku misao u pogledu hebreja i jevreja i arapa i muslimana, imajući u vidu njihovu važnost centralnog drugog u svrsi konsolidacije evropskog identiteta, pa čak i same konsolidacije kolektiviteta nazvanog Evropa, u procesu koji je, kao što smo se ranije bavili, započeo tokom Krstaških ratova preko religijskog diskursa stvaranja drugog s posebnim intenzitetom od XVIII i XIX vijeka kada su filologija i naučni rasizam nadomjestili religiju kao primarni diskurs stvaranja drugog. Pošto je moderna Evropa proizvod industrijske revolucije i masivne proletarizacije u

² Sigmund Freud, Leonardo da Vinci and a Memory of His Childhood (1927), in The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud (London: Hogarth Press, 1953-74), 11:83-84.

značajno vezana za kolonijalne poduhvate, njena identitarska ideologija povlači Krstaške ratove kao razlikujući trenutak koji određuje jevreje i muslimane kao druge. U ovom procesu nije samo instrumentalnu ulogu igrao jedan novi sistem znanja pod opštim naslovom *Orijentalizam*, već i filološka i rasistička misao kolektivno grupisana pod naslovom *Semitizam*. I orijentalizam i semitizam su ovisili o i proizvodnji mnoštva spekulacija i pretpostavki znanja XVII i XIX vijeka, uključujući rasizam, biološku predodređenost, nacionalizam i ponajviše društveni darvinizam.

Ipak, u proteklih nekoliko godina se javio jedan rastući akademsko-politički trend koji nam govori kako trebamo zaboraviti odreda određene formirajuće diskurse kako bi krenuli naprijed sa politikama. Iako su neki predlagali da moramo zaboraviti feminizam kako bi mogli imati nove oblike seksualne politike³, drugi insistiraju kako moramo zaboraviti orijentalizam i semitizam i pamtititi samo anti-*semitizam* kako bi se pridržavali novih oblika međunarodne politike. U slučaju feminizma, u poznatom i nedavnom prijedlogu Janet Halley o potrebi stavljanja feminističke teoretsko-političke agende u zagradu, ali da ostane dostupna kada se uzimaju u obzir druge teorije seksualnosti kojim je preskriptivni feminizam predstavljao prepreku. U slučaju orijentalizma se veoma često tvrdi kako i Saidova analiza i analiza derivirana iz Saidova razmišljanja stvara politički korektnu ludačku košulji i/ili da je Said sve pogrešno shvatio, a da njegovu analizu treba odbaciti kako bi politika ili čak transrasni oblici seksualnog zadovoljstva dalje nastavili, kako je nedavno sročio jedan kritičar knjige *Desiring Arabs*⁴. Naravno da postoji razlika između feminizma, koji je i pokret i teorija i „anti-orijentalizma“, koji je teoretska kritika, ali ne i pokret. No to je beznačajno za većinu kritičara Saida i Saidove analize. Većina njih koji su se pojavili sa knjigama koje ga napadaju, napadaju centralno mjesto koje je on dodijelio orijentalizmu u shvatanju nastajanja Evrope i njegovoj vezi sa stvorenim Orijentom, te su krivo pročitali Saida kao demonizatora orijentalista, koje Robert Irwin na priliku želi prikazati samo kao dobroćudne sakupljače znanja. Ostali kritičari uključuju cioniste koji insistiraju samo na jednoj stvari prilikom procjenjivanja susreta Palestinaca sa cionističkom kolonijalom naseobom: kako nije riječ o orijentalizmu ili kolonijalizmu, već samo i isključivo samo na anti-semitizmu⁵.

³ Potražite npr. Janet Halley, *Split decisions: How and Why to Take a Break from Feminism* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2008. Za kritiku *Desiring Arabs*, pogledaj Amr Shalakany „On Certain Queer Discomfort with Orientalism“, *Proceedings of the Annual Meeting* (American Society of International Law) 101 (28-31 Mart 2007): 125-29.

⁴ Joseph Massad, *Desiring Arabs* (Chicago: University of Chicago Press, 2007)

⁵ Pogledaj Robert Irwin, *For the Lust of Knowing: The Orientalists and Their Enemies* (London Penguin Books, 2007). Što se tiče cionista, pogledaj post Martina Kramera o

Drugo odnedavno naglašavano sjećanje je ono abrahamsko preko zazivanja „abrahamskih religija“ ili „abrahamskog“, kao tobožnja zamjena za monoteističko. Abrahamsko tobože okuplja zajedno jevreje, muslimane i kršćane, kao nastajuće iz zajedničke tradicije i usmjerava ih ka sličnim ciljevima. U svojim spisima o religiji, Jacques Deridda raspoređuje pojam na najproduktivniji način. Derridaovo abrahamsko, u suprotnosti sa semitskim, teži ka eliminaciji hijerarhije, ne samo među samim semitima, te između arijevac i semita koju je osveštao orijentalizam i semitizam, već i između sve tri grupe u ime geste stvaranja jednakosti. Za Derridu je abrahamsko sjećanje, kako ćemo kasnije vidjeti, u svojoj elipsi i zaboravljanju semitskog, ključno za ovu gestu, zahvaljujući njenom naglašavanju „religije“, a ne rase.

Ja ću dalje tvrditi kako je bitno bavljenje politikom sjećanja u slučaju semitizma za naše razumijevanje i poimanje života onih koje je semitizam predodredio i koji su do današnjeg dan predodređeni kao semiti. Tu ćemo doći do Jevrejskog pitanja i Palestinskog pitanja *kao* Jevrejskog pitanja. U proteklih trideset godina Palestinsko pitanje je na Zapadu poprimilo oblik Muslimanskog pitanja, ako ne i pitanje samog Islama⁶. Pošto i palestinci i Jevreji potpadaju pod taksonomiju „semita“, želim raspraviti način kako njihovo pitanje(-a) tvore Semitsko pitanje – odista kako je Semit postao Pitanje za *Evropu*.

Semiti i orijentalci

Ali šta je semitizam zaista i kakve veze on ima sa palestincima? Znamo mnogo o *anti*-semitizmu i njegovoj popularnosti u evropskom i američkom poimanju i njegovoj povezanosti sa jevrejima kao njegovim žrtvama. U porastu je euro-američki i evropski prikaz anti-semitizma kako su muslimani, arapi i veoma često palestinci njegovi vinovnici. Ali šta je taj semitizam kojem se anti-semitizam suprotstavlja, koji želi osuđivati i tlačiti? Zašto imamo nedavne prikaze, ili sjećanja?, anti-semitizma zaboravljene istorije semitizma? Zašto tako često se ne uspijemo sjetiti semita u njihovoj historiografiji? Jesu li muslimani, posebno palestinci, metonim za njih u tim sjećanjima

konferenciji „Orijentalizam sa gledišta njegovih žrtava“ održane 7-8. novembra 2008. na Univerzitetu Columbia. Kramer insistira da je anti-semitizam glavni i isključivi uzrok palestinske patnje, nešto što je po njemu zajednička nit od „Muftije (al-Husejnina) do (Josepha) Massada“. Martin Kramer, „Muftis of Morningside Heights“, 13. oktobar 2008, objavljeno na www.martinkramer.org/sandbox/2008/10/muftis-f-morningside-heights (pristupljeno 12/2/2014).

⁶ Pogledaj Anne Norton, *On the Muslim Question* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2013)

suprotstavljenim semitizmu za semite, te ako je tako, zašto bi im se oni suprotstavljali? Jesu li oni suštinski žrtve ili počinioci semitizma ili anti-semitizma? Ključno pitanje koje želim postaviti je da li je zaista anti-semitizam neprijatelj semitizma uopšte, ili da li je njihov odnos sveukupno drugačije vrste.

Kad se Edward Said upustio u proučavanje orijentalizma, on je objasnio kako je „gotovo neizbježnom logikom, pronašao sama sebe kako piše istoriju stranog, tajnog razotkrivača zapadnog anti-semitizma. Kako anti-semitizam... i orijentalizam jako sličie jedan drugom je jedna istorijska, kulturna i politička istina koja se jedino treba spominjati palestinskim arapima u svojoj ironiji kako bi se savršeno shvatila“⁷. Ovdje moram napomenuti da je vrijeme u kome je semit nastao bilo vrijeme kada se Evropa morala pozabaviti sa mnogim pitanjima od kasnog osamnaestog vijeka pa šta dalje činiti sa orijentom; od kojih nije bilo najmanje pitanje prisustva orijentalnog Otomanskog carstva u Evropi i potreba njegova istjerivanja iz Evrope, kao što smo vidjeli u prvom poglavlju, bilo kodirano nazivom „Istočno pitanje“. Njegovo gotovo istovremeno pojavljivanje sa „Jevrejskim pitanjem“ je pokušalo baviti se postojanjem drugih ljudi, također nazvanih „orijentalcima“ koji su bili skoro hiljadu godina prisutni u Evropi. Također je poučno Saidovo prizivanje anti-semitizma kao orijentalističkog „razotkrivača tajne“, pojam koji posuđuje od Josepha Conrada⁸. U svojoj čuvenoj kratkoj priči Conrad prepoznaje svog „razotkrivača tajne“ kao „drugo sebe“, „moje drugo sebe“, „dvojnika“ ili kako je to Said lično iskazao „ogledalo“⁹. Orientalac i semit, orientalist i anti-semit, orijentalizam i anti-semitizam su stoga uvijek međusobne druge polovine jednog, dubleti, ogledalski odrazi koji se uvijek moraju tandemski čitati i posmatrati.

Kategoriju semita su izmislili evropski filolozi u XVIII vijeku i koja se u XIX transformisala iz lingvističke u rasnu kategoriju. Ernest Renan je možda bio najslavniji primjer orijentaliste koji je pripomogao ovoj transformaciji. Po Renanu „semitski duh“ im dva oblika: „hebrejski ili mojsijevski i arapski ili islamski oblik“¹⁰. Uistinu prema takvim tumačenjima, kao što ih Said sažima „Semiti su zapnjeni monoteisti koji nisu proizveli nikakvu mitologiju,

⁷ Edward W. Said, *Orientalism* (New York: Vantage, 1978), 27-28.

⁸ Zahvaljujem se Andrewu Rubenu što mi je skrenu pažnju na ovo.

⁹ Pogledaj Joseph Conrad, *The Secret Sharer*, u Conradovom *The „Nigger of the Narcissus“ and Other Short Stories* (New York: Penguin Books, 2007), 171-214. Vidjeti isto Edward W. Said, *Conrad and the Fiction of the Autobiography* (!966; New York: Columbia University Press, 2008), 127.

¹⁰ Citirao Gil Anidjar u *Semites: Race, Religion, Literature* (Stanford, CA: Stanford University Press, 2008), 32.

umjetnost, trgovinu, civilizaciju, njihova svijest je uska i rigidna: sve u svemu oni predstavljaju inferiornu kombinaciju ljudske prirode¹¹. Za Renana (1823-1892), kako su to nazivale semitske studije, ili semitika, „jevrej je poput arapina i obratno“¹². Po tome pitanju, činjenica kako su srednjovjekovni kršćani, uključujući i krstaše, nazivali arape „saraceni“, kao potomcima Sare, prethodi ovom modernom identitetu između te dvije skupine¹³. Konstrukcija semita je također bio mamac za izum indo-evropejca, ne samo u filološkoj terminologiji, već i u rasnoj, kada su indo-evropejci postali arijevci. Stoga je semitizam uvijek u relacijskom odnosu sa evropejstvom kao arijevstvom. Hanni Arendt je ovo bilo jasno po pitanju jevreja.

Da li su jevreji religija ili nacija, narod ili rasa, država ili pleme, zavisi od specijalističkog mišljenja nejevreja – među kojim jevreji žive – o samima sebi, ali svakako ne postoji apsolutno nikakva veza sa osnovnim znanjem o jevrejima. Dok su evropski narodi postali nacije, jevreji su postali „nacija unutar nacije“, dok su Nijemci u državi počeli gledati nešto kudikamo veće od političke zastupljenosti, to jest, njihovu temeljnu suštinu, jevreji su postali država unutar države ... te od kraja prošlog vijeka, kad su se Nijemci preobratili u arijevce, mi smo lutali kroz svjetsku istoriju kao semiti.¹⁴

Arendtino oštroumno shvatanje istoriciteta kategorije „semita“ se temelji na njenom ustrajnom pamćenju da su u najmanju ruku u njenom slučaju, jevreji postojali prije nego su postali semiti. Međutim ipak ona ne dovodi u pitanje uvriježenu mudrost da anti-semitizam postoji *u suprotnosti* semitu. Ovo je izuzetno važna problematičnost koju moramo razraditi kako bi shvatili šta se traži u „našem“ pamćenju u vezi sa semitom. Kako da zaboravimo ili zapamtimo ovu ključnu prosvjetiteljsku i romantičarsku procjenu?

Odista će se hegenomističke ideje o semitu dalje razraditi u XIX vijeku preko uticaja društvenog darvinizma i standarda evolucije. Arap i jevrej su posmatrani u ovim procjenama kao manifestacije evolucijskog zastoja. Said opisuje kako su semitolozi predstavljali obje grupe:

¹¹ Said, *Orientalism*, 142.

¹² Citirao Anidjar, *Semites*, 32.

¹³ Ovdje me ne zanima da li je neophodno ispravna etimologija „saraceni“, već me zanima kako je mnogi vide kao takvu (pogledaj fusnotu 54). Drugo predloženo porijeklo je da „saraceni“ vodi porijeklo od arapske riječi „sharqiyyin“ što znači „istočnjaci“ ili „orijentalci“.

¹⁴ Hannah Arendt, „Antisemitism“, u *The Jewish Writings*, ed. Jerome Kohn and Ron H. Feldman (New York: Schocken Books, 2007), 69.

Ni kod kojih ljudi više od orijentalnih semita nije bilo moguće lakše vidjeti sadašnjost i porijeklo zajedno. Jevreji i muslimani kao predmet orijentalističkih studija su bili spremno shvatani u pogledu njihova primitivna porijekla to je bilo (i na određen način još uvijek jest) kamen temeljac savremenih orijentalističkih studija. Renan je nazivao semite slučajem zaustavljena razvoja, te funkcionalno govoreći to je počelo označavati orijentalistima, da nijedan moderni semit, bez obzira koliko god on vjerovao da je moderan, ne može nikada nadmašiti organizacijske tvrdnje o svome porijeklu.¹⁵

Ovakav identitet između jevreja i muslimana nisu samo napravili evropljani neprijateljski nastrojeni prema objema grupama, ili prema jednoj od njih, već ljudi i mislioci koji su to osmislili kao rasni kriterij koji se može upratiti nazad i povezati sa biblijskom kur'anskom genealogijom. Orijentalist Louis Massignon, koji je podržavao palestinsku borbu protiv cionizma, poistovjećuje kolonijalnu situaciju na terenu 1960. pozivajući se na semitizam:

„Mislim da je za problem budućnosti arapa, isključivo potekao iz semitizma. Mislim kako je u srži arapske prepreke taj dramatični konflikt, ta bratoubilačka mržnja između Israela i Išmaela... arapi su se našli u sudaru sa tvrdnjom o ekskluzivnosti među semitima, privilegovanim semitima desna. Oni, nasuprot tom, su isključeni odmetnici“¹⁶.

Razvoj semitske ideje je bio takav da su jevreji i arapi počeli sami sebe poistovjećivati sa „semitima“, pri tome razlikujući se međusobno od njihove pred-semitske egzistencije. Ovo je veoma brzo poslužilo u političke svrhe.

Ustvari je cionistička obavještajna služba, koja je organizovala paravanske organizacije u Palestini još 1920ih između arapa i jevreja pod krinkom arapsko-jevrejskog prijateljstva (koje su u stvarnosti djelovale kao zaklon za palestinske kolaboracioniste sa cionistima), je jednu takvu organizaciju nazvala „Semitska unija“¹⁷.

¹⁵ Said, *Orientalism*, 234.

¹⁶ Louis Massignon, 1960, citat kod Anouar Abdel-Malek, „*Orientalism in Crisis*“ kod A.L. Macfir, *Orientalism: A Reader* (New York: New York University Press, 2001), 51. Pogledaj Said o Massignonu i Berqueu u *Orientalism*, 270.

¹⁷ Pogledaj Hillel Cohen, *Army of Shadows: Palestinian Collaboration with Zionism, 1917-1948* (Berkeley: University of California Press, 2008), 25.

Semiti i anti-semiti

Ako je određivanje ljudi kao semita bilo ustvari precizna prevara za određivanje njihovih nadređenih kao arijevaca, semitizam je bilo jako teško razlikovati od anti-semitizma. Ovo samo izmišljanje semita je sam čin izmišljanja vektora nosioca takvog identiteta kao drugog. To je zbilja čin stvaranja anti-semita. U tom svjetlu, *semitizam je oduvijek bio anti-semitizam*. Podvala anti-semitizma je navođenje na vjerovanje u postojanje jednog istorijskog rascjepa, jedne konceptualne hronologije vrsta, unutar kog je postojao semit prije semitizma, te da je postojao semitizam prije anti-semitizma. Ja ovdje predlažem kako je ova istorizacija ustvari sama *posljedica* tog istog diskursa semitizma. Taj element je Arendt doista propustila u njenoj historiografiji anti-semitizma.

Razmotrimo kako se semitizam odnosi na jevreje kao početna tačka razumijevanja kakvu ulogu palestinci imaju o ovoj istoriji. U svjetlu semitike i na temelju njene taksonomije, anti-jevrejskog osjećanje zbijenog u XIX vijeku u punopravno ideološko zdanje stvaranja drugog koje samo sebe naziva anti-semitizmom. Nasuprot semitizmu kojeg je izumila jedna određena intelektualna klasa koji su bili naučnici i filolozi, anti-semitizam su izumili intelektualci iz političke i novinarske profesije. Sam pojam je skovao 1879. manji bečki novinar po imenu Wilhelm Marr i on se prvi put pojavio u političkom programu pod nazivom *Pobjeda judaizma nad germanizmom*. Sam Maar je pažljivo razdvojio anti-semitizam od istorije kršćanske mržnje prema jevrejima na religijskim temeljima, naglašavajući u skladu sa semitikom i tada važećim rasnim teorijama neophodnost stvaranja striktno rasne razlike između jevreja i arijevaca¹⁸.

U evropskom svijetu i njegovom američkom produžetku gdje su rasne teorije postale arbitar prava i privilegija do druge polovine XIX vijeka, većina jevreja je prihvatila priču o semitskom porijeklu „kao način uspostavljanja pozitivnog uticaja njihove grupe na svjetsku istoriju“. U SAD-u su jevrejski filantropi ostavljali zadužbine odsjecima za semitiku na univerzitetima kako „bi osigurali odgovarajuće ispravno priznanje“¹⁹. Prema istoričaru Ericu Goldsteinu „tokom XIX vijeka pozivanje na 'semitsko' porijeklo je među američkim jevrejima bilo stvar časti koja im je omogućavala da uprate nazad svoju baštinu do osvita civilizacije i da preuzimanje zasluge za postavljanje

¹⁸ Pogledaj Bernard Lewis, *Semites and anti-Semites: An Inquiry into Conflict and Prejudice* (New York: W.W. Norton, 1986), 94.

¹⁹ Eric Goldstein, *The Price of Whiteness: Jews, Race and American Identity* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2006), 20.

etičkih temelja Zapadnog društva²⁰. Pamećenje semitskog porijekla je stoga poslužilo kao dio procesa zaboravljanja aktivnog djelovanja filologa u izmišljanju ovog porijekla.

Međutim, u XX vijeku dolazi do korijenite promjene, naročito nakon što su naučnici počeli dodjeljivati arapsko porijeklo semitima. Iako je ovu teorija prvi put iznio 1890. u SAD-u arheolog Danien Brinton, za samo deset godina ona je postala toliki etalon da ju je prihvatio rasni naučnik William Z. Ripley kad je objavio 1899. *The Races of Europe*, te „pomogao njenom širenju među širom publikom“²¹. Povezivanje savremenih jevreja sa drevnim hebrejima (koje uporno vrši katoličanstvo i kudikamo više protestanti) je preostali dio nerazjašnjene akademske debate tog vremena, ali se stiče utisak kako je razriješeno pitanje porijekla semita.

Zbilja sa pojačanim poistovjećivanjem semita sa Afrikom, neki jevreji koji su težili potpunoj asimilaciji u bijelost su počeli uzmicati pred tom tvrdnjom zaboravljajući je u potpunosti zarad novog sjećanja. Martin A. Mayer, reformski rabin u San Franciscu i naučnik semitskih studija je osjetio potrebu 1909. da izjavi kako američki jevreji imaju više zajedničkog sa nejevrejskim bijelim Amerikancima nego sa „arapinom iz pustinje, stvarnim predstavnikom semitskog svijeta prošlosti“ ili čak sa bliskoistočnim jevrejima²². Meyer je dalje tvrdio kako se drevnim Izraelitima, koji su došli iz pustinje i bili semiti poput arapa, krv „brzo razrijedila“. On dalje zaključuje kako „danas malo od te semitske krvi može biti pronađeno u venama ijednog od nas“²³. Drugi rabin reformskog judaizma, Samuel Sale je dodao kako „ne možemo pobjeći od jasne činjenice utemeljene na anatomskim mjerenjima kako samo pet posto svih jevreja na svojim tijelima nosi karakteristične odlike semitskog porijekla“²⁴. Ovdje slučaj odricanja nije samo fizički, već odlučno fiziološki, kad se kaže kako su tijela zaboravila svoje porijeklo sem nekoliko preostalih odlika.

Druga strategija odbacivanja hipoteze afričkog porijekla je bila nastavak prihvatanja semitskog identiteta, ali uz tvrdnje kako su semiti ustvari bijeli, nakon što su nastali u kavkaskom području, a ne u Africi, kako su neki jevrejski antropolozi i cionisti tvrdili²⁵. Preovlađujuće cionističko tumačenje međutim, razlike u uslovima među evropskim jevrejima od jevreja u SAD je

²⁰ Ibid, 108.

²¹ Ibid, 108.

²² Citirano u ibid, 109.

²³ Ibidem.

²⁴ Citirano u ibid.

²⁵ Vidi ibid, 111, 179.

išlo do te mjere kako su evropski cionisti (za razliku od njihova američkog pandana koji je odbacio anti-semitske opise jevreja kao predrasude iz krive karakterizacije) prihvatili (anti-)semitske opise jevreja, koji su za razliku od anti-semita, to objašnjavali regresijom ka jevrejskoj historiji progona za koje su tvrdili da prouzrokuju te crte, te da one nisu nužno urođene rasne karakteristike.

Cionizam je bio utemeljen na dvostrukoj operaciji sjećanja i zaboravljanja: cionizam je propisivao u jednu ruku kako se moderni jevreji moraju sjećati svog narodstva, da su Izraeliti njihovi preci, te da je hebrejska kultura oduvijek bila njihovo naslijeđe kom oni sad mogu pristupiti preko evropskog prosvjetiteljstva, te da je Palestina njihova pradavna domovina u koju se moraju vratiti, a s druge strane na insistiranju da savremeni jevreji moraju zaboraviti svoje evropske identitete i kulture kao istorijske prethodnice svog sadašnjeg identiteta i da oni zaborave kako je u Palestini nastavila živjeti nejevrejska i neizraelska populacija do današnjeg dana. Iako je cionizam zagovarao ciljeve maskilima (nosioci i advokati pokreta jevrejskog prosvjetiteljstva-haskale. op. prev) i ostalih jevrejskih asimilatora u svom shvatanju da se oznaka jevrejske drugosti mora ukloniti, on se razlikovao od oba – haskale i asmiliacije u potvrđivanju kako jevreji mogu samo u Aziji postati evropejci. U njegovom prihvatanju nacionalizma kao rješenja, ili preciznije u razrješavanju, Jevrejskog pitanja cionizam je usvojio najznačajniji oblik političkog života kog je razuzdala Francuska revolucija. Ako su semitizam i anti-semitizam insistirali kako jevreji nisu niti arijevc i evropljani, kako su oni zasebna rasa i zasebna nacija, cionizam nije imao ništa za dodati. Njegov transformatorski projekat bi također uključivao i palestince koje bi on nastojao transformisati u jevreje u raseljenoj geografiji anti-semitizma²⁶. Ovakav potez bi zagarantovao očuvanje lika semita, kao i uvijek sa dodijeljenom negativnom vrijednošću, bude sačuvan, ali bi bio identifikovan isključivo sa i bio prenesen na arapa.

Ovdje Arendt, koja je shvatila bolje nego većina strukturalnu poziciju jevreja u evropskim kršćanskim društvima, dalje stvara zbrku u poziciji Palestinaca i jevreja u odnosu na evropske kršćane općenitije. Njeno insistiranje na nacionalnom principu u određivanju jevreja kao naroda dominira kroz veći dio njenog diskursa²⁷. Ona iznosi kako:

²⁶ Ovaj proces dalje razrađujem u Joseph Massad, „The Persistence of the Palestinian Question“, *Cultural Critique*, no.59 (Winter 2005): 1-23.

²⁷ O složenom odnosu Arendt i cionizma, pogledaj Richard J. Bernstein „Hannah Arendt's Zionism?“ u Hannah Arendt in Jerusalem, ed. Steven E. Aschheim (Berkeley: University of California Press, 2001), 194-202.

Od kad su poljski plemići pozvali jevreje u zemlju da budu sakupljači poreza, štiteći ih od seljaka za koje su se nadali da će ih iscijediti do kraja, nikad ranije nije postojala idealnija koordinacija interesa, tako idealna saradnja. U tim danima jevreji su došli sa i radujući se sabiranju mnoštva interesa i nesvjesni svoje buduće uloge. Oni nisu znali ništa više o poljskim težacima od cionista o arapima prije Balfourove deklaracije. U tim danima su jevreji centralne Evrope bježali od pogroma zrelog srednjeg vijeka u istočni raj u kom su se interesi sabirali u fokus, te mi još i danas bježimo od posljedica²⁸.

Ardentino smještanje palestinaca u istu strukturalnu poziciju sa poljskim težacima je i poučno i pogrešan postupak: njen opis „jevreja“ kao šikutora odaje njenu nacionalističku historiografsku perspektivu isto kao što i njeno ignorisanje arapa palestinaca od strane cionističkih činovnika odaje njeno nepoznavanje cionističke istorije. Uprkos svemu, veliko pojmovno ograničenje Arendtina pisanja o jevrejima i cionizmu je njeno uporno vjerovanje u međusobnu isključivost cionizma i asimilacionizma, a ne komplementarnost. I pored njene zajedljive kritike cionističkih praksi, njen veći neuspjeh je insistiranje na pamćenju izraelita kao predaka jevreja i transistorijska reifikacija evropskih jevreja kao naroda. Arendt je fanatično podržavala cionističko nastojanje normalizacije jevreja kao projekat, ona bi često prizivala Kafkin *Zamak* u podupiranje svog argumenta²⁹. Njen entuzijazam za cionističku suštinsku rasističko separacionu instituciju – kibuc (kog Domenico Losurdo naziva „socijalizmom više rase“ pozivajući se na citiranje ranije anti-cionističke Arendt)³⁰ je bilo po pitanju djelovanja kibuca kao transformatorske institucije semita sa negativnom vrijednošću u jevreje, normalizovane evropljane sa pozitivnom vrijednošću. Ona to slavi kao „najveće dostignuće“ cionizma, naime njegovo „stvaranje novog tipa čovjeka i nove društvene elite, rođenje nove aristokratije koja se značajno razlikuje od jevrejske mase u i van Palestine u svojim navikama, manirima, vrijednostima i načinu života, te čije zahtijevanje vođstva u moralnim i društvenim pitanjima je jasno prepoznala (jevrejska) populacija (u Palestini)“³¹. Da je cionizam transformisao jevreja u ono što izraelski psiholog Benyamin Beit-Hallahmi naziva „anti-jevrejem“ a palestinca u jevreja nije odvratilo Arendt od podrške temeljnoj cionističkoj ideji.

²⁸ Hannah Arendt, „Antisemitism,“ u Arendt, *The Jewish Writings*, 58–59.

²⁹ Arendt, „The Jew as Pariah,“ u Arendt, *The Jewish Writings*, 291–95.

³⁰ Domenico Losurdo, *Liberalism: A Counter-History*, trans. Gregory Elliott (London: Verso, 2011), 180.

³¹ Arendt, „Peace of Armistice in the Near East?“ u Arendt, *The Jewish Writings*, 443.

Ali kako je ta transformacija pogodila palestince? Said smješta ovu intervenciju na raskršnicu semitizma. On tvrdi da „ono što je nedovoljno naglašeno u istorijama modernog anti-semitizma je legitimizacija takvih atavističkih orijentalističkih određenja orijentalizma, i... način na koji je ova akademska i intelektualna legitimizacija ustrajala ravno kroz moderno doba u diskusijama o islamu, arapima i Bliskom Istoku“³².

U knjizi *Semites and the anti-Semites* Bernard Lewis kaže „nekad se iznosi argument da arapi ne mogu biti anti-semiti jer su sami semiti. Takva izjava je očito apsurdna, a argument koji je podupire je dvostruko neispravan. Prvo termin 'semit' nema značenja primijenjen na grupe heterogene poput arapa ili jevreja, te se odista može raspravljati da je upotreba takvih termina sama po sebi oblik rasizma, zasigurno ili iz neznanja ili krive namjere“. Slažem se u potpunosti sa Lewisom i dodajem da se tako nešto može reći i za jevreje. Odista kao odjek Lewisa, argument se ponekad iznosi kako jevreji ne mogu biti anti-semiti upravo jer su sami semiti je pobijen na istim temeljima besmislenosti pojma semit kada se primijeni na heterogenu grupu poput jevreja, kao što je Lewis sam tvrdio.

Lewis također dodaje kvalifikator da učini korištenje pojma neodrživim na način kako sam to ja učinio. On tvrdi kako je drugi način neispravnosti argumenta taj „da se anti-semitizam nikad nije bavio nikim drugim osim jevrejima, te da je oduvijek bio dostupan svakom pa i arapima kao opcija ukoliko ga odaberu“³³. Ali kao što su pokazale istorije cionizma, anti-semitizam je oduvijek bio dostupan onim jevrejima koji su nastojali učiniti sebe drugim i asimilirati se u evropsku protestantsku kršćansku normativnost tako što će odbaciti semita unutar sebe, naime njihovu percipiranu jevrejštinu, te semita na način koji je orijentalizam razradio bez arapinskog orijentalca. Dopustite mi da se ovdje prisjetimo Freudova ogledala. Ako je asimilacijski anti-semitizam ogledalo koje je cionizam držao ispred evropskih gentila, to je bilo samo kao što Freud insistira „da ih ohrabri i inspiriše“ da vide sebe u reflektovanu odrazu asimiliranog nacionalističkog (anti-)jevreja. Anti-semitizam kao takav je isto tako dostupan jevrejima kao što je i dostupan arapima ako odluče koristiti ga.

Freudovi vlastiti pogledi na semite su bili suprotstavljeni njegovom intelektualnom podneblju. Kao što Said primjećuje:

³² Said, *Orientalism*, 262.

³³ Bernard Lewis, *Semites and anti-Semites*, 117.

Freud je imao vlastite ideje o evropskim izopštenicima, ponajviše o Mojsiju i Hanibalu. Oba su bili semiti naravno i oba (naročito Hanibal) su bili Freudovi heroji zbog njihove odvažnosti, upornosti i hrabrosti. Čitajući *Mojsije i monoteizam* brzo upada u oči Freudova ležerna pretpostavka (koja se isto tako odnosi na Hanibala) kako semiti nisu definitivno bili evropljani... i da istovremeno su nekako asimilirani u njenu kulturu kao nekadašnji izopštenici. To se sasvim razlikuje od drugih teorija o semitima kakve su izricali orijentalisti poput Renana.³⁴

U zadnjim danima svog života, Freud je kao što smo vidjeli u prethodnome poglavlju, otišao do te mjere da se upustio u pokušaj spašavanja modernih jevreja od semitizma. On je insistirao na tom da evropski jevreji nisu „Azijati potekli od strane rase, kao što to njihovi neprijatelji tvrde, već da se sastoje od ostataka mediteranskih naroda i nasljednika mediteranske civilizacije“³⁵.

U prvoj polovini XX vijeka, anti-semitizam se nastavlja fokusirati na figuru jevreja, dok se njegov dvojnuk – kolonijalni orijentalizam fokusira na arapa i muslimana, često zbrkane kao jedno, kao semit po izboru. Nakon nacističkog holokausta i kraja kolonijalizma, oba su se privremeno povukla. Uskoro nakon toga će se anti-semitizam i orijentalizam ponovo pojaviti sa jedinstvenim glavnim rasističkim semitskim objektom – arapom i muslimanom, oba posmatrana kao jedno unutar ove rasističke ekonomičnosti. Ovaj transformativni moment u Evropi i Americi, koji se objedinio tokom i nakon rata 1967. godine i na tragu rata 1973. godine i naftnog embarga, arapi kao što Said primjećuje, postaju bivati predstavljeni na Zapadu sa „očitim semitskim odlikama“: krivim nosevima, zlim kecom sa brkovima na licu, su bili očit podsjetnik (većinski nesemitskoj populaciji) kako su 'semiti' glavni izvor svih 'naših' problema, koji su u ovome slučaju bili nestašica benzina. Prenos popularnog antisemitskog animusa sa jevrejske na arapsku metu je prošao bez problema, pošto je figura u suštini ista³⁶. Ovdje Said upotrebljava istoriju anti-semitizma da podcrta njegova otkrića o istoriji arapa, palestinaca naročito. Kako bi pojasnio ono što misli, Said kaže da u prikazivanju arapa kao „negativne vrijednosti“ i kao „kvaritelja postojanja Izraela i Zapada... kao nadmašive prepreke nastanku Izraela 1948“ ono što orijentalistička i anti-semitska prikazivanja stvaraju je određeno poimanje arapa koje je ontološki povezano sa jevrejom: „arap je sada zamišljen kao sjenka koja prati jevreja. U

³⁴ Edward W. Said, *Freud and the Non-European* (London: Verso, 2003), 16–17.

³⁵ Sigmund Freud, *Moses and Monotheism*, in *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud* (London: Hogarth Press, 1953–74), 23:90.

³⁶ Said, *Orientalism*, 286.

tu sjenku – zato što su arapi i jevreji orijentalni semiti – se može staviti sve što tradicionalno latentno nepovjerljivi zapadnjak osjeća prema orijentalcu. Za jevreja iz vremena Evrope prije nacizma je došlo do račvanja: ono što sad imamo je jevrejski heroj, nastao iz rekonstruisana kulta avanturističkog pionira orijentaliste...., te njegova šunjajuća misteriozno strašna sjena, arapski orijentalac³⁷.

Saidova analiza nas tjera da se ne sjećamo ili zaboravimo orijentalizam, muslimana, arapina i naposljetku palestinca, bez da se sjećanja ili zaborava istoriju evropskih jevreja i istoriju evropskog anti-semitizma u kontekstu evropskog kolonijalizma, koja je učinila ili još čini mogućim ove istorijske transformacije i mobiliše sam diskurs koji ih stvara kao činjenice. Sve više, posebno nakon 9/11 i porasta „islamofobije“ spremne i dostupne arhive predstavljanja arapa i Palestinaca kao suštinskih muslimana su proširena na obuhvatanje muslimana širom svijeta.

Abrahamsko i semitsko

Freud je možda imao najoriginalniju hipotezu o odnosu između postanka Boga monoteizma i semita. Ako hronološka priča tvrdi kako su arapi preko islama rekapitulirali jevrejskog i kršćanskog boga kao svog, Freud iznosi kako je jevrejski Bog bio ustvari ne samo ekstrapolacija egipatskog Atona, već i boga Jahvea kojeg su jevrejska plemena „preuzela od... komšijskog arapskog plemena Medijanita najvjerovatnije“ u zemlji „južno od Palestine, između istočnog izlaza sa Sinajskog poluotoka i zapadne obale Arabije“³⁸. Čini se kako ovo isto važi i za Mojsija kog Freud ne samo da smatra Egipćaninom, pošto je već postojao drugi Mojsije, također kao arap iz Medjena – koji zajedno sa Mojsijem Egipćaninom tvori ono što će na kraju postati biblijski prorok³⁹. Čini se kakogod da su semiti, njihovi proroci i njihovi bogovi/Bog povezani zajedno još od pamtivijeka.

Ali ako Semitsko pitanje hijerarhijski okuplja zajedno jevreje, arape i sve više muslimane (od kojih većina ne bi bili uopšte semiti prema standardima evropske filologije i rasne nauke XVIII i XIX vijeka u vezi sa arijanizmom, semitskim monoteizmom, okupljajući zajedno jevreje, kršćane i muslimane, se počinje odnedavno kodirati kao dio neologizma „abrahamske religije“. Iako

³⁷ Ibid.

³⁸ Freud, *Moses and Monotheism*, 33.

³⁹ Ibid., 35. Za Freudove intelektualne prethodnike po pitanju Mojsija i monoteizma pogledaj Jan Assmann, *Moses the Egyptian: The Memory of Egypt in Western Monotheism* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1997).

je savremeno „judeo-kršćanstvo“ naglašavano oko i naročito nakon Drugog svjetskog rata nastojalo isključiti muslimane iz tog novog saveza, savremeniji, ali manje hegemonistički termin „abrahamsko“ je i njih nastojao uključiti.

Podsjetimo se da je Šem, što znači „ime“ i od kojeg je izveden termin semit, biblijski Noin sin, te da je Abraham direktni potomak Šemov preko njegova sina Arpahšada. Šem i Abraham su biblijski likovi koje je prosvjetiteljska tradicija ambivalentno sekularizovala. Može biti kako je Gotthold Ephraim Lessing 1779. u *Natanu mudrome* započeo kršćansku (ili možda to trebamo nazvati „prosvjećeni“ ili čak „liberalni?“) trend insistiranja o zajedništvu monoteizma kog on nije imenovao, ali je orijentalisti Massignonu grah pao da ga okrsti kao „les trois cultes Abrahamiques“ u eseju „Three Prayers of Abraham“ iz 1949⁴⁰. Ako su semiti i arijevcu sinhrono grupisani kao međusobno radikalno drugi u rasnim teorijama, abrahamski ih je nastojao povezati genealoški kao jedno te isto, ili se bar tome Lessing nadao.

Nasuprot semitizmu koji se vrtio oko jezika i rase kao ontološkog efekta, abrahamsko bi povezalono što je različito pod isti krov monoteizma kao *religiju*, bukvalno što to povezuje, ili što je orijentalist H.A.R. Gibb pozivajući se na Massignonov trud nazivao „zajedništvom abrahamskog porijekla“⁴¹. Massignonovo zanimanje je bilo podsjetiti kršćane da ponovo zatraže za sebe zaboravljeno abrahamsko naslijeđe. On zaziva Abrahama kao zajedničkoga pretka u ime brisanja razlika i nametanja, ako ne identiteta, onda barem zajedništva:

U tom trenutku kada strah koji sakriva od nas pristup našem finalnom i krajnjem cilju čineći da se okrenemo ka unutra, da se vratimo našim korijenima, kada nas otrovna zloba našeg neslaganja nas tjera da još jednom potražimo naše zajedničke pretke, mudro je preuzeti još jedanput karike u duhovnom lancu čistog svjedočanstva o kom mi ovisimo... i koji nas vodi nazad do Abrahama, sve hrabrije kako naša situacija postaje očajnija.⁴²

⁴⁰ Louis Massignon, „Trois prières d’Abraham, père de tous les croyants,” in *Parole Donnée* (Paris: Julliard, 1962), 261. See

Jacques Derrida, „Hostipitality,” in Jacques Derrida: *Acts of Religion*, ed. Gil Anidjar (New York: Routledge, 2002), 369.

⁴¹ Said, *Orientalism*, 265.

⁴² Massignon, „Three Prayers of Abraham,” u *Testimonies and Reflections: Essays of Louis Massignon*, odabrao i napisao uvod Herbert Mason (Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 1989), 6.

Massignon utvrđuje kako „12 miliona obrezanih jevreja koji nastoje uzeti za sebe Svetu zemlju koja im je davno obećana i 400 miliona muslimana koji strpljivo vjeruju u svoga Boga preko obavljanja obreda pet dnevnih molitvi, zaruka, sahrana i hodočastva nastavljaju zazivati Abrahama kao svog oca. Jevreji nemaju ništa drugo osim nade, ali ona je abrahamska. Muslimani nemaju ništa više od vjere, ali to je abrahamska vjera u Božiju pravdu (koja prevazilazi sve ljudske iluzije)“⁴³.

Istorijska je uloga neobrezanih kršćana, odnosno onih koji se nisu pridržali saveza sa Abrahamovim Bogom, kao što su to učinili Židovi, muslimani i „istočni“ kršćani; naime, da ljubav, koju mogu prenijeti svojoj braći po Abrahamu (sjetimo se ovdje jednog od Freudovih objašnjenja antisemitizma - naime, da on proizlazi iz užasa koji osjećaju kršćanski dječaci kad čuju za obrezivanje židovskih dječaka, što tumače kao kastraciju, a što objašnjava prezir koji osjećaju prema jevrejskim muškarcima)⁴⁴. „Užasni rat“ iz 1948. bio je kontekst Massignonovog pozivanja na kršćansku pedagogiju ljubavi koja bi mogla imati spriječio, ali zbog svoje odsutnosti nije uspjela spriječiti, mržnju između jevreja i muslimana. Međutim, ova kršćanska istorijska uloga ostaje neophodna zbog geografije. Massignon tvrdi:

Poput istorije, današnja geografija nas približava Abrahamu usmjeravajući našu pažnju na visoko mjesto čovječanstva koje je počelo s njegovim vlastitim. . . . Ovdje je fizički povratak dva neprijateljska brata na njihova odabrana mjesta uskrsnuće (džamija al-Aqsa za muslimane, Hram za jevreje, udaljena samo 150 metara u istom Haremu); i samo 350 metara od Anastasisa ili Qiyame (Sveti grob) kršćana, koji, budući da nisu dovoljno razvili svijest o svom 'Abrahamovom posvojenju', još nisu zabrinuti oko povratka u Jeruzalem kako bi čekali Parusiju Gospodnju. Ipak, tamo u Jeruzalemu kršćani imaju arapske svjedoke svoje vjere i geografsko usklađivanje hodočasnika triju abrahamskih vjera u jednoj te istoj Svetoj zemlji, pokušavajući tamo pronaći onu pravdu koju je Abraham kroz svoje trostruko suđenje pronašao u svome Bogu, što je prije godinu dana dovelo do užasnog rata. Zašto? Jer kršćani još nisu u potpunosti ispunili svoju odgovornost prema svojoj braći u Abrahamu. Jer im još nisu objasnili kako voljeti Svetu zemlju, što je jedan od dvaju uvjeta obećanja Abrahamu⁴⁵.

⁴³ Ibid., 7.

⁴⁴ Sigmund Freud, „Analysis of a Phobia in a Five-Year-Old Boy,” u The Standard Edition, 10:36n. Freud će ponoviti ovu hipotezu u Moses and Monotheism, 90.

⁴⁵ Ibid., 8.

Imajte na umu da Massignon svakoga prikazuje kao van Jeruzalema i kako se svi žele vratiti u njega. Palestinski jeruzalemti, muslimani i kršćani podjednako, predstavljeni su kao stranci u svom rodnom gradu, podjednako kao izopćenici kao i kolonizacijski (evropski) jevreji.

U novije vrijeme, pojam „abrahamske religije” je postavljen kao da sadržava prethodni islamizam. Jonathan Z. Smith je tvrdio da je to „usvojeno... iz muslimanskog diskursa,” tvrdnja koju će zauzvrat prihvatiti oni koji su u novije vrijeme nastojali teoretizirati abrahamsko kao ono što povezuje i razdvaja jevreje, kršćane i muslimane⁴⁶. U svom uvodu u Derridaov rad o religiji, Gil Anidjar se oslanja se na Smithovu tvrdnju da je „pojam Abraham, kao i pojam 'sljedbenici Knjige' islamskog porijekla. Taj drevni pojam koji, kao što Derrida primjećuje, je povremeno oživljava u Evropi (Kierkegaard, naravno), a kog je možda nedavno važni islamist Louis Massignon oživio”⁴⁷. Koliko je meni poznato, Massignon je govorio samo o „abrahamskim vjerama” ili „obožavanju,” „kultovima“, a ne religijama, mada Derrida, u raspravi o Massignonovom djelu, tumači potonje korištenje „kultova“ kao „religija”⁴⁸. Ovo je čudno tumačenje s obzirom na Derridaovo poznavanje i angažman u historiji pojma „religije”. Francuski *culte*, kao i engleski *cult*, je izvedenica iz latinskog *cultus* i *colere*, kao u kultivisati; isti je korijen izraza kultura. Ali Kur'an (ili „islam” kako se metonimijski postavlja za „Kur'an“) ne spominje „abrahamske” vjere ili religije, ili „abrahamske religije” uopšte, iako je Edward Said upotrijebio izraz u knjizi *Orijentalizam*⁴⁹, uopšte, te kur'ansko pozivanje na „millat Ibrahim (rod Ibrahimov)”, gdje se *milla* odnosi na „tradicije”, „puteve” i „put” Abrahama („*din Ibrahim*” u Kur'anu ne postoji),⁵⁰ da obuhvati obuhvatiti sve proroke od Abrahama preko Mojsija do Isusa i Muhameda, što se često poziva kao dokaz pojma „abrahamskih religija”, nije nužno ili uopšte bila gesta prema uključivanju kršćanstva i judaizma kao religija (iako je kur'anski tekst uvijek uključivao tradicije i proroke judaizma i kršćanstva čiji su postojeći spisi smatraju iskrivljenim verzijama iste Božje riječi), već da potvrdi originalni islam koji su Abraham, Mojsije i Isus propovijedali i kojem su pripadali, a od kojeg su jevreji i kršćani odstupili (Kur'an objavljuje da „Abraham nije bio ni jevrej ni kršćanin, već je bio Hanif-

⁴⁶Vidi Jonathan Z. Smith, “Religion, Religions, Religious,” in Mark C. Taylor, *Critical Terms for Religious Studies* (Chicago: University of Chicago Press, 1998), 276.

⁴⁷ Gil Anidjar, “Introduction: ‘Once More, Once More’: Derrida, the Arab, the Jew,” u Jacques Derrida: *Acts of Religion*, 3.

⁴⁸ Jacques Derrida, “Hospitality,” 369.

⁴⁹ Said, *Orientalism*, 268.

⁵⁰ Kur'an je zaista jasan po ovome pitanju: Sura 6:161: “Reci: Mene je Gospodar moj na Pravi put uputio, u pravu vjeru, vjeru Ibrahima pravovjernika (hanif), on je vjerovao samo u jednog Boga”. Prema Kur'anu, riječ hanif označava najraniji oblik monoteističkog obožavanja, koje Kur'an prepoznaje kao “islam”.

musliman, i nije nikoga povezivao s Bogom”)⁵¹. Zapravo, Kur’an nikada ne koristi riječ *din* u množini uopšte, ograničavajući tu riječ na oblik u jednini u cijelosti. Jer „Allahu je *prava vjera* jedino-islam,”⁵² što ne znači da za nevjernike (to jest mnogobošce i idolopoklonike koji nisu kršćani ili jevreji) koji ne vjeruju u Boga, nema drugog dina. Doista postoji, kao što Kur’an objavljuje nevjernicima: „Vama vaš, meni moj *din*”⁵³. Iako Kur’an objedinjuje spise judaizma i kršćanstva, on ne poziva muslimane da objedine jevreje i kršćane, već da ih uključe kao „sljedbenike Knjige”.

Bilo da se kultiviše ili povezuje, kao što otkrivaju etimologija *kulta* i *religije*, „islam” nema pojam abrahamskog „kultivisanja” ili „povezivanja” u svojoj tekstualnoj ili teološkoj historiji, ali što je još važnije održava u samoj svojoj identifikaciji u Kur’anu i u svojoj etimologiji pojam presuda, obračun i kontinuirani dug kao *din/dayn* i jedan od „oslobođenje Bogu” kao *islam* (često orijentalistički prevedeno, kao što smo vidjeli u prošlom poglavlju, kao „predaja” ili „podnošenje” umjesto kao „izbavljenje”). Po pitanju muslimanskog Boga i (kur’anskog) Abrahama prevladavajuće shvaćanje u islamskoj teologiji je da ne može postojati nijedan drugi *din*, sem onog koji ljude izbavlja od zla, opasnosti i bola upućujući ih ka Bogu. Ovo ne znači da je Abraham nebitan u Kur’anu ili u islamskim teološkim tradicijama i proročkoj literaturi; naprotiv, u njima mu se pridaje golema važnost. Poenta je jednostavno u tom da se niti pojam „religija” (a kamoli „religije”) niti „din” ne pripisuje ili se može pripisati Abrahamu, čak iako je on priznat kao prvi prorok koji je štovao jednog Boga slijedeći njegov poziv⁵⁴.

Pa šta ćemo onda sa abrahamskim? Zašto je abrahamsko, ili barem „abrahamska religija”, za koju se ispostavlja da ima orijentalističko, a ne islamsko porijeklo, projektovano na „islam”⁵⁵? Tvrdim kako je pojam

⁵¹ Kur’an Časni, sura 3:67.

⁵² Kur’an Časni sura 3:19. Kako bi potvrdio svoju tvrdnju da „abrahamske religije” (u pluralu ni manje ni više) imaju „islamsko”, a ne orijentalističko porijeklo, te da riječi *milla* i *din* imaju isto značenje i značajnost u arapskom jeziku, koje on krivo prevodi na engleski kao „religija”, Anidjar se poziva na autoritet kratke neodlučne studije Geralda Hawtinga, orijentalističkog naučnika koji je učio pod Bernardom Lewisom (i Guya Stroumsa, izraelskog naučnika judaizma sa Hebrejskog univerziteta). Vidi Gil Anidjar, “Yet Another Abraham,” rad sa Columbia University, Middle Eastern, South Asian, and African Studies Departmental colloquium, Fall 2011, 8 December 2011, 3n.

⁵³ Kur’an Časni sura 109:06.

⁵⁴ Za informativnu studiju o mjestu Abrahama u islamskoj teološkoj literaturi, vidi Tuhami al-‘Abduli, *Al-Nabiyy Ibrahim fi al-Thaqafah al-‘Arabiyyah al-Islamiyyah* (The Prophet Abraham in Islamic Arab Culture) (Damascus: Dar al-Mada lil-Thaqafah wa al-Nashr, 2001).

⁵⁵ Ovo nije drugačije od nazivanja arapa od strane evropskih kršćana “saraceni”, što se odnosi na njih i projicirano je na arape same koji su govorili da vode porijeklo od Sare.

„abrahamske religije” još jedna smicalica neodržive inkluzivnosti koja objedinjuje i održava isključenje semita, dok u isto vrijeme okuplja muslimane u njihovoj potpunosti, a ne samo Arapi među njima, pod oznakom semita. To zasigurno nije slučaj tamo „gdje se religija se pojavila, rasa je gotovo nestala”⁵⁶. Massignon naprotiv očekivano *a priori* povezuje abrahamsko i semitsko:

Otkrića semitske arheologije sve nas više približavaju kontinuitetu u koracima koje je 'vanjska' istorija morala preći kako bi prestigla abrahamski milje i sve više naglašavali izuzetan karakter i monolitnu postojanost dviju obrezanih skupina, jevreja i arapa, pred kršćanskim apostolatom⁵⁷.

Analizirajući pojam abrahamski, Anidjar nam govori kako se

ovaj drevni pojam... smatra ili originalnim i skupnim korijenom tri glavne monoteističke vjere ili, prodornije, kao (tri) ogranka jedne jedine vjere. On predlaže vraćanje teritorijaliziranim korijenima, tj. ponovnom grupisanju i okupljanju na mjestu gostoljubivog zajedništva, gdje stare pale grane mogu oživjeti. . . . Ovaj povratak može obećati, minimalno, uskrsnulo zajedništvo i omogućavanje „religije”, ali također uspostavlja mogućnost poređenja pod navodno ujedinijujućim likom Abrahama, čije se ime pojavljuje u trima tekstualnim tradicijama. Savremeni diskurs komparativne religije, koji je nemjerljivo činio uporedivim, jedva da se mogao pojaviti nezavisno od jevrejskih, kršćanskih i muslimanskih srednjovjekovnih rasprava koje prikazuju jednu/tri vjere u različitim i složenim načinima. Međutim, Abraham nije samo lik koji se može uvrstiti u jednu od mnogih tema. Abrahamsko je sam uslov „religije”⁵⁸.

Za Anidjara ova uslovljenost je na račun abrahamskog teološko-političkog istovremenog razdvajanja i povezivanja. Odista, Anidjar dodaje kako za Derridu abrahamsko „odvaja i razbija pokret podjela oko kojeg se 'Evropa'—i religija—konstituiraju”⁵⁹.

Zaista sv. Jeronim (Ezek. VIII.xxv) prepoznaje Saracene kao Agarene (Hagareni, potomci Hagere 'koji se sada nazivaju saracenicima preuzevši sebi Sarino ime' (OED, s.v. "Saracen").

⁵⁶ Anidjar, Semites, 21.

⁵⁷ Massignon, "Three Prayers," 7.

⁵⁸ Anidjar, "Introduction," in Jacques Derrida: Acts of Religion, 3.

⁵⁹ Ibid, 7.

Bez obzira na to ima li islamsko ili orijentalističko podrijetlo, izrazi abrahamsko i abrahamske religije također nosi veliku vrijednost van akademske teorije, te su u srcu međunarodnih odnosa. Jimmy Carter, jedan od zaljubljenika u bratstvo Abrahamove djece, kako je on govori o jevrejima i muslimanima, poima Abrahamovo porijeklo u rasnim terminima, i po uzoru na Massignona, vjeruje da kršćani mogu pristupiti Abrahamu kroz vjeru. On to objašnjava u intervjuu iz 2006. godine u svjetlu napada na njega kao anti-semita na temelju njegovih kritičnih pogleda na izraelsku politiku:

Oduvijek sam gledao na Izrael kao na narod koji je blagoslovio Bog svojim savezom preko Abrahama. Ovo sam naučavao prošle nedelje zapravo. Podsjetio sam ljude da je Abrahamovo prvo dijete od [Hagare] bilo utemeljitelj arapskih naroda općenito. Njegovo drugo dijete očito od njegove žene Sare bilo je utemeljitelj jevrejskog naroda, a nakon što je sv. Pavle osnovao kršćansku crkvu te objasnio da se ti Božji blagoslovi njegove djece temelje ne na njihovoj rasi, već na njihovoj vjeri. Budući da kršćani vjeruju, imaju vjere, u Boga, da imaju vjere u Isusa Krista, onda smo i mi djeca Abrahamova. Pa tako su svi kršćani, muslimani i jevreji djeca Abrahamova, i mislim da je to jedan od faktora koje mnogi ljudi izvan ove zemlje ne razumiju.⁶⁰

Pojam Abrahamove djece, međutim, nije bio reaktivan pojam kojim se Carter služio kako bi se obranio od etikete anti-semita. Bilo je to nešto centralno u njegovoj politici iz 1970-ih, kada su ga iste snage koje su ga sada optuživale za antisemitizam smatrale filosemitom. Kada je govorio 1979. na potpisivanju Sporazuma iz Camp Davida između Anwara Sadata i Menachema Begina, u ime Sjedinjenih Država izjavio predsjednik Carter je izjavio: „Ostavimo sada rat po strani. Nagradimo sada svu Abrahamova djeca koja žude za sveobuhvatnim mirom na Bliskom istoku. Uživajmo sada u pustolovini da postanemo potpuno ljudi, potpuno susjedi, čak i braća i sestre”⁶¹. Doista, od ranih 1980-ih, velik broj knjiga o uključivom poimanju Abrahamove djece je objavljen na engleskom, najvjerojatnije kako bi doveo do ove potpunije ljudskosti na kojoj je Carter insistirao. Iako imam razumijevanja za Carterove, Derridaove i Massignonove projekte traženja načina za otklanjanje

⁶⁰ Riz Khan, “An Interview with Jimmy Carter,” transkript od 12. decembra 2006. Intervju dat Al-Jazeera, Counterpunch, 14. december 2006, <http://www.counterpunch.org/khan12142006.html> (pristupljeno 14. februara 2014).

⁶¹ “Remarks by President Jimmy Carter at the Signing of the Peace Treaty between Egypt and Israel,” 26 March 1979, <http://www.historyplace.com/specials/calendar/docs-pix/mar-carter-cdavid.html> (pristupljeno 14. februara 2014).

ugnjjetavanja, ili ono što bi oni mogli nazvati „sukobom” ili „nasiljem”, zabrinjava me ono što njihovo postavljanje abrahamskog kao filijativne i pridružene veze između tri monoteističke zajednice mora zaboraviti da do toga dođe, naime kako je korištenje abrahamskog povezano sa semitskim, sa semitom.

Možda je na redu povratak Massignonu. Massignonov neologizam je možda proizvod njegove katoličke vjere, koja je odredila veći dio njegova života, ili rezultat neke druge orijentalističke strasti, ili čak kombinacija oba. Derrida u svojoj raspravi o Massignonovom pojmu abrahamskog, kog povezuje sa raspravom o djelu Emmanuela Levinasa, izražava potrebu „da odgovori na zabrinutost koju biste mogli podijeliti sa mnom, pretpostavljam, u vezi s elipsom, ako ne isključenjem, u svakom slučaju aktivnom šutnjom kojom [Massignonov projekt Badalya, koji je uključivao arapske kršćane] sve potiskuje, zazida, guši svo bratstvo s onima koji, na kraju krajeva, imaju neka prava figurirati u abrahamskom molitvenom frontu – naime jevrejima”⁶². Iako, s jedne strane, Derrida želi uputiti na Massignonovu zabrinutost za palestinske izbjeglice iz rata 1948. (zabrinutost koju sam kako se čini Derrida ne dijeli) citirajući njegov zapis u dnevniku iz 1949. (iako pogrešno tvrdi da su „tri molitve” napisana 1923.), ujedno želi podsjetiti svoje čitatelje na natuknice Massignonova stava o jevrejima.

Derrida zaključuje da je Massignonov francuski buržujski katolicizam „kojemu bi se mogle dodati i druge karakteristike, ostavlja u nama osjećaj neke vjerovatnosti anti-semitizma”⁶³. Ovdje Derrida želi insistirati na tome da abrahamsko mora biti uključivo pokazujući kako za Massignona ono, povremeno sklizne u ekskluzivno područje, ono koje isključuje jevreje.

Iako je Massignonov motiv za dočaravanje Abrahama bio samoproglášena kršćanska ljubav prema ostatku Abrahamove djece koja je bila isprekidana rasističkim kriterijima, Levinasovi pogledi na palestince također su bili zabrinjavajući. No čini se da Derrida ne pridaje sličnu pozornost Levinasovoj antipalestinskoj etici, koja isključuje palestince (kao muslimane) iz abrahamskog, kao što je to učinio Massignonovom vjerojatnom antisemitizmu, iako nas oprezno podsjeća da „Levinas ne izjavljuje ništa sem najvećeg poštovanja prema islamu”⁶⁴.

⁶² Derrida, “Hostipitality,” 418.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Ibid. 367.

Levinasova stajališta o cionizmu su važna u tom pogledu, budući da on predstavlja cionizam kao pokret usmjeren prema etičkoj politici, ili ono što on naziva „monoteističkom politikom”⁶⁵. Na pitanje Shloma Malke u radijskoj emisiji nakon masakra u Sabri i Shatili 1982: „Nije li istorija, nije li politika samo mjesto susreta s 'drugim' i za izraelce, nije li 'drugi' prije svega palestinac?” Levinas odgovara:

Moja definicija drugog je potpuno drugačija. Drugi je komšija, koji nije nužno rod, ali može biti. I u tom smislu, ako si za drugoga, za komšiju si. Ali ako vaš komšija napadne drugog susjeda ili se odnosi prema njemu nepravedno, što možete učiniti? Tada drugost poprima drugi karakter, u različitosti nalazimo neprijatelja, ili barem tada jesmo suočeni s problemom spoznaje ko je u pravu, a ko u krivu, ko je pravedan, a ko nepravedan. Postoje ljudi koji su u krivu.⁶⁶

Ovo suptilno isključivanje Palestinaca kao muslimana iz abrahamskog kroz podržavanje izraelskog terora u potpori maronitskog kršćanskog susjeda protiv Palestinaca Levinas je opravdao etičkim razlozima, iako je Said, u velikodušnom potezu, vjerovao da Levinasov stav, kao i stav Martina Bubera prije njega, jednostavno lišen „etičke dimenzije”⁶⁷. Čini se da Derrida također nije želio reći mnogo, ako uopće, o masakrima u Sabri i Shatili, iako Anidjar u pronicljivom čitanju Derridaove šutnje, želi ga prisiliti da kaže ono što mora, ali ne može (ili odbija) reći.⁶⁸

Ali, još jednom postavljam pitanje: kakvu vrstu rada vrši abrahamsko u odnosu na semita? Prije nego što mogu ponuditi mogući odgovor, dopustite mi da se prisjetim što je Said rekao o Semitima. Shvatajući da se cionistička ideologija pojavila kao posebna vrsta orijentalizma, a time i (anti-)semitizma u kontekstu evropskog kolonijalnog projekta, Said je tvrdio kako se „spletom događaja i okolnosti semitski mit razdvojio u cionističkom pokretu; jedan je

⁶⁵ Emmanuel Levinas, “The State of Caesar and the State of David,” in *Beyond the Verse: Talmudic Readings and Lectures*, trans. Gary D. Mole (London: Athlone Press, 1982).

⁶⁶ Leora Batnitzky, Leo Strauss and Emmanuel Levinas: *Philosophy and the Politics of Revelation*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 153.

⁶⁷ Edward W. Said, *The End of the Peace Process: Oslo and After* (New York: Pantheon, 2000), 208. Trebam ovdje dodati kako tri godine poslije i nakon prisjećanja razgovora sa Levinasom koji se dogodio na konferenciji 1965, Derrida izražava zabrinutost jer Levinas za sebe kaže da je katolik a André Neher protestant, a da „islamo-abrahamsko” nedostaje. Vidi Jacques Derrida, “Avowing the Impossible,” in Elisabeth Weber, *Living Together: Jacques Derrida’s Communities of Violence and Peace* (New York: Fordham University Press, 2013), 21.

⁶⁸ Vidi Anidjar, “Introduction,” in Jacques Derrida: *Acts of Religion*, 25–26.

semit otišao putem orijentalizma, drugi, arapski, bio je prisiljen ići putem orijentalca”⁶⁹. Putovanje koje je semit prošao od svojih filoloških početaka u XVIII vijeku bilo je razdvajanje arapa i jevreja od arijevcina sve dok cionizam nije u XX vijeku podijelio semite na dvije vrste, gurnuvši jedne u savez sa arijevcima, a druge u njihove protivnike.

Za one koji su shvatili neodrživost jevrejske pozicije kroz cionizam kao semita koji je išao putem orijentalizma, korištenje pojma abrahamsko je ambivalentno korisno u izravnavanju terena između dva semita. Anidjar je iznijansiraniji po tom pitanju u odnosu na Derridu, nego što se čini da je sam Derrida. Anidjar zaključuje:

Ova osobina iskonskog oca (Abrahama) koji dijeli svoje potomke, širi svoju spermu u već ispolitizirane entitete, frakcionizirane etnije i „religije” nakalemljene i odsječene jedne od drugih, svjedoči o dosljedno podijeljenom porijeklu koje se u Derridaovom tekstu ne uspijeva okupiti dok se upisuje u svjetske istorijske, političke eksplozije. „Religija” kao abrahamska, dok je mi svojatamo kao „našu”, se može samo nas odreći.⁷⁰

Derridino zanimanje za abrahamsko može se locirati u ovom trenutku rascjepa i moglo bi biti nadahnuto egalitarističkim impulsom za raspodjelom njegovog pojma jevrejskog mesijanizma gledanog kroz cionističku optiku preko sve tri „abrahamske religije”, koje on naziva „abrahamskim mesijanizmom”⁷¹. To je najočitije kada on čudnovato naziva cionističku okupaciju i kolonizacija Jeruzalema (uvijek njegovom latiniziranim hebrejskom verzijom, a nikada arapskim imenom „al-Quds,” imenom pod kojim ga njegovi stanovnici poznaju hiljadu i po godina) i otpor tom osvajanju kao „rat za 'prisvajanje Jeruzalema”⁷². Takav deskriptor sa odjekom Massignona, predstavlja palestinsku antikolonijalnu borbu za posjed svoje zemlje i domova u al-Qudsu protiv krađe od strane cionističkih kolonijalnih doseljenika u jednakoj mjeri kao i cionističku krađu vlastitog grada. Doista, Derrida čak oprašta temeljno nasilje Izraela koje je odaslalo Katastrofu/Nakbu Palestincima, zato što je ono bilo jedinstveno, jer „nijedna država nikada nije utemeljeno bez ovog nasilja, u kojem god obliku i u kojem god vremenu ono moglo potrajati”⁷³. Derrida se prisjeća kako se kao dijete pitao „može li osnivanje moderne države Izrael –

⁶⁹ Said, *Orientalism*, 307.

⁷⁰ Anidjar, “Introduction,” 20.

⁷¹ Jacques Derrida, *Specters of Marx* (London: Routledge, 1994), 210.

⁷² *Ibidem*, 73.

⁷³ Derrida, “Avowing the Impossible,” 29–30.

sa svim politikama su ga pratile i potvrđivale – biti ništa više od primjera među ostalima ovog izvornog nasilja od kojeg nijedna država ne može pobjeći, ili se, budući da ova moderna država nije namjeravala biti država poput drugih, mora pojaviti pred drugim pravo i pozivati se na drugu pravdu”⁷⁴. Čini se kako se Derrida opredijelio za normalizaciju Izraela među nacijama, što je naravno bio direktan cilj cionizma. U tom demokratskom, liberalnom i egalitarnom duhu, Derrida odbija postaviti palestinsko pitanje kao jevrejsko pitanje i odbija ga vidjeti kao antikolonijalnu borbu oko zemlje, već radije i umjesto toga kao „oslobađanje mesijanskih eshatologija“ od strane triju „abrahamskih religija”, ili onoga što on naziva eshatološkim „trokutom”⁷⁵. U ovome on ne odstupa mnogo od pozicije Bernarda Lewisa, koji je palestinsku borbu protiv cionističkog kolonijalizma identificirao kao „povratak islama”, iako bi se Derrida pobunio protiv pojma „povratak”. U predstavljanju islamskog „mesijanizma” ili „islama” kao krivca za suprotstavljanje cionizmu, čini se da postoji insistiranje na prešućivanju činjenice kako su u borbi protiv cionizma uvijek učestvovali palestinski i arapski muslimani i kršćani, te da je ne podržavaju nužno svi muslimani nearapi. Saidov odgovor Lewisu također može biti odgovarajući za Derridu. Za Lewisa i orijentaliste uopšte, zaključuje Said, postavljajući islam, ili bilo koju silu koja govori u njegovo ime, kao motivacije antikolonijalne arapske borbe jednostavno znači da su „istorija, politika i ekonomija nebitne”⁷⁶.

Najradikalniji stav koji je Derrida iznio o cionističkom kolonijalizmu i palestinskom pitanju nije mnogo odudarao od „međunarodnog konsenzusa” velikih (kršćanskih) sila, naime: „Palestinci i Izraelci istinski će živjeti zajedno tek onoga dana kada mir (ne samo primirje, prekid vatre ili mirovni proces) dođe u tijela i duše, kada ono što je potrebno budu učinili oni koji imaju moć ili koji jednostavno imaju najviše moći, državne moći, ekonomske, vojne, nacionalne ili međunarodne moći, da preuzmu inicijativu za mir na način koji je prije svega mudro jednostran”⁷⁷.

Kada Derrida govori o suprotstavljanju određenim izraelskim politikama, to je s izmučenim zaokretima izmrcvarena čovjeka koji se boji ekskomunikacije od strane zajednice vjernika. Nakon što je izrazio kritiku Izraela, kaže nam da mora „požuriti odmah dodati... da se može ostati radikalno kritičan u tom pogledu, a da se iz toga ne impliciraju bilo kakve prijeteće ili nepoštivajuće

⁷⁴ Ibid, 30.

⁷⁵ Derrida, *Specters of Marx*, 73. Pogledati također Christopher Wise, “Deconstruction and Zionism: Jacques Derrida’s *Specters of Marx*,” *Diacritics* 31, no. 1 (Spring 2001): 61–62.

⁷⁶ Said, *Orientalism*, 207.

⁷⁷ Derrida, “Avowing the Impossible,” 23.

posljedice za sadašnjost, budućnost i postojanje Izraela, naprotiv”⁷⁸. Ovo je Derridain stalni osjećaj koji prethodi njegovom očitom zanimanju za abrahamsko. Kada je 1988. godine držao predavanje u okupiranom al-Qudsu, za vrijeme prvog palestinskog ustanka protiv izraelske okupacije širom okupiranih teritorija, izrazio je svoju „zabrinutost” što Palestinci i arapski znanstvenici nisu „službeno pozvani” da sudjeluju na konferenciji! Nejasno je na koji se pojam gostomprimstva/neprijateljstva Derrida pozivao kada je izrazio želju za „zvaničnim uručivanjem poziva“ rasno privilegovanih građana osvajačke i rasno diskriminatorne države svojim pokorenim rasno inferiornim žrtvama⁷⁹. Ipak, Derrida je izgleda shvatio situaciju na terenu kao obostranu „nasilje“, izjednačujući još jednom nasilna djela osvajača s onima otpora pobjeđenih:

Želim odmah izraziti svoju solidarnost sa svima onima, u ovoj zemlji, koji zagovaraju prekid nasilja, osuđuju zločine terorizma i vojne i policijske represije, te zagovaraju povlačenje izraelskih snaga sa okupiranih područja kao i priznavanje prava Palestinaca da izaberu vlastite predstavnike za pregovore, što je sada neizostavnije nego ikad.⁸⁰

Derrida je, međutim, smatrao potrebnim ustvrditi u svom govoru da „postojanje izraelske države, samo se po sebi podrazumijeva, pa mora biti priznato od svih i definitivno zajamčeno” ne samo od strane Palestinaca koje je pokorila i nastavlja pokoravati⁸¹.

Uprkos Derridaovom protivljenju južnoafričkoj nadmoći bijelaca sredinom 1980-ih on je vjerovao da bi Izrael — koji se definiše kao jevrejska država za sve jevreje svijeta, a ne kao izraelska država za sve izraelske građane i jamči tu definiciju zakonima koji daju različita prava i privilegije jevrejima (bez obzira da li su građani ili ne) u odnosu na nejevrejske izraelske građane — trebao biti priznat od strane svih. Čini se da njegovo odbijanje i otpor da vidi da izraelski kolonijalizam i rasizam djeluju istom snagom, iako različitim sredstvima, unutar jevrejske države kao što to čine na teritorijima koje Izrael okupira, odraz emocionalne privrženosti ovom Izraelu, koju Derrida otvoreno izražava kao motiv svoje izjave: „Kao što je vidljivo iz moje prisutnosti upravo

⁷⁸ Ibid., 29. Na pitanje o Derridinoj ambivalentnosti da ustane u odbranu Palestinaca, vidi Caroline Rooney, “Derrida and Said: Ships That Pass in the Night,” u Edward Said and the Literary, Social, and Political World, ed. Ranjan Ghosh (London: Routledge, 2009), 45–46.

⁷⁹ Jacques Derrida, “Interpretations at War, Kant, the Jew, The German,” in Anidjar, ed., Acts of Religion, 137.

⁸⁰ Ibid., 138.

⁸¹ Ibid.

ovdje, ova deklaracija nije inspirirana samo mojom brigom za pravdu i mojim prijateljstvom prema Palestincima i Izraelcima. Ona je zamišljena kao izraz poštovanja prema određenoj slici Izraela i kao izraz nade za njegovu budućnost.” Ovdje se Derrida ne poziva na aristotelovsko ili marksističko shvatanje pravde - gdje pravda znači tretiranje jednakih ljudi jednako, a nejednakih na nejednak način - već ponajprije buržujско liberalno shvaćanje pravde – u kome se jednaki i nejednaki ljudi moraju jednako tretirati - čemu se on kako se čini posvetio.

Napetost između zblizavanja semita za Massignona i Derridu kroz srodstvo i pripadnost Abrahamu (i ovdje se trebamo prisjetiti, kao što nas Derrida dvaput podsjeća, da se jedan od njegova dva djeda doista zvao Abraham)⁸² kao kršćanske ili cionističke pozicije projecirane na „islam”, ili njihovog razdvajanja kroz Levinasovu Drugost i konceptualizaciju pravde, karakteristika je velikog dijela sadašnjeg diskursa o palestinskom pitanju kao jevrejskom pitanju. Međutim, problem trenutnog korištenja abrahamskog, je u tome što (pogrešno) postavlja religiju, eshatološki mesijanizam i, naposljetku teoriju iznad i protiv ili nauštrb, političkog.

Ovdje želim posljednji put razmotriti apel upućen abrahamskom pod njegovim vlastitim uslovima. Pretpostavimo da oni mislioci koji se pozivaju na to u kontekstu palestinskog pitanja imaju za cilj napraviti ekumenski potez, integraciju religija na „Bliskom istoku” pod prostranim krovom abrahamske zajednice, nadajući se pružiti temu jedinstva usred sukoba u kojem je religija težila prekriti političke aspekte. Ostavljajući na trenutak po strani ovaj depolitizirajući potez, koji skreće pažnju s kolonijalne prošlosti i sadašnjosti u kojoj je centriran „sukob” i u kojoj se provodi, te izbjegava kompletno pitanje pravde za i dekolonizacije palestinaca, čini se da kako abrahamski potez posustaje pod vlastitim uslovima, a ne samo zbog ovog depolitizirajućeg efekta.

Jer čak i kad integrativni, ekumenizirajući pozivi na jedinstvo među „religijama” ne bi odvrćali pažnju od političkih aspekata sukoba na ovaj način, takvi pozivi mogu stvarno imati smisla samo ako su ovo pretpostavljeno jedinstvo i pretpostavljeni integrišući elementi sinkretični, to jest, ako su jedinstva i integracije među sukobljenim religijama dio življenog života svakodnevne prakse, rituala, svetkovine, običaja, zajednice. U takvom scenariju, apeliranje na te integrirajuće čimbenike može imati učinak pokazivanja da je sukob između ovih „religija” dio lažne i izmišljene političke

⁸² Jacques Derrida, *Archive Fever: A Freudian Impression* (Chicago: University of Chicago Press, 1996), 78, 89. Posebna zahvala Nasseru Abourahmehu što me upozorio na ovo.

manipulacije. Ali istinita je suprotnost u apeliranju na abrahamsko. Proživljena stvarnost kolonijalne prošlosti i kolonijalne sadašnjosti je ona duboke tekuće i svakodnevne brutalne tlake jednog naroda od strane drugoga. U slučaju izraelskih jevreja i palestina, nije bilo/nema zajedničkog života izvan osvajanja zemlje od strane evropskih jevrejskih kolonizatora, više nego što je bilo u životima bijelih i crnih Južnoafrikanaca tokom aparthejda. Što se tiče arapskih jevreja, kakva god kod njih su preživjela sjećanja o zajedničkom životu između arapskih jevreja, muslimana i kršćanskih komšija u onim arapskim zemljama iz kojih su došli arapski jevreji, ona su odvojeni i suprotstavljena osvajačkom odnosu koji arapski jevreji, poput njihovih evropskih pandana (*mutatis mutandis*), također imaju prema palestincima. Pozivanje na abrahamsko nije stoga pozivanje na življenu stvarnost, već pozivanje na nešto čisto apstraktno, biblijsko, normativno⁸³.

Ovdje vas želim podsjetiti da abrahamsko ima vlastiti politički život u palestinskoj istoriji i geografiji, posebno u imenu jednog velikog palestinskog grada - al-Khalil, koji je grad Abrahama, Božjeg prijatelja („Khalilu Allah”). Al-Khalilovi palestinci, poznati kao Khaliliti (na arapskom *khalaylah*), trpjeli su neke od najgorih oblika kolonijalizma jevrejskih doseljenika u srcu svog grada i u svom Abrahamovom svetištu, gdje je Abraham navodno pokopan. Njihovo abrahamsko ime izbrisano je u engleskom i drugim evropskim jezicima, koji inzistiraju na korištenju mrtvog hebrejskog imena svog grada, „Hebron”, a ne živog imena koje ga je identificiralo gotovo milenij i po: al-Khalil (isti postupak vrijedi i za druge palestinske gradove).

Godine 1994, kada je Baruch Goldstein, jevrejski kolonijalni doseljenik iz Brooklyna, masakrirao dvadeset i devet muslimanskih Palestinaca dok su se molili u džamiji Abrahamovog svetišta, Derrida je obratio pažnju i spomenuo ih u kontekstu svoje rasprave o „vjerskim ratovima, otvorenom ratu oko prisvajanja Jeruzalema”. Derrida nudi masakr kao primjer takvih ratova: „Jučer (da, jučer, uistinu, prije samo nekoliko dana), dogodio se masakr u Hebronu kod Grobnice patrijarha, mjesta koje se držalo u zajedničkom i simboličnom rovu religija koje se zovu 'Abrahamske’⁸⁴. Derridaovo insistiranje na korištenju mrtvog imena za al-Khalil, na nazivanju *abrahamskog svetišta* njegovom jevrejskom kolonijalnom terminologijom („Grobnica patrijarha”), na tvrdnji da je masakr bio dio vjerskog, a ne kolonijalnog rata i kontekstualiziranju svega toga u „religijama koje se zovu 'abrahamske’“ otkriva eksplanatorni potencijal abrahamskog i što ono može i

⁸³ Zahvaljujem se Akeel Bilgrami na njegovom učestvovanju u ovom pitanju.

⁸⁴ Jacques Derrida, „Faith and Knowledge: The Two Sources of Religion and the Limits of Reason Alone,” u Anidjar, Jacques Derrida: Acts of Religion, 45.

ne može sadržavati. Protiv filozofa kao što je Derrida, toliko plasiranog kao pravo ime, odbijanje nazvati palestinsku geografiju i sveta mjesta njihovim pravim abrahamskim imenima otvara *vjerovatnosti* slične optužbe poput one koju je iznio protiv Massignona.

Kao abrahamski Palestinci, Khaliliti simboliziraju račvanje o kom je Said govorio, kada moraju živjeti pod terorom naoružanih kolonijalnih doseljenika iz Brooklyna u svojoj sredini. Palestinski abrahamski grad danas doista naseljava 400 Semita koji su krenuli putem orijentalizma i 180 000 Semita koji su bili prisiljeni krenuti putem orijentalizma. Semitizam nastavlja određivati njihove živote upravo zbog te bifurkacije i iskliznuća koje taj pojam doživljava pri svakom izgovoru.

Ali uprkos postojanosti palestinskog pitanja, Derrida se nije brinuo o opstanku palestinskog naroda, nego je ostao više zabrinut za „beskonačno jevrejsko pitanje” kako ga je nazvao i bio je zabrinut sve do 1995. zbog nestanka jevrejskog naroda. On zaboravlja kontekst u kojem su evropski jevreji živjeli kao *orijentalni* semiti u Evropi i žive kao *orijentalistički* semiti na Bliskom istoku. On bez oklijevanja potvrđuje da su Evropa i Bliski istok mjesta „na kojima je jevrejski narod imao tako velikih poteškoća u preživljavanju i svjedočenju svoje vjere”⁸⁵. Marta 2000, kad je bio u posjeti Egiptu kako bi održao niz predavanja, Derrida je ponovno pozvao na svoje kontinuirano protivljenje izraelskoj okupaciji Zapadne obale i Gaze (ali ne cijele Palestine) dok je ponavljao svoju stalnu zabrinutost za *jevreje*: „Ja također nisam na strani antijevrejskih tendencija,” izjavio je prešutno (ili možda očito ?) povezujući palestinski otpor protiv rasističkog nasilja izraelskih jevreja sa „antijevrejskim tendencijama,” i tako izjednačio antipalestinsku izraelsku okupaciju s onim što on (pogrešno) naziva „antijevrejskim tendencijama” u palestinskom otporu Izraelu⁸⁶. Prekidi i oscilacije abrahamskog u Derridaovom djelu očito može učiniti vrlo malo da izravna polje između orijentalnih i orijentalističkih semita, koliko god on to želio.

Ovdje pozivanje na abrahamsko najjasnije pokazuje svoje orijentalističko porijeklo i funkciju, bez obzira na uloženi trud u izmišljanje njegova vlastita islamskog pedigrea. Uvođenje abrahamskog na kraju se pokazalo kao liberalan potez koji želi izjednačiti moćne i nemoćne, arijevske orijentalista, semita koji je krenuo putem orijentalista i semita koji je bio prisiljen krenuti

⁸⁵ Ibid, 91.

⁸⁶ Muna Tulbah, “Jak Drida: Thaqafat ‘al-Tafkik’ takhtalif min balad ila akhar wa laysa kul naqid adabimuhayya’ l’imtilakiha” (Jacques Derrida: Kultura dekonstrukcije se razlikuje od jedne zemlje do druge i nije svaki književni kritičar sprema je preuzeti), Al-Hayat, 3. mart 2000, 16.

putem orijentalaca. Uklanjanje hijerarhije u ovom nedavnom postavljanju abrahamskog i njegova predanost izjednačavanju triju skupina je upravo ono što najviše depolitizira u vezi s tim izrazom. Derrida je izričit u vezi s tim: „tri druge mesijanske eshatologije“ govori nam „mobilišu [na Bliskom istoku] sve sile svijeta i cijeli 'svjetski poredak' u nemilosrdnom ratu koji vode jedni protiv drugih, direktno ili indirektno”⁸⁷. Abrahamsko je zaista anti-istorijski pojam koji nas želi vratiti u diskurs XIX i početka XX vijeka o semitizmu, zaboravljajući cionističku bifurkaciju. Poput onih koji insistiraju na tome da je anti-semitizam sve čega se treba prisjetiti, kada se ima Izrael u vidu, Derrida izjavljuje u kontekstu žurbe evropskih sila da priznaju svoje kolonijalne i genocidne grijehe da „ova globalizacija priznanja stoga nije zamisliva u svom inauguracijskom nastanku bez onoga što se dogodilo europskim jevrejima, u ovom vijeku, niti je više odvojiva od međunarodnog priznanja države Izrael, legitimaciju koju bih također protumačio kao jedan od prvih trenutaka ovog priznanja i loše savjesti ovog svijeta”⁸⁸. Derridaov prikaz međunarodne podrške Izraelu kao motivisane krivnjom suprotstavlja se svim dostupnim historijama koje su izvan svake sumnje pokazale da je međunarodna (čitaj kršćanskih sila) podrška uspostavi Izraela bila rezultat geopolitičkih razloga koji nisu uključivali nikakav osjećaj krivice zbog holokausta. Doista te iste zapadne (kršćanske) zemlje koje su glasale za podjelu Palestine 29. novembra 1947. su glasale protiv ili bile suzdržane od glasanja o rezoluciji UN-a (koju su predstavile arapske države) koja ih je pozvala malo prije da prime jevrejske izbjeglice holokausta⁸⁹. Ironična je beatifikacija Derride kao sveca zaštitnika kod mnogih teoretičara kritičnih prema liberalizmu, imajući u vidu Derridaovo pozivanje na „abrahamsko” koje se ne može posmatrati nikako drugačije nego pokušaj stvaranja *liberalizma s ljudskim licem* u pogledu pitanja monoteističkih religija, uključujući islam.

Palestinci danas, kao i arapi i kao i muslimani su postali suštinski semiti. Činjenica da su u ovoj evropskoj taksonomiji muslimani širom svijeta okupljeni pod krovni pojam semita, čija se inferiornost u odnosu na arijevece uvijek mora ponovno potvrđivati, čini Palestinsko pitanje jednim od glavnih bojnih polja gdje se bivši semiti koji su se pridružili Evropi bore protiv onih semita koji odbijaju pridružiti se Evropi, niti im se može dozvoliti pridruživanje. Čak i kad bi to oni htjeli. Zaboravljajući semitizam i orijentalizam, *i cionizam*, te potičući nas da se sjećamo samo anti-semitizma,

⁸⁷ Derrida, *Specters of Marx*, 72.

⁸⁸ Derrida, “Avowing the Impossible,” 32.

⁸⁹ Vidi Evyatar Friesel, “The Holocaust and the Birth of Israel,” *Wiener Library Bulletin* 32, nos. 49/50 (1979), i Joseph Massad, “Palestinians and Jewish History: Recognition or Submission?” *Journal of Palestine Studies* 30, no. 1 (Fall 2000): 52–67.

Derrida i abrahamsko ponovo guraju stav da je anti-semitizam, a ne semitizam, ono što se suprotstavlja semitu. Da arijanizam i semitizam mogu postojati samo kao dijelovi istog diskursa evropske rasne i vjerske nadmoći, koju abrahamsko zaboravlja na vlastitu odgovornost, pokazuje da jevrejsko i palestinsko pitanje nikada nisu bila ništa drugo sem arijevske i semitskog pitanja, koja su danas globalizovana kao pitanje *liberalizma i islama, a ne kao pitanje islama u liberalizmu*. Lekcija koju je Said želio prenijeti u palestinsko sjećanje je stoga bila jednostavna: kako bismo zaboravili semitizam, kako bismo zaboravili semite, *uvijek* ih se moramo sjećati.

Dr. Petra Hamer, postdoc istraživačica
Univerzitet u Ljubljani (Slovenija) / University of Ljubljana (Slovenia)
Filozofski fakultet / Faculty of Philosophy
petra.hamer@ff.uni-lj.si

Primljeno / Received: 03. 09. 2025.
Prihvaćeno / Accepted: 29. 12. 2025.

ULOGA FIKRETA, BODYBUILDERA SA OSMJEHOM, NA ŽIVOT ŽENE SUADE¹

THE ENDURING AGENCY OF FIKRET THE SMILING BODYBUILDER IN SUADA'S JOURNEY

Sažetak:

Ovaj članak istražuje djelovanje i ulogu preminulog muža Fikreta, koji i dalje utiče na život svoje supruge Suade. Prošlo je više od trideset godina otkako je postao jedna od mnogobrojnih žrtava rata u Bosni i Hercegovini u 1990-im. Danas, njegova supruga održava spomen sobu u njihovom rodnom gradu, čuvajući sjećanja na njega kao prvog i najpoznatijeg bosanskog bodybuildera, i osigurava da njegovo naslijeđe još traje. Trajne veze služe kao proces žalovanja i kao slavljenje njegovog života. U članku, koji se bazira na etnografskoj metodi intervjuja, su predstavljena dva oblika djelovanja mrtvih: materijalno i duhovno. Materijalno djelovanje se izražava kroz fizičke znakove sjećanja kao što su nadgrobni spomenik (nišan), spomen soba i spomen ploča. Duhovno djelovanje se očituje u snovima koje njegova supruga doživljava i danas, a koji joj pružaju osjećaj povezanosti i usmjerenja. Ova analiza ispituje djelovanje mrtvih kroz individualni čin održavanja veza s preminulim, stavljajući naraciju u širi kontekst Verderyjenog koncepta politizacije mrtvih tijela. Ovaj pristup naglašava kako se lična tuga isprepliće s kolektivnim pamćenjem i kulturnim značenjem.

Ključne riječi: uloga mrtvih, Prijedor, Bosna-Hercegovina, rat, politizacija, trajne veze, memorializacija, monumentalizacija

¹ Tekst prijevod je prijevod članka *The Enduring Agency of Fikret the Smiling Bodybuilder in Suada's Journey*, objavljen na engleskom u časopisu *Anthropological Notebooks* 31(2), 2025.

- S engleskog jezika prevela i prilagodila: **Dr. Petra Hamer (petra.hamer@ff.uni-lj.si)**

- Funded by the European Union (ERC project DEAGENCY, № 101095729)

Summary:

This article examines the agency of a deceased husband as it continues to affect his former wife's life. Over thirty years have passed since he became one of the countless victims of violence during the war in Bosnia-Herzegovina in the 1990s. Today, his wife keeps a memorial room in their hometown, preserving his memory as the first and most celebrated Bosnian bodybuilder, and ensuring that his legacy endures. These continuing bonds serve as both a mourning process and a celebration of his life. Two forms of agency of the dead are presented in the article: material and spiritual. The material agency is expressed through physical markers of remembrance such as the tombstone, the memorial room, and the commemorative plaque. The spiritual agency manifests in the dreams his wife experiences, which provide her with a sense of connection and guidance. This analysis examines the agency of the dead through the individual act of maintaining bonds with the deceased, while situating the narrative within the broader context of Verdery's concept of the politicization of dead bodies. This approach highlights how personal mourning intertwines with collective memory and cultural significance.

Keywords: *agency of the dead, Prijedor, Bosnia-Herzegovina, war, politicization, continuing bonds, memorialization, monumentalization*

Uvod

„On je bio ljubav mog života“, rekla je Suada kada sam je upitala koliko joj nedostaje njen pokojni muž Fikret. Imao je samo 39 godina kada je ubijen u julu 1992. godine. Bio je jedna od mnogobrojnih žrtava etničkog čišćenja koje su provodile snage Bosanskih Srba nad Bošnjacima i Hrvatima tokom rata u Bosni i Hercegovini (1992.–1995.). Suadino iskustvo odražava sudbinu bezbroj žena koje su izgubile muževe, očeve, braću i sinove tokom ovog perioda.

Ovaj članak istražuje djelovanja mrtvih u životima pojedinaca kroz Suadinu priču. Iako je njena priča duboko lična, ona istovremeno odražava širu kolektivnu traumu preživjelih žrtava etničkog čišćenja u Krajini tokom proljeća i ljeta 1992. godine. Fokusrajući se na jedan bračni par, Suadu i Fikreta, članak istražuje kako mrtvi, iako više nisu fizički prisutni, nastavljaju da utiču ili djeluju na žive unutar šireg društvenog, kulturnog, vjerskog i političkog konteksta. Djelovanje, u ovom smislu, ne znači da mrtvi djeluju svjesno, već da njihova sjećanja, predstave ili fizički ostaci utiču na postupke, emocije i događaje u svijetu živih kroz sjećanja, rituale, kulturna značenja ili materijalne simbole. Sve to nudi uvid i u lični proces tugovanja i u kolektivno pamćenje. Oslanjajući se na teorijske okvire poput koncepta „trajnih veza“

(Klass i Steffen 2018) i uloge mrtvih, rasprava je strukturirana oko tri različite faze Fikretovog prisustva u Suadinom životu: njihov zajednički život prije rata, transformativni gubitak tokom agresije 1992. godine, te Suadina sadašnjost. Kroz materijalne veze – nišan, spomen sobu, spomen ploču – Suadina priča otkriva kako živi održavaju odnose s mrtvima, na načine koji predstavljaju tugu, sjećanje i politizaciju njihove odsutnosti. Također nam pomaže razumjeti kako društva konstruiraju pamćenje, identitet i značenje oko smrti.

Teoretski okvir i metodologija

Brojni istraživači su kroz različite pristupe tumačili odnose između živih i mrtvih; na primjer kroz sakralizaciju umjetnosti (McCormick 2015), ljudskih ostataka (Crossland 2017; Stutz Nilsson 2018), predke (Harper 2010), kosti (Williams 2004), društveno pamćenje (Schindel i Colombo 2014) i kulturnu geografiju (Ljubojević 2022), što sve omogućava mrtvima da „postoje“ i izvan fizičkog postojanja. Ove perspektive ne vide mrtve kao pasivne ostatke prošlosti, već kao aktivne aktere koji utiču na politička i društvena pitanja (Verdery 1999), kao što su rasprave o historijskim ličnostima, etička pitanja o zemlji predaka i pejzažima smrti (deathscapes) (Semple i Brookes 2020), ili naslijeđa pojedinaca (Klass i Steffen 2018). Održavanje odnosa između živih i mrtvih često otvara etička pitanja o sjećanju, privatnosti i reprezentaciji. Kroz ove pristupe, djelovanje mrtvih izaziva granice između života i smrti, naglašavajući kako društva pregovaraju sa svojom prošlošću i grade budućnost kroz stalnu interakciju s prisustvom onih koji su preminuli, oblikujući tako i lični i kolektivni identitet.

Analiza u ovom članku se upire na agendu objekata o kojima je pisao Fontein (2010: 424). On istražuje korisnost materijalnosti kostiju i tijela, te kako oni „čine“ stvari. U svojoj raspravi o politici mrtvih u Zimbabveu, on tvrdi da duhovi i kosti/leševi poginulih u oslobodilačkom ratu progone postkolonijalno okružene Zimbabvea. Ovo je u suprotnosti s mojim rezultatima terenskog rada u Bosni i Hercegovini, gdje se mrtvo tijelo istovremeno pojavljuje i kao objekt i kao osoba (Crossland 2017: 181), pričajući priču o identitetu, traumi i posmrtnoj mutilaciji u forenzičko-antropološkom kontekstu. Za razliku od Zimbabvea, u Bosni i Hercegovini kosti su se pokazale kao dragocjeni izvori DNK dokaza.

U knjizi *The Political Lives of Dead Bodies*, Katherine Verdery tvrdi da tijela ratnih žrtava predstavljaju neosporiv materijalni dokaz zločina i imaju snažnu simboličku i političku moć. Njihova materijalnost postaje sredstvo političke

borbe i oblikovanja kolektivnog sjećanja. To je jasno vidljivo u slučaju Fikreta, ali i svih žrtava rata u Bosni i Hercegovini. Mrtva tijela se koriste za legitimizaciju vlasti, reinterpretaciju historije i adresiranje kolektivne traume – kako među Bošnjacima, tako i među Bosanskim Srbima. Verdery pokazuje kako tijela postaju centralna u izgradnji nacije, političkim promjenama i redefiniciji kulture, posebno tokom društvenih previranja i komemoracija u Kozarcu² i općini Prijedor.

Psiholozi Dennis Klass i Edith Maria Steffen su 1996. godine predložili teoriju koja se bavi različitim interakcijama među mrtvima i živima, i nazvali je teorija „trajnih veza“ (continuing bonds). Teorija sugerira da, umjesto da živi preminulu osobu “puste” iz svojih života, ožalošćeni nastavljaju integrirati, poistovjećivati se s njom i graditi veze – bilo s pokojnikom lično, bilo s predmetima koji su mu pripadali. Ovaj izmijenjeni odnos s osobom koja je umrla ne prekida veze, već ih transformiše na različite načine. Tokom godina, ova teorija je prikazala različita iskustva i izraze žalosti u različitim kulturama (Klass i Steffen 2018: 11). Nadalje ističu da nije riječ samo o iskustvima i izražavanju tuge, već i o stvaranju značenja i smisla – kako u vezi sa samom smrću, tako i u vezi sa odnosom prema preminuloj osobi, te osmišljavanju vlastitog života nakon gubitka (2018: 8).

Fong i Chow (2018) pišu kako se *trajna veza* manifestira u obliku vrijednosti, stavova i sjećanja vezanih za preminulog, ali još važnije, u tri različita iskustva: u vrijednostima, djelovanjima i senzacijama (2018: 279). U ovom tekstu fokusirat ću se na prve dvije kategorije – vrijednosti i djelovanja. U kategoriju vrijednosti autori uključuju sanjanje i snove (Fong i Chow 2018: 279–80), dok druga kategorija obuhvata različite radnje, ponašanja i rituale, sve s ciljem očuvanja sjećanja na preminulu osobu. Te radnje uključuju, na primjer, postavljanje posebnih mjesta za sjećanje, obilježavanje značajnih datuma, organizaciju ili prisustvovanje događajima na određene dane i/ili na posebnim mjestima, te izradu memorijalnih predmeta (Fong i Chow 2018: 279). Ove aktivnosti se često integriraju u svakodnevne rutine i postaju dio novih običaja i tradicija.

S obzirom na etnografski fokus ovog istraživanja, polustrukturirani intervjui pokazali su se kao prikladna metoda za prikupljanje i istraživanje životnih

² Kozarac je mali grad u općini Prijedor. Tokom vremena bivše Jugoslavije, većinu njegovih stanovnika činili su bosanski Muslimani, odnosno Bošnjaci. Etničko čišćenje ovog grada započelo je 24. maja 1992. godine, kada je protjerano 92 posto njegovog stanovništva. Danas je grad obnovljen i ponovo naseljen. Prijeratni broj stanovnika iznosio je oko 4.000, a sada taj broj raste, iako mnogi koji su prijavljeni u Kozarcu žive u inostranstvu, zbog čega grad oživi i postane veoma živ tokom ljetnih mjeseci.

iskustava mojih sagovornika i sagovornica, koji dolaze iz različitih nacionalnih i vjerskih pripadnosti, starosnih grupa, polova i obrazovnih nivoa. Ova raznolikost omogućila je istraživanju da obuhvati više perspektiva o ulozi i prisustvu mrtvih u životima pojedinaca. Imena su pseudonimizovana, osim u primjerima, gdje su sagovornice htjele, da se koristi njihovo ime – među njima je i Suada.

Fikret

Fikret je rođen u malom selu blizu Prijedora, u Trnopolju, 26. juna 1953. godine. Vrijeme nakon Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji bilo je usmjereno na obnovu i uspostavljanje nove jugoslovenske društvene zajednice, zasnovane na Titovoj socijalističkoj ideologiji „bratstva i jedinstva“. Ovaj pristup podrazumjevaio je okretanje glave od neriješenih rana i trauma rata, tokom kojeg su se komšije borile protiv komšija, a braća protiv braće. Mnogo ličnih i kolektivnih trauma bilo je potisnuto na stranu, a na kraju su postale tabu teme (Sudetic 1998). Ljudi su šaptali o tome ko je bio četnik, ko je bio ustaša a ko partizan, a u mnogim slučajevima sve tri strane bile su predstavljene u jednoj porodici (Thompson 1999: 363-4; Neuffer 2002: 17). Ova demonizacija nacionalnih „drugih“ transformirala je sve Srbe u četnike, Hrvate u ustaše, a Muslimane u fundamentaliste (Brubaker 1996: 20). Stav koji je doživio vrhunac tokom rata 1993. g. Mnoge javne institucije nosile su imena novokreiranih jugoslovenskih nacionalnih heroja, među njima i osnovna škola u Kozarcu, koju je Fikret pohađao kao dijete. Osnovna škola Rade Kondić u Kozarcu bila je najveća osnovna škola u Bosni (Neuffer 2002: 20).

Suada Hodžić, četiri godine mlađa od Fikreta, rođena je u Kozarcu 25. maja 1957. godine. Taj dan je bio zvanično posvećen Josipu Brozu Titu³ i slavio se širom Jugoslavije kao „Dan mladosti“ (Velikonja 2009: 15). Odrasla je u velikoj porodici sa osmero braće i sestara i išla je u istu osnovnu školu kao i Fikret, gdje su se i upoznali:

“Ja sam bila u osmom razredu osnovne, kada sam upoznala Fikreta. To je bilo četiri godine prije nego što ćemo se vjenčati. I ostali smo zajedno do trenutka kada je ubijen. Otišao je u najboljim godinama svog života. Kad smo se prvi put zagledali, bila je to ljubav na prvi pogled, za oboje. Bilo smo nerazdvojni.”

³ Jugoslovenski doživotni predsjednik Josip Broz Tito, rođen je 7. Maja 1892, ali je slavio svoje rođendan 25. Maja (Ramet 2008). Gradeći svoj kult ličnosti, Tito je postao glavni simbolični centar političke mitologije i narativne imaginacije u socijalističkoj Jugoslaviji (Velikonja 2009: 16).

Suada se udala za Fikreta 1975. godine, kada je imala osamnaest godina. Zajedničke godine života opisuje kao bajku. On je svakodnevno vježbao, a Suada je brinula o njemu i porodici, uloga koju sada pamti s nostalgijom. Počeo je da diže tegove koristeći vrlo jednostavnu, domaću opremu, a godinu dana nakon njihovog braka, 1976. godine, Suada je imala ideju da otvori prvi bodybuilding klub u Trnopolju (i šire). Iste godine, Fikret je postao jugoslovenski šampion u bodybuildingu i ostao broj jedan narednih 15 godina, od 1976. do 1991. godine. Suada se prisjeća:

“Fikret je pronašao fotografije bodybuildera u časopisu *Tempo* i odlučio da će početi trenirati. Sam je sebi napravio različite tegove iz cementa. Imam ih sada ovdje u ovoj spomen sobi. Njegov otac je bio kovač, pa mu je on pomogao. Napravio je i klupe za treniranje. Pošto nije imao pravih sprava, koristio je ono što je našao ili sam napravio. Postavio je šipku među dvije šljive i vježbao.”

Kada je Suada vidjela njegove uspjehe i njegov odlučan pristup treningu, ohrabrila je Fikreta da postane profesionalniji, ne samo u svojim ličnim treninzima, već i da obezbijedi prostor, teretanu u kojoj bi i drugi mogli trenirati. Tražeći ideje i informacije iz časopisa o bodybuildingu, Fikret i njegov otac napravili su vlastitu opremu za teretanu. U oktobru 1975. godine, teretana je otvorila svoja vrata, a interesovanje za treninge bilo je veliko. Fikret je stalno napredovao, njegovi treninzi su postajali sve zahtjevniji, što je rezultiralo pobjedom na Mediteranskim igrama. Postao je vicešampion Evrope i treći na svijetu, rekla je Suada ponosno. Godine 1980-te, Suada i Fikret su počeli graditi novi dom.

„Tada nije bio problem dobiti kredit od banke. Dobila sam više njih i tako smo počeli graditi kuću. Fikretov otac nam je puno pomogao. Živjeti sa Fikretom tih 17 godina je bila bajka. Imali smo dvoje djece i uvijek je bio dobar sa njima. Bio je divan otac.“

Tajna Fikretovog uspjeha bila je vrlo stroga dijeta i svakodnevni treninzi u teretani. Suada je radila, brinula se o porodici, porodičnom biznisu i teretani. Mnogi mladi momci srpske nacionalnosti iz Trnopolja dolazili su u teretanu da treniraju, a kako se kasnije ispostavilo, neki od njih su se priključili Vojsci Republike Srpske (VRS) i bili odgovorni za ubijanje, ne samo Fikreta, već i mnogih drugih Bošnjaka i Bosanskih Hrvata.

Suada je često naglašavala da su vrata teretane bila otvorena za sve, bez obzira na nacionalnu i vjersku pripadnost. Sjeća se noći koju su ona i njena djeca provela u logoru Trnopolje⁴, gdje su mnogi od stražara bili mladi Srbi:

„Da su ti mladi stražari u logoru bili stranci, ne bi bilo toliko tužno, ali to su bili mladi ljudi koji su trenirali sa mojim mužem u mom domu, moja vrata su im uvijek bila otvorena, ja sam im kuhala ručkove. Bili su to srpski momci iz Trnopolja.“

Prema Davidu Henigu, koji je provodio etnografsko istraživanje u ruralnoj Bosni, koncept kuće i, u širem smislu doma, ključan je za razumijevanje kako je povezanost strukturirana i kako se zamišlja osjećaj pripadnosti (Henig 2012: 10). To je usko povezano s idejom „otvorenih vrata“, o kojoj je govorila Suada, što je u širem smislu bila metafora za „zajednički obrok, povezanost, pripadnost i zajednički život, razmjenu pomoći i gostoprimstva“ (Henig 2012: 10). Život u komšiluku (Sorabji 1989; Bringa 1995; Henig, 2012), što znači susjedstvo, s posebnim kolektivnim idejama o životu zajednice, poštovanju, podršci i suživotu bez obzira na etničke ili vjerske razlike, drastično se promijenio tokom rata. Za Suadu, njen dom i njen komšiluk su uništeni, zajedno s idejom „življenja zajedno“ (Henig 2012: 10).

Rat u Prijedoru 1992

Rast nacionalizma, koji je uslijedio poslije smrti Josipa Broza Tita 1980-te, dostigao je svoj vrhunac u ljeto 1991. godine, kada su Slovenija i Hrvatska proglasile nezavisnost, a rat je izbio u obje zemlje (Aleksov 2012: 110). Iz dana u dan, nacionalni i vjerski identiteti postajali su sve važniji (Volcic 2011: 7). U Bosni i Hercegovini nasilje je eskaliralo u proljeće 1992. godine, kada su snage Bosanskih Srba preuzele kontrolu nad gradom Prijedorom i okolnim selima, uključujući Kozarac i Trnopolje, gdje su živjeli Suada i Fikret. Naišli su praktički na nikakav otpor, što je označilo početak kampanje „etničkog čišćenja“ protiv Bošnjaka i Hrvata koji su živjeli u toj općini. Prema podacima

⁴ Pored logora u Trnopolju, postojao je i logor u bivšoj željezari u Omarskoj, i u bivšoj Keraterm fabrici pločica. U sva tri logora, koja su bila aktivna od proljeća do jeseni 1992. godine, više od 31.000 ljudi je bilo zatočeno, a oko 1.000 je brutalno ubijeno (Vučkovic 2021: 234). Bošnjački i Hrvatski muškarci su mučeni, premlaćivani, uskraćivani za hranu, vodu i medicinsku pomoć; žene su bile silovane i ubijene. Za Bosanske Srbe logori su smatrani centrima za ispitivanje, dok su za zatvorenike ti logori bili koncentracijski logori. Mnogi preživjeli logoraši su napisali memoare u kojima su ispričali svoje priče o preživljavanju (npr. Pervanić 1999; Šarić 2012; Mujkanović 2019; Velić 2020; Hukanović 2023).

nevladine organizacije Izvor, procjenjuje se da je 53.000 civila bilo protjerano (94% ne-srpske populacije), a 31.000 je bilo zatvoreno u tri glavna koncentracijska logora: rudarskom kompleksu Omarska, Keraterm fabriki pločica i društvenom centru u Trnopolju (Vučkovac 2021: 234). 3.176 ljudi je ubijeno, među kojima 102 djece i 256 žena (pogledajte Izvor 2012 u Paul 2021: 2). Mnogi od mojih Bošnjčkih sagovornika ispričali su kako su otpušteni s posla i kako su ceste bile zatvorene i blokirane, tako da nisu mogli nigdje putovati. Ovi „kritični događaji“ (Das 1995 u Henig 2017: 44) stvorili su okvir za historiju pojedinačnih života: na primjer, jedan sugovornik mi je rekao:

„Na poslu sam dobio otkaz. Tako su i moje komšije. Isprva nisam mislio da bi to moglo biti zbog toga što sam Musliman. Kada je vojska Bosanskih Srba napala moje selo, sakrio sam se u obližnjoj šumi. Vidio sam svog starog susjeda kako je ubijen na svom pragu. Nakon što smo uhvaćeni, moja grupa je dovedena u logor Omarska, gdje sam svaki dan bio mučen i pretučen.“

U maju 1992. godine, nakon što su preuzeli općinu Prijedor, vlasti Bosanskih Srba iz Srpske demokratske stranke (SDS) i Prijedorskog kriznog štaba naredile su ne-srpskom stanovništvu da obilježe svoje kuće bijelim čaršafima, dok su pojedinci morali nositi bijele trake na rukavima u javnosti kao znak predaje (Kovačević 2000: 117; Vučkovac 2021: 246). Na taj način bi izrazili svoju lojalnost novoj političkoj stranci i novom političkom režimu, te javno izjavili svoju nacionalnu i vjersku pripadnost. Dana 30. maja 1992. godine, mala grupa slabo naoružanih Bošnjaka pokušala je bezuspješno ponovo preuzeti kontrolu nad gradom Prijedorom (Mihajlović Trbovc 2014: 28). Suada se sjeća da je napad na “najveći najmanji grad na svijetu,” kako ga mještani vole zvati, Kozarac, počeo 24. maja 1992. godine (Belloni 2005: 435; Medić 2019: 44). Napad je trajao samo dva dana, kada je 25.000 stanovnika tog područja očišćeno (Kovačević 2000: 118). Muškarci su odvedeni u logore Omarska i Keraterm, dok su žene, djeca i stariji muškarci prevezeni u Trnopolje, na neposrednu deportaciju ili dugotrajno zatočeništvo (Kovačević 2000: 119). Suada se sjeća:

„Bombardovanje je trajalo 48 sati bez prestanka. Rakete su doslovno letjele iznad moje kuće. Išla sam na krov, odakle sam posmatrala kako kuće u Kozarcu jedna po jedna bivaju uništene. Poznavala sam svaku kuću, svaku porodicu tamo, jer ovo je bio grad u kojem sam rođena i odrasla. Uništena je i moja porodična kuća.“

Fikret, Suada, njihov sin od 11 godina i kćerka od 14 godina bili su prisilno protjerani iz svog doma 9. jula 1992. godine. Suada i djeca su odvedeni u logor Trnopolje, nedaleko od njihove kuće, dok je Fikret ubijen blizu kuće. I danas, 33 godine kasnije, Suadi se čini kao da se to dogodilo jučer. Priča:

„U kamp smo otišli u četvrtak poslijepodne. Iza mojih leđa, Fikret je ubijen. Nisam vidjela kada je pao, ali sam čula rafal jer su ga natjerali da ide ispred nas iza kuće. Nisam htjela da moja djeca išta vide. U subotu ujutro sam uspjela izaći iz kampa i otići kući. Kada sam stigla, nije bilo ničega. A ono što sam zatekla bilo je sve polupano.“

Suada je znala vojnika koji je ubio Fikreta. Dolazio je u njenu teretanu. Iako je Dejtonski mirovni sporazum zahtijevao od svih upletenih strana da procesuiraju ratne zločince (Jugo 2017: 26), Fikretov ubica nikada nije izveden pred lice pravde. Čak i danas, toliko godina nakon rata, općinske vlasti u Prijedoru negiraju bilo kakvu odgovornost za mučenje i smrt nevinih ljudi, dok su zvanične općinske memorijalne politike rezervisane isključivo za žrtve srspe etničke pripadnosti (Vučkovic 2021: 231).

Život nakon Fikretove smrti

Nakon dvije užasne noći u logoru Trnopolje, Suada i njeno dvoje djece najprije su kao izbjeglice poslani u Austriju, a zatim u Njemačku, gdje su ostali do 1997. godine. Godinu prije toga, 1996-te, Njemačka – koja je primila gotovo pola miliona bosanskih izbjeglica – ukinula je mjeru privremene zaštite i počela vraćati ljude u Bosnu (Belloni 2005: 439). Suada i njen sin su bili među 150.000 izbjeglica koje su se vratile. Nastanili su se u Sanskom Mostu, gradu s bošnjačkom većinom u Federaciji Bosne i Hercegovine⁵, koji je bio najbliži Kozarcu. Po povratku, odmah je počela tragati za Fikretovim tijelom. Rečeno joj je da je sahranjen na lokalnom mezarju pored svog oca, ali to nije bila istina. Na tom mjestu pronađeni su ostaci drugih ljudi koji su također bili nestali. Fikretovo tijelo pronađeno je tek 2009. godine i sahranjeno u Šehidskom mezarju Kamičani sa ostalim civilnim žrtvama rata. Kao što je primijetila Anstett (2023: 673), šehidska mezarja koja komemoriraju ratno nasilje, nisu samo mjesta sjećanja, već i mjesta jačanja Bošnjačkog nacionalnog identiteta i stvaranja novog kolektivnog pamćenja i tradicije.

⁵ Od potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma, Bosna i Hercegovina je službeno podijeljena na dvije nacionalno homogenizirane entitete: Republiku Srpsku (entitet s većinskim Srpskim stanovništvom) i Federaciju Bosne i Hercegovine, koja je faktički podijeljena na teritorije pod dominacijom Hrvata i Bošnjaka, gdje zajedno žive tri konstitutivna naroda – Bošnjaci, Srbi i Hrvati.

Kako Verdery navodi, ponovne sahrane žrtava i komemorativne prakse povezane s tim ukopima, također pružaju priliku raznim grupama da reinterpretiraju historiju, izraze svoje vrijednosti i bore se za legitimitet (Verdery 1999).

Suada je naglasila da “mi svi” moramo pokazati poštovanje prema mrtvima prisustvujući različitim komemorativnim događajima, bilo na godišnjoj kolektivnoj dženazi ili drugim godišnjicama. Prisustvujući tim društvenim događajima, Suada i druge sagovornice pozicioniraju sebe unutar duboko političko, etničko i vjersko podijeljenog društva. Ako su se mnogi prije rata identificirali kao Bosanci, nakon rata postali su Bošnjaci, unoseći politiku i re-islamizaciju u svoju bivšu bosansku nacionalnu pripadnost. Suada nije jedina osoba koja je, na pitanje o svojoj nacionalnoj pripadnosti, ponosno rekla: “Ja sam Muslimanka, ja sam Bošnjakinja”, ne praveći razliku između svoje nacionalne i vjerske pripadnosti. Ispostavilo se da ni Fikret, kao ni mnogi drugi muškarci sahranjeni na Šehidskom mezarju u Kamičanima, nisu praktikovali vjeru, ali su ipak sahranjeni u skladu s muslimanskim tradicijama i običajima, što potvrđuje Verderyjnu tezu o politizaciji mrtvih tijela.

U ovom slučaju, gdje se vjerski i etnički identitet često doživljavaju kao jedno, tijela se više ne vide kao pojedinci s imenom i prezimenom, već kao kolektivna grupa jedne etničke pripadnosti. To vodi ka razlikovanju između “nas” i “njih” i podgrijava nezadovoljstvo i nepoštovanje prema “drugoj strani”, tj. prema Bosanskim Srbima. Stvaranje *zamišljene zajednice* Bošnjaka, koji sami opstaju kao enklava usred teritorije Republike Srpske, daje mojim sagovornicama odlučnost da se bore za jedinstvenu i multietničnu Bosnu i Hercegovinu, što bi također značilo da mrtvi nisu umrli uzalud. Suada kaže da je moralna obaveza cijelog naroda da se sjeća svih žrtava, ne samo onih koje su lično poznavali, jer bi zaboraviti njihovu žrtvu za slobodu bilo pogrešno. Održavanje njihovih imena živim predstavlja trajnu vezu koja ima značaj kako na ličnom, tako i na kolektivnom nivou. Ona navodi:

„Jedino što možemo jeste da učimo godišnje molitve, *jasine*. Svako za svoje, i kolektivno ono što se svake godine obavi – to je to. Ne možemo ništa drugo. Možemo samo paziti da ne budu zaboravljeni, da ih se sjećamo u svakoj prilici kada možemo. To je jedino što možemo učiniti za mrtve, i dugujemo im to. Ja vjerujem da im to dugujemo jer su dali svoje živote da bismo mi danas imali slobodu. Bar ja to tako mislim; ne znam kako drugi razmišljaju. Ali to je moj način razmišljanja.”

Molitva za duše preminulih nije samo trenutak sjećanja, već i čin vitalne razmjene. Prema Henigu, molitva je čin koji donosi dobra djela. Osoba zauzvrat prima sreću i blagoslove za žive (Henig 2017: 42). Ovaj božanski blagoslov, *bericet*, koji živi primaju moleći se za mrtve, prema antropolozima, povezan je sa mnoštvom razmjena, odnosa i agendama. Ali ne samo to, „molitva za dobar zagrobni život duše šehida također se i dalje shvata od strane Bosanskih muslimana kao dio individualnog etičkog ponašanja dobrog muslimana.“ (Henig 2017: 43). Suada je često naglašavala važnost biti dobar musliman, što je također povezivala i isprepletala s važnostima biti dobra osoba, brinuti o svima preminulima članovima porodice.

Nišani

Prema lokalnoj islamskoj tradiciji, kada neko umre, mezar se prvo obilježava privremenim drvenim obilježjem - bašlukom, koje se nakon godinu dana zamijeni kamenim obilježjem - nišanom. Vjeruje se da u tom vremenu duša može lutati okolo (Softić 2016: 174). Ipak, na Šehidskom mezarju u Kamičanima, sva mezarja se odmah obilježavaju kamenim nišanima. Softić nišan vidi kao trajnu vezu između mrtvih i živih (Softić 2016: 24), gdje je briga o nišanima zajednička obaveza cijele zajednice. Fikret Hodžić je ukopan upravo na ovom mezarju, gdje su svi nišani isti – bez ikakve individualizacije. Suada ide često na mezarje:

„Obavezno na njegov rođendan, za Ramazanski Bajram⁶, za Kurban Bajram i na godišnjicu njegove smrti. Ovi dani su obavezni, ali svaki put kad idem sestri u posjetu, koja živi blizu mezarja, svratim i do Fikreta.“

Tamo se Suada posvećuje molitvi, ali mu se ne obraća riječima, budući da to nije dio islamske tradicije, u kojoj se razgovor s umrlima uglavnom ne odobrava. Njene dove, međutim, mogu se razumjeti kroz ono što Klass (2015) označava kao koncept „trajnih veza“ (continuing bonds), gdje se odnos s preminulim održava ne nužno putem izravnog govora, već kroz društveno značajne prakse koje reafirmiraju povezanost, brigu i prisutnost. Isprva je nastojala obilježiti njegov nišan na poseban način, jer je i Fikret bio poseban. Zamišljala je postavljanje dvaju malih mermernih ili betonskih jednoručnih

⁶ Na engleskom jeziku, „Bajram“ se obično prevodi kao „Eid“, što se odnosi na dva glavna islamska praznika: Eid al-Fitr (Ramazanski Bajram), koji se slavi na kraju Ramazana, svetog mjeseca posta, i Eid al-Adha (Kurban Bajram), koji se slavi tokom hadža, a označava žrtvu proroka Ibrahima (Abrahama). Na Kurban Bajramu (Eid al-Adha) kolje se jagnje čije meso se onda podjeli porodici, komšijama i siromasima (Henig 2012: 12).

tegova, položenih jedan na drugi, s arapskom dovom urezanom na vrhu, no ta joj je zamisao bila odbijena. Fikretov nišan se od ostalih razlikuje jedino po dodatnom natpisu na kojem stoji: „višestruki šampion u bodybuildingu.“

Suada uvijek prisustvuje kolektivnoj šehidskoj dženazi⁷ 21. jula na Šehidskom mezarju u Kamičanima, koja uključuje ukop posmrtnih ostataka pojedinaca. Svake godine, od prve komemoracije organizirane 2003. godine (Mihajlović Trbovc 2014: 29), u mezarju se sahranjuju tijela onih koji su otkriveni i identificirani u prethodnoj godini. Ova komemoracija privlači mnogo ljudi; mnoge od mojih sagovornica su čak rekly da planiraju svoje godišnje odmore oko ovog datuma. Prisustvovanje ovom događaju i odavanje poštovanja žrtvama stvara *zamišljene zajednice* među prisutnima jednog (Bošnjackog) etnoreligijskog naroda. To nije samo patriotska izvedba; učestvovanje u komemorativnoj službi u cilju sjećanja na prošlost i sadašnjost također je dobar način ponovnog stvaranja nacionalnog i vjerskog identiteta. Kako je Henig primijetio, molitve za šehide „također su postale neizostavan dio visoko nacionaliziranog političkog života u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini“ (Henig 2017: 43).

Spomen soba u Kozaracu i spomen ploča ispred kuće u Trnopolju

Kozarac je veoma zanimljivo mjesto. Previše je malo da bi bio grad, ali preveliko da bi bio selo. Godine 1960. bio je samostalna općina, ali je pripojen općini Prijedor zbog planinskog područja Kozare⁸ i prihoda od turizma koji su generirali. Naseljen uglavnom Bošnjacima, Kozarac je stajao direktno u sredini koridora Prijedor - Banja Luka, koridora koji je srpski predsjednik Slobodan Milošević zamislio kao put koji bi mogao povezati Hrvatske teritorije oko Knina sa Srbijom, čime bi se svi Srbi ujedinili u jednoj državi. Nakon etničkog čišćenja Kozarca i okolnih sela, ništa nije ostalo čitavo. Suada se također sjetila, daje u želji da izbrišu sve aspekte muslimanskog postojanja i tradicija, većina džamija je bila oskrnavljena i uništena. No, već 2000. godine, kada su se prvi povratnici vratili u svoje uništene domove, obnovljena

⁷ Termin „šehid“ potiče od arapske riječi shahid, koja označava mučenika, tj. nekog ko je umro braneći svoju vjeru, zemlju ili zajednicu (Bougarel 2007). Riječ „dženaza“ potiče od arapske riječi janazah, što znači molitva za umrle ili obred ukopa.

⁸ Područje Kozare i dalje nosi duboke ožiljke iz trauma Drugog svjetskog rata. Tokom Kozarske ofenzive (jun–jul 1942), sile Osovine su ciljale partizanski otpor, što je dovelo do masovnih deportacija, široke destrukcije i prisilnog egzodusa velikog dijela Srpskog stanovništva, a mnogi su stradali u koncentracionom logoru Jasenovac. S druge strane, Kozara je postala dio nacionalne mitologije u poslijeratnoj Jugoslaviji, koja je odavala počast hrabrosti i mučeništvu partizana.

je i prva džamija (Belloni 2005: 441). Polako se vraćalo sve više i više ljudi, neki samo na kratko, kako bi prodali svoje nekretnine i nastavili život u inostranstvu, dok su drugi došli da ostanu. Ali kao što je Neuffer primijetila, „kao i sama Bosna, Kozarac je bio popravljen samo na površini; u srcima i umovima njegovih građana, ožiljci rata još nisu zacijelili.“ (Neuffer 2002: 364) Suada se također vratila u svoj dom u Trnopolju 2004. godine i obnovila svoju kuću uz pomoć jedne od mnogih nevladinih organizacija koje su pomogle u obnovi uništene infrastrukture i društva u Bosni i Hercegovini. Namjerno je ostavila temelj stare kuće netaknut, a sada može pokazati gdje je njen muž nekada trenirao u teretani. Rekla je:

„Moja kuća je izgrađena na istom mjestu gdje je stajala stara kuća s dva ulaza. Sada sam očistila polovinu, a kuća je izgrađena, ali druga polovina samo stoji tamo kakva je bila, i stvarno se osjeća kao spomenik onome što je bilo i onome što se dogodilo.”

Dva historičara označila su postholokaustnu eru kao „eru svjedoka“ (Wieviorka 2006 u Kromják, 2017: 15) i „doba svjedočenja“ (Felman i Laub 1992 u Kromják 2017: 15) jer je usmjerila moralnu osjetljivost prema žrtvama ratova. Svjedočenje kao ključno sredstvo znanja omogućuju preživjelima da preoblikuju identitete i stvaraju nove subjektske pozicije (Kromják 2017: 15). U tom kontekstu primijetila sam da je Suada tražila različite načine kako bi odala počast uspomenama na svog preminulog muža, a istovremeno podigla svijest o užasnim događajima i neprepoznom genocidu koji se dogodio na području općine Prijedor. Otvorivši spomen sobu u julu 2021. godine, ispunila je svoju dugogodišnju želju da sačuva nasljeđe svog muža i podsjeti javnost na ove tragične događaje:

„Da ne zaboravimo Fikreta, njegov rad i njegovu baštinu. On je svojim uspjehom učinio Kozarac poznatim širom svijeta. Želim ostaviti nešto iza sebe kad odem. Imala sam želju da napravim spomen sobu za Fikreta već oko 20 godina, i da sačuvam njegovu opremu za vježbanje, nisam željela da propadne zbog korozije.“

U spomen sobi, Suada je također smjestila neke od Fikretovih ličnih stvari, njegovu odjeću, ličnu kartu i članske kartice. Rekla mi je:

„Evo njegove odjeće, a ovdje su njegove patike; skinula sam ih s njegovih nogu kad sam ga našla mrtvog. Patike su još uvijek krvave. Ovdje je njegova lična karta i članska kartica, također umrljana krvlju. Tu je i njegova vojnička knjižica Jugoslovenske narodne armije (JNA) koju sam našla u njegovom džepu. I ona je potpuno krvava; bila je još mokra kad sam je našla. To sam našla u njegovom džepu i sakupila.“

Iako je znala da je njen muž ubijen, Suada je nosila kofer sa njegovim stvarima, na putu iz Trnopolja, gdje ga je njena kćerka u žurbi pogrešno odnijela do Austrije, Njemačke, pa ponovo u Bosnu, u Sanski Most, i konačno nazad kući u Trnopolje. Vrlo je emotivna kada govori o tom koferu i njegovom sadržaju. Svake godine izvuče njegovu odjeću, opere je, ispegla je i vrati je nazad u kofer. Kao što je Crossland naglasila, „odjeća djeluje kao snažan potencijalni pokazatelj identiteta zbog svoje indikativne povezanosti sa osobom koja ju je nosila.“ (Crossland 2017: 185) Također se može tvrditi da predmeti (u ovom slučaju Fikretova odjeća) imaju agendu i služe kao trajne veze između njega i njegove žene, jer ona na taj način može nastaviti njihov odnos. Kada Suada vidi njegovu odjeću, odmah je povezuje s Fikretom i vremenom koje su proveli zajedno.

Kako bi prikupila novac za kiriju i struju, Suada prodaje razne predmete sa Fikretovom slikom. Prodaje majice i šolje za kafu, „putujuće memorijale“ koji nose poruku sjećanja kroz pejzaž i društvo (Maddrell 2013: 502). Pored spomen sobe, koja se nalazi u centru Kozarca, samo nekoliko metara od velikog mramornog spomenika posvećenog svim žrtvama rata 1992.-1995., Suada i neki prijatelji podigli su spomen ploču ispred njene kuće u Trnopolju. Ova ploča je pristupačan vernakularni memorijal, gdje se svake godine na nedjelju blizu 9. jula održava komemoracija za njenog muža. Ljudi dolaze izdaleka kako bi prisustvovali ceremoniji. Prvo polažu cvijeće na spomen ploču, zatim idu na mezarje i uče fatihu (Al-Fatiha) na Fikretovom mezarju. Sljedeća destinacija je spomen soba u centru Kozarca, prije nego se vrate u Suadinu obnovljenu kuću, gdje ona poslužuje hranu i piće.

„Drugi priređuju mevlud⁹ za svoje preminule, ja sam to jednom uradila, došlo je dvanaest ljudi. Nije mi se sviđjelo, pa sam odlučila da organizujem godišnju komemoraciju. Sada to radim već deset godina. Radim to kod kuće, ne u džamiji.“

Jedan od Fikretovih prijatelja osmislio je ideju za ovu spomen ploču, što je čini posebno značajnom za Suadu. Ona pokazuje kako Fikret ostaje u njenim mislima i predstavlja počast njegovom sjećanju. Kao što Maddrell (2013: 509) navodi, takav „prostorni fiks“ pruža opipljivo mjesto gdje se mrtvih može sjećati, odati počast njihovim životima i izraziti stalnu brigu. Nema mnogo spomenika posvećenih bošnjačkim žrtvama u općini Prijedor. Vožnjom kroz Prijedor i njegova sela primijetila sam da monumentalizacija prošlosti u sadašnjosti pokazuje samo jedan ratni narativ, te odražava patnje samo jedne

⁹ Godišnja obljetnica smrti, gdje živi članovi porodice, šire familije, i prijatelji zajedno mole za duše umrlih.

nacije – Bosanskih Srba. Ovaj pokušaj „prilagođavanja narativa o patnjama i gubicima u velike nacionalne narative i kozmos“ (Henig 2017: 45) bio je, i dalje jeste, prisutan u obje nacije, Bosanskih Srba i Bošnjaka, gdje često dolazi do sukoba zbog pokušaja minimiziranja gore spomenutog. Nadalje, mala uska ulica koja vodi do Suadine kuće obilježava sjećanja na bodybuildera Fikreta Hodžića i zove se „Sokak Fikreta Hodžića“.

Snovi

Pored moralnih obaveza koje moje sagovornice imaju prema mrtvima, često su pričale o tome kako ih viđaju u snovima. Sanjale su o njima u različitim prilikama, prisjećajući se da su ti snovi uglavnom bili prijatni, što je često u istraživanjima o žalosti, gdje, nažalost, niko ne pridaje mnogo značaja snovima i njihovom značenju. Znanje da su njihovi voljeni dobro, „na drugoj strani“, kao što je jedna sagovornica rekla, njezina je utjeha, ali je naglasila da ovo nema nikakve veze s islamskim tumačenjem snova. Suada, s druge strane, sjeća se da je često sanjala Fikreta u prvim godinama nakon njegove smrti. Njeno tumačenje bilo je da se to dešavalo zato što ga je jako žalila. Kriveći vrijeme koje je prošlo, prisjeća se snova koje je imala prije godišnjice smrti.

„Obično se ne sjećam tačno o čemu je san bio. Ali znam da je uvijek bio lijep. Razgovarala sam sa Fikretom, ali ga nisam vidjela. Čujem njegov glas i vidim njegovu siluetu, ali ne i njegovo lice.“

Islam i snovi su neizbježno povezani, a islam se često smatra najvećom noćnom kulturom snova u svijetu danas. Snovi su čvrsto ukorijenjeni u maštanju mnogih muslimanskih društava (Edgar i Henig 2010: 2), a kao što mi je objasnio lokalni muslimanski sveštenik (hodža) u Kozarcu, „sanjanje je jedan od Allahovih znakova i otvaranje nevidljivog“. U islamskoj tradiciji, vjernici razlikuju tri vrste snova, inspirisane bilo od strane Boga, šejtana ili pojedinca. Snovi koji su inspirisani pojedincem odražavaju želje i brige tog pojedinca. U islamu, snovi se smatraju jedinim sredstvom putem kojeg je komunikacija između živih i mrtvih moguća i dopuštena.

U Suadinim snovima, njen muž nikada nije tražio ništa od nje, pa njegova namjerna moć nije bila prisutna. Ipak, on utiče na njeno ponašanje na pozitivan način. Vidjeti ga u snovima čini Suadu sretnom. Ali zanimljivo je da je njegova moć bila vrlo direktna i snažna samo jednom prilikom, kada je Suada bila klinički mrtva. Ispričala mi je:

„Njegovo lice sam vidjela samo jednom, kada sam bila klinički mrtva jer sam imala tri srčana udara. Tada sam ga vidjela vrlo jasno. Bio je obučen u bijelo, izgledao je tako zgodno sa svojom tamnijom kožom. Rekao je: ‘Moraš se vratiti našoj djeci.’ I jeste, probudila sam se iz kome.”

Koncept komunikacije s preminulima tokom iskustva bliske smrti ili kliničke smrti je fenomen u kojem ljudi izvještavaju o susretima i komunikaciji s voljenim osobama koje su preminule. Zanimljivo je da je Suada vidjela Fikretovo lice samo jednom, i tada je on tražio da se vrati svojoj djeci jer su oni trebali nju. Pronašavši novi osjećaj mira i svrhe, Suada se probudila iz kome i sada se brine o njegovoj ostavštini. Svi snovi i komunikacija na taj način također predstavljaju način žalovanja, a kombinovanjem materializacije prošlosti kroz prikupljanje Fikretovih ličnih stvari koje Suada ima u spomen sobi, uspjela je „izgraditi“ prošlost kako bi je efektivnije oplakivala.

Primijetila sam da je jednosmjerni karakter odnosa i angažmana s njenim preminulim mužem intiman i emotivno intenzivan, ali joj također daje snagu, energiju i motivaciju za život. Kada je govorila o Fikretu, Suadine oči su još uvijek sijale. Sjećala se:

„Život s Fikretom bio je najljepša bajka koja se mogla ispričati. Bio je čovjek koji nije znao biti ljut, nije znao podići glas i uvijek je bio nasmijan. Zvali su ga 'bodybuilder sa osmijehom'. S njim sam živjela život koji bih poželjela svakoj mladoj ženi.”

Nikada nisu razgovarali o otvaranju spomen sobe ili nečemu sličnom, jer su bili zauzeti drugim temama. Misli o smrti nikada nisu bile blizu površine za mladi bračni par u njihovim kasnim tridesetim.

„Ko bi razmišljao o takvim stvarima tokom najboljih godina života? Već smo pravili planove šta ćemo raditi sljedeće. Nažalost, ništa od toga se nije ostvarilo, a imali smo sve što nam je trebalo.”

Postoji mnogo žena, ne samo u općini Prijedor, već širom Bosne i Hercegovine, koje se nose s gubitkom supruga, djece, članova porodice. Nisu sve bile sretno kao Suada, koja je pronašla Fikretovo tijelo i mogla ga dostojno sahraniti. Ili kao ona koja ima neke od njegovih ličnih stvari, čija materijalnost pruža doživljeno iskustvo i jedinstvenu povezanost sa pokojnikovom ličnošću.

Kao što je to bio slučaj sa Fikretom i Suadom, njihova lična trauma i ključni događaji rata utemeljeni su u nacionalnim diskursima o kolektivnom identitetu i pamćenju Bošnjaka (Henig 2017: 46), koji se obnavljaju svake godine. Na taj način, rat je postao monumentalni način temporalizacije prošlosti u sadašnjosti (Henig 2017: 46).

Zaključak

Agenda i uloga mrtvih, kako se razmatra u ovom članku, otkrivaju višeslojne funkcije koje preminuli imaju i u ličnim i u kolektivnim sferama. Nišani, spomen-sobe i drugi materijalni obilježivači služe kao posrednici sjećanja, ugrađujući mrtve u društveno i političko tkivo. Ovi artefakti, natopljeni simbolikom, omogućuju mrtvima da vrše uticaj na žive, oblikujući identitete, sjećanja, pa čak i političke agende. U tom kontekstu, model trajnih veza dodatno obogaćuje naše razumijevanje naglašavajući da odnosi s preminulima traju i nakon fizičke smrti. Ta se kontinuirana povezanost očituje kroz sjećanja, rituale i interakciju s materijalnim predmetima, omogućujući ožalošćenima da gubitak integriraju u vlastite živote umjesto da potpuno prekinu veze. Ovo pokazuje da žalovanje nije puko pitanje „zatvaranja“ jednog procesa, već trajna praksa koja održava i individualnu otpornost i kulturni kontinuitet.

Međutim, takva relacijskost često stoji u izraženom kontrastu s privatnim i intimnim snovima ožalošćenih, u kojima mrtvi ostaju kao efemerne prisutnosti koje oblikuju unutarnje živote na duboko ličan način, izmičući javnoj artikulaciji. Snovi stoga naglašavaju privatnu dimenziju agende i uloge mrtvih, pokazujući kako se sjećanje i gubitak razvijaju drugačije u intimnom unutrašnjem svijetu ožalošćenih u poređenju s visoko politiziranim prostorima javnog komemoriranja.

Ova dvostrukost naglašava napetost između opipljivog i neopipljivog, javnog i privatnog, te kolektivnog i individualnog angažmana s mrtvima. Ona ilustrira složenu međuigru sjećanja, materijalnosti i trajnih veza u oblikovanju načina na koji društva i pojedinci pregovaraju s trajnom prisutnošću umrlih. Kao što se vidi u slučaju Fikreta i Suade, njihova lična trauma i ključni događaji rata urezani su u nacionalne diskurse o bošnjačkom kolektivnom identitetu i sjećanju (Henig 2017: 46), koji se obnavljaju svake godine. Na taj način, rat je sam po sebi postao monumentalni način temporalizacije prošlosti u sadašnjosti (Henig, 2017, str. 46). Na temelju ovoga, Fikretova posthumna agenda i uloga mogu se razumjeti kao one koje ne proizlaze iz jednog jedinog izvora, već iz relacijskog matriksa koji povezuje žive, mrtve i materijalne

objekte. Agenda i uloga se, dakle, ne raspoređuju jednostavno među ovim elementima, nego se omogućuju i izražavaju kroz njihove međusobne povezanosti. Ova relacijska perspektiva razjašnjava kako Suadini snovi, njena briga za Fikretove stvari i šire komemorativne prakse njene zajednice zajedno održavaju njegovu trajnu prisutnost i uticaj.

Iako Lisa McCormick (2015) piše o agendi i ulozi mrtvih kompozitora, ova dugotrajna tema sakralizacije kulta mrtvih kompozitora u klasičnoj muzici može se primijeniti i na Fikretov slučaj. I on je, poput najvećih kompozitora svih vremena, poštovan, a komemorativni obredi, poput obilježavanja godišnjica i postojanja spomen-sobe s njegovim ličnim predmetima (poput relikvija), stvaraju fenomenološku vezu između živih i mrtvih, i na individualnom i na kolektivnom nivou. U tom smislu, Fikretovo nasljeđe pokazuje kako poštovanje mrtvih funkcionira ne samo kroz slavne ličnosti visoke kulture, nego i kroz svakodnevne živote obilježene nasiljem, podsjećajući nas da je rad na sjećanju istovremeno ličan, zajednički i politički.

Literatura

1. Anstett, É., 2018. What Is a Mass Grave? Towards an Anthropology of Human Remains: Treatments in Contemporary Contexts of Mass Violence. U: Robben, A. A Companion to the Anthropology of Death. Oxford: Wiley Blackwell. Str. 177-188.
2. Aleksov, B., 2012. Resisting the Wars in Former Yugoslavia: Towards an Ethnography. U: Bilić B., Janković, V. Resisting the Evil: (Post-) Yugoslav Anti-War Contention. Baden-Baden: Nomos. Str. 105-126.
3. Belloni, R., 2005. Peacebuilding at the Local Level: Refugee Return to Prijedor. *International Peacekeeping*, 12(3), str. 434-447.
4. Bougarel, X., 2007. Death and the Nationalist: Martyrdom, War Memory and Veteran Identity Among Bosnian Muslim. U: Bougarel, X., Helms, E., Duijzings, G. The new Bosnian Mosaic: Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society. Burlington: Ashgate. Str. 167-191.
5. Bringa, T., 1995. *Being Muslim the Bosnian Way: Identity and Community in a Central Bosnian Village*. Princeton: Princeton University Press.
6. Brubaker, R., 1996. *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
7. Colombo, P., Schindel, E., 2014. Introduction: The Multi-layered Memories of Space. U: Schindel, E., Colombo, P. Space and the Memories of Violence: Landscapes of Erasure, Disappearance and Exception. Houndmills: Palgrave Macmillan. Str. 1-17.
8. Cooper, C. E., 2018. Considering Anomalous Events during Bereavement as Evidence of Survival. U: Klass, D., Steffen, E. M. Continuing Bonds in

- Bereavement: New Directions for Research and Practice. New York: Routledge. Str. 201-213.
9. Crossland, Z., 2017. *The Agency of the Dead*. U: Enfield, N. J., Kockelman, P. *Distributed Agency*. Oxford: Oxford University Press. Str. 181-189.
 10. Edgar, I. R., Henig D., 2010. *Istikhara: The Guidance and Practice of Islamic Dream Incubation Through Ethnographic Comparison*. *History and Anthropology*, 21(3), str. 251-262.
 11. Fontein, J., 2010. *Between Tortured Bodies and Resurfacing Bones: The Politics of the Dead in Zimbabwe*. *Journal of Material Culture*, 15(4), str. 423-448.
 12. Fong, C. H. C., Chow A.Y.M., 2018. *Continuing Bonds as a Double-edged Sword*. U: Klass, D., Steffen, E. M. *Continuing Bonds in Bereavement: New Directions for Research and Practice*. New York: Routledge. Str. 276-286.
 13. Harper, S., 2010. *The Social Agency of Dead Bodies*. *Mortality*, 15(4), str. 308-322.
 14. Henig, D., 2012. "Knocking on My Neighbour's Door": On Metamorphoses of Sociality in Rural Bosnia. *Critique of Anthropology*, 32(1), str. 3-19.
 15. Henig, D., 2017. *Prayer as a History: Of Witness, Martyrs, and Plural Pasts in Post-war Bosnia-Herzegovina*. *Social Analysis: The International Journal of Anthropology*, 61(1), str. 41-54.
 16. Hukanović, R., 2023. *Deset vrata pakla: Pola godine u logorima smrti Omarska i Manjača*. Sarajevo: Biblioteka Memorija.
 17. Jugo, A., 2017. *Artefacts and Personal Effects from Mass Graves in Bosnia and Herzegovina: Symbols of Persons, Forensic Evidence of Public Relics?*. *Les Cahiers Sirice*, 2(19), str. 21-40.
 18. Kovačević, D., 2000. *Visions of Greater Serbia: Local Dynamics and the Prijedor Genocide*. *Genocide Studies and Prevention: An International Journal*, 14(1), str. 105-123.
 19. Kromják, L., 2017. *Witnesses to Balkan Killing Fields: Identity, Trauma, and Remembrance in Anglophone Testimonies of Bosnian Americans*. Graz: University of Graz.
 20. Klass, D., Steffen E. M., 2018. *Introduction*. U: Klass, D., Steffen, E. M. *Continuing Bonds in Bereavement: New Directions for Research and Practice*. New York: Routledge. Str. 1-14.
 21. Ljubojević, A., 2022. *Walking the Past, Acting the Past? Peace March to Srebrenica Commemoration*. *Nationalities Papers*, 50(6), str. 1125-1142.
 22. Maddrell, A., 2013. *Living with the Deceased: Absence, Presence and Absence-presence*. *Cultural Geographies*, 20(4), str. 501-522.
 23. McCormick, L., 2015. *The Agency of Dead Musicians*. *Contemporary Social Science*, 10(3), str. 323-335.
 24. Medić, J., 2019. *Zločin nad djecom i maloljetnicima u Prijedoru od 1992. do 1994. godine*. *ČSP*, 2(1), str. 445-464.
 25. Mihajlović Trbovc, J., 2014. *Memory after Ethnic Cleansing: Victims' and Perpetrators' Narratives in Prijedor*. *Treatises and Documents: Journal of Ethnic Studies*, 27(72), str. 25-41.

26. Mujkanović, N., 2019. *Premeditated Crime: 197 Days in the Omarska and Manjača Concentration Camps*. Sarajevo: Slovo Bosansko.
27. Neuffer, E., 2002. *The Key to My Neighbor's House: Seeking Justice in Bosnia and Rwanda*. New York: Picador.
28. Pervanić, K., 1999. *The Killing Days*. London: Blake Publishing Ltd.
29. Ramet, S. P. (2008). *Serbia, Croatia and Slovenia at Peace and at War*. Zürich and Münster: LIT Verlag.
30. Semple, S., Brookes, S., 2020. Necrogeography and Necroscapes: Living with the Dead. *World Archaeology*, 52(1), str. 1–15.
31. Sheftel, A., 2011. Monument to the International Community, From the Grateful Citizens of Sarajevo: Dark Humour as Counter-memory in Post-conflict Bosnia-Herzegovina. *Memory Studies*, 5(2), str. 145-164.
32. Softić, A., 2016. *Obećani čas: Običaji bosanskohercegovačkih muslimana vezani za smrt*. Sarajevo: Zemaljski muzej.
33. Sorabji, C., 1989. *Muslim Identity and Islamic Faith in Sarajevo*. Cambridge: University of Cambridge.
34. Stutz Nilsson, L., 2018. From Here and to Death: The Archaeology of the Human Body. U: Robben, A. *A Companion to the Anthropology of Death*. Oxford: Wiley Blackwell. Str. 324-335.
35. Sudetic, C., 1998. *Blood and Vengeance: One Family's Story of the War in Bosnia*. New York: Penguin Books.
36. Šarić, M., 2012. *Keraterm*. Sarajevo: Zalihica.
37. Thompson, M., 1999. *Forging War: The Media in Serbia, Croatia, Bosnia and Herzegovina*. Luton: University of Luton Press.
38. Velić, Š., 2020. *Sačuvano od zaborava*. Sarajevo: Udruženje žrtava i svjedoka genocida.
39. Velikonja, M., 2009. *Titostalgia – A Study of Nostalgia for Josip Broz*. Ljubljana: Peace Institute.
40. Verdery, K., 1999. *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change. Colombia*: Colombia University Press.
41. Williams, H., 2004. Death Warmed up: The Agency of Bodies and Bones in Early Anglo-Saxon Cremation Rites. *Journal of Material Culture*, 9(3), str. 263-291.

Claudia Ukonu

Voditeljica rasta, UpLink, Svjetski gospodarski forum /

Growth Lead, UpLink, World Economic Forum

hello@claudiukonu.com

Primljeno / Received: 09. 07. 2025.

Prihvaćeno / Accepted: 06. 10. 2025.

AZIJSKO INOVACIJSKO GOSPODARSTVO POKREĆE RAST I GLOBALNE PROMJENE NA TRŽIŠTU¹

ASIA'S INNOVATION ECONOMY DRIVING GROWTH AND GLOBAL MARKET SHIFT

- Azija se sve više ističe kao globalni predvodnik u inovacijama, koristeći umjetnu inteligenciju, klimatske tehnologije i duboke tehnologije za poticanje održivosti i preoblikovanje industrija.
- Inovacijski ekosustavi diljem Azije omogućuju tehnološki potaknuta rješenja kroz suradnju, financijske inovacije i usklađene politike.
- Azijski pristup može poslužiti kao primjer, jer vlade, organizacije s misijom i inovativni poduzetnici zajedno rade na širenju inovacija.

S procijenjenom populacijom od 4,8 milijardi ljudi, Azija čini gotovo 60 % svjetskog stanovništva. Mnoge azijske zemlje ubrajaju se među svjetske lidere u inovacijama, a nekoliko ih se nalazi među 40 najboljih na Globalnom indeksu inovacija (GII).

Na cijelom kontinentu inovacije se promatraju kao strateški alat za otključavanje gospodarskog rasta, ubrzavanje tranzicija i oblikovanje novih tržišta.

Bilo da se radi o laboratorijima za politike u Tajlandu, koridorima čiste energije u Kini ili klasterima dubokih tehnologija u Singapuru i Tokiju, inovacije su sada čvrsto utkane u priču o gospodarskom razvoju Azije.

¹ Tekst je prijevod teksta objavljenog na zvaničnoj web-stranici Svjetskog gospodarskog foruma, dostupan na: https://www.weforum.org/stories/2025/06/asia-innovation-economy-driving-growth-global/?utm_source=whatsapp&utm_medium=social

- S engleskog jezika prevele i prilagodile: Aleksandra Hohnjec, mag. oec. i mr. sc. Jadranka Dorešić, dipl. oec. (fluence999@gmail.com; jadranka.doresic@gmail.com)

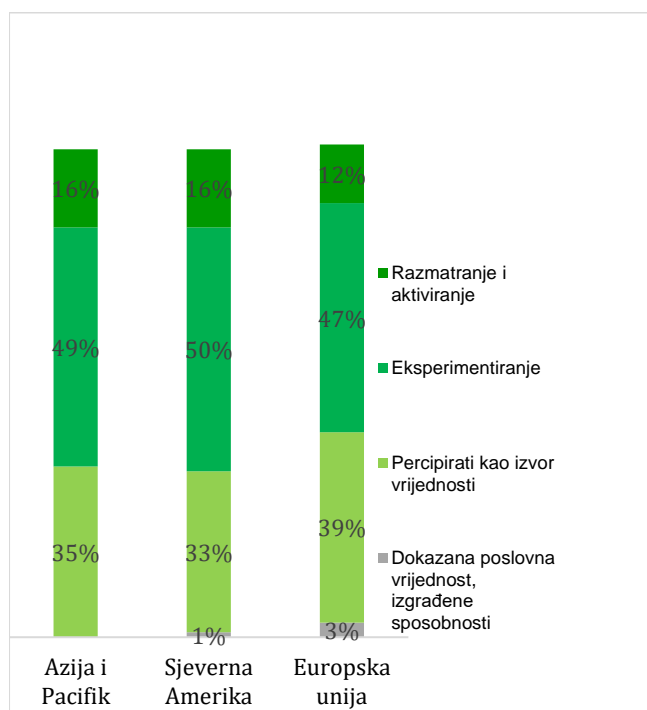
Iako se očekuje da će gospodarski rast Azije blago usporiti s 4,6 % u 2024. na 4,4 % u 2025., regija ostaje glavni pokretač globalne ekspanzije, unatoč geopolitičkim napetostima i neizvjesnostima u politikama.

Taj je zamah posebno izražen u sektorima povezanim s energetsom tranzicijom. Napredak u obnovljivim izvorima energije, povećanje učinkovitosti u graditeljstvu i izgrađenom okolišu, mobilnosti i poljoprivredi, kao i kružni pristupi u proizvodnji, mogli bi do 2030. godine donijeti do 4,3 bilijuna dolara prihoda.

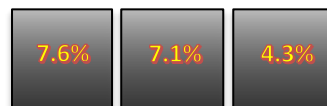
APAC nadmašuje Europu i izaziva sjevernoameričko vodstvo zahvaljujući poboljšanim ulaganjima u generativnu umjetnu inteligenciju

APAC smanjuje jaz u području generativne umjetne inteligencije u odnosu na Sjevernu Ameriku...

... i snažno je ulagao kako bi unaprijedio resurse i talente

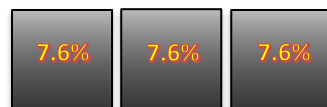

% GODIŠNJEG PRIHODA ULOŽEN U DIGITALNE TEHNOLOGIJE I GAI U 2023.

Azija i Pacifik **Sjeverna Amerika** **Europska Unija**

% ZAPOSLENIKA S PUNIM RADNIM VREMENOM TRENUTNO UKLJUČENIH U RAD NA DIGITALNIM TEHNOLOGIJAMA I GENERATIVNOJ UMJETNOJ INTELIGENCIJI

Azija i Pacifik **Sjeverna Amerika** **Europska Unija**

Izvori: BCG APAC anketa o generativnoj umjetnoj inteligenciji 2024.; BCG BFF anketa 2024.; BCG analiza.

Slika: BCG

Azijsko-pacifička regija sve se više pozicionira kao globalni lider u području generativne umjetne inteligencije.

Kako ulazimo u Inteligentno doba, val umjetne inteligencije omogućuje Aziji da preskoči faze razvoja i zakorači u novo doba inovacija, preoblikujući industrije, tržišta rada i tokove ulaganja neviđenom brzinom. Od logistike potpomognute umjetnom inteligencijom do prediktivnih klimatskih tehnologija, svjedočimo kako startupi osmišljavaju nova rješenja prilagođena lokalnoj otpornosti s globalnom relevantnošću.

Investicijski krajolik Azije

Otpriblike 50 % tehnologija potrebnih za postizanje neto nulte emisije do 2050. još nije razvijeno. Kako bi se to ostvarilo, put prema održivoj budućnosti morat će biti popločan inovacijama. Poduzeća u ranoj fazi razvoja, iako često percipirana kao rizična i kapitalno zahtjevna, igrat će ključnu ulogu. Za uspjeh će biti potrebno više od samog financiranja. Uspjeh ovih poduzeća uvelike će ovisiti o strpljivom kapitalu, poticajnim regulatornim okvirima i, u nekim slučajevima, razvoju dosad neiskorištenih sektora.

„Sistemska inovacija u Aziji ovisit će o rušenju izoliranih pristupa – integriranju klimatske tehnologije, politike, financija i lokalnog poduzetništva u skalabilne ekosustave koji istovremeno služe gospodarskim i okolišnim ciljevima. [...] Da bi klimatska ulaganja prerasla iz izoliranih projekata u istinsku izgradnju ekosustava, potrebni su nam katalitički kapital koji smanjuje rizik ranih inovacija, poticajni regulatorni okviri usklađeni s ciljevima regionalnog razvoja te snažnija prekogranična suradnja.“

— Jasandra Nyker, glavna partnerica, Saja Climate Partners

Diljem Azije, ulagači se već okreću ovoj stvarnosti. Tradicionalne industrije u fokusu, poput tehnologije, medija i telekomunikacija, ustupaju mjesto deep techu i hard techu², osobito na tržištima poput Kine, gdje se inovacije vođene znanošću ubrzano usmjeravaju prema primjeni.

„Kao venture kapitalist, primjećujem izražen strateški zaokret u fokusu ulaganja diljem regije – od TMT/platformskih modela prema sektorima deep techa i hard techa, a ta tranzicija se osobito ubrzala od 2020. godine. Osim obilne dostupnosti kapitala, privlačnost regije leži i u pristupu snažnim

² *Deep tech* označava tehnologije koje se temelje na znanstvenim otkrićima i dubokim tehnološkim inovacijama (npr. umjetna inteligencija, kvantno računarstvo, biotehnologija). *Hard tech* obuhvaća fizičke, inženjerski zahtjevne tehnologije poput robotike, napredne proizvodnje i poluvodiča.

proizvodnim opskrbnim lancima. Ta je prednost omogućila tvrtki Gasgene da uspostavi svoj prvi pilot pogon u samo šest mjeseci, s kapitalnim izdacima nešto većim od 2 milijuna dolara.“

— Dr. Yang Xu, financijski direktor i suosnivač, Nanjing Gasgene Biochemical Technology Co., Ltd, potpredsjednik, BioTrack Capital, UpLink Top Innovator

Ove promjene u tokovima kapitala potiču ulagače da preispitaju svoje strategije - ne samo u smislu sektora i geografskih područja, već i uloge koju imaju u izgradnji inovacijskih ekosustava. Carlo Chen-Delantar, voditelj ESG-a i partner u Gobi Partners, VC tvrtki usmjerenoj na Aziju, objašnjava: „Razvijamo našu investicijsku tezu kako bismo podržali osnivače koji grade na sjecištu inteligencije, utjecaja i uključenosti - i usidruju ekosustave koji omogućuju tim inovacijama da se šire preko granica.“

Ekosustavi kao pokretači skalabilnih inovacija

Kako se investicijske strategije mijenjaju, raste i prepoznavanje ključne uloge koju ekosustavi imaju u podršci inovacijama u ranoj fazi razvoja. Diljem Azije, akceleratori, korporativni partneri i organizacije vođene misijom sve više surađuju kako bi premostili praznine u financiranju, infrastrukturi i pristupu tržištu. To je osobito izraženo u sektorima povezanim s tranzicijom prema održivosti.

„Diljem Azije svjedočimo porastu inovacija u području čiste energije. Klimatski fintech integrira se u opskrbne lance i izvozno financiranje u jugoistočnoj Aziji, dok zeleni obveznički instrumenti otključavaju kapital za projekte. Virtualne elektrane i pilot-projekti pametnih mreža u Singapuru i Tokiju uravnotežuju potražnju u stvarnom vremenu, dok modularne solarne mikromreže u Bangkoku i Jakarti donose električnu energiju zajednicama s nedovoljnom elektrifikacijom.“

— Jie Xiao, glavni direktor, New Energy Nexus China

Ove inovacije ne nastaju izolirano. One odražavaju integrirane ekosustave koji povezuju lokalno poduzetništvo, financijske inovacije i regionalnu suradnju - pozicionirajući Aziju kao pokretačku snagu u oblikovanju budućnosti ulaganja u inovacije i održivog rasta. Dok svijet ubrzano nastoji ostvariti klimatske i razvojne ciljeve, Azija služi kao primjer kako se inovacije mogu skalirati kroz suradnju i dugoročnu predanost. Kako inovacije nastavljaju preoblikovati industrije i otvarati nova tržišta, put naprijed zahtijeva još dublju suradnju između kapitala, politika i poduzetništva.

Dodaci / Contributions

Mr. sc. Adela Nurković-Kulenović

Univerzitet u Sarajevu (BiH) / University of Sarajevo (BiH)

Centar za istraživanje i razvoj / Research and Development Centre

adela.nurkovic-kulenovic@unsa.ba

**IZ CIKLUSA „SVIJETLI DODIRI DUŠE”¹
AUTORICA SLIKA: ADELA NURKOVIĆ-KULENOVIĆ**

**FROM THE SERIES „SVIJETLI DODIRI DUŠE“
PAINTINGS BY: ADELA NURKOVIĆ-KULENOVIĆ**

¹ Slike “*U središtu duše*”, “*Na raskršću*” i “*Sloboda*” dio su ciklusa „*Svijetli dodiri duše*”, koji autorica doživljava kao lični dnevnik slikarskih trenutaka. One su vizualni tragovi unutrašnjih procesa, podsjećanja, duhovnih prepoznavanja i dijaloga sa samom sobom. Kroz ekspresivnu upotrebu boje, umjetnica ne stvara naraciju s vanjskim motivima, već priču koja se razvija iznutra – iz emotivnog impulsa, iz života koji osjeća, promišlja i bilježi.

Na slici *U središtu duše* prikazana je figura uronjena u intenzivan koloristički vrtlog. Smještena u središte platna, lebdi među crvenim, sivim, bijelim i naročito plavim plohama. Plava boja ovdje dominira, simbolizira nebo koje se spušta i dodiruje unutrašnje biće. Arhitektonski oblici stvaraju osjećaj dubine, dok figura postaje simbol lične čvrstoće u prostoru neizvjesnosti. Ova slika otkriva emotivnu gustoću i krhkost, ali i snagu opstanka.

Slika *Na raskršću* donosi figuru koja se nalazi na granici preobrazbe, između onoga što ostaje i onoga što dolazi. Neki dijelovi njenog tijela kao da nestaju, ali iznutra izvire nova vitalnost. Ona prikuplja vlastite fragmente, sabire snagu i u tišini prostora postaje hrabro biće koje korača kroz unutrašnji haos. To je trenutak istine, gdje figura prepoznaje sebe kao cjelinu uprkos gubicima. Kompozicija odiše introspektivnom napetošću i stabilnošću usmjerenom ka budućnosti.

Slika *Sloboda* prikazuje figuru koja jasno postoji – bijela, ali prožeta odsjajima svih boja koje je okružuju. Smještena u središte dinamične kompozicije, djeluje oslobođeno, ali odlučno. Njen veliki prst snažno gura žuti točak – simbol pokreta, izbora ili lične odluke. To nije nasilan čin, već čin usmjerenja i hrabrosti. Iza figure pruža se apstraktno prikazana ulica, ispunjena plohama u plavim, crvenim i sivim tonovima, koje unose energiju, ali i slojevitost prostora. *Sloboda* je ovdje prikazana kao stanje svijesti koje dozvoljava pokret, ali i zadržava središnju tačku identiteta.

Slika 1: *U SREDIŠTU DUŠE*, akrilik na platnu, 100x120

Ove tri slike svjedoče o potrebi da se životna iskustva, osjećaji i sjećanja pretoče u vizualni jezik. One nastaju bez unaprijed zacrtanih formi – iz impulsa, iz dijaloga između umjetnice i platna, kista i boje. Svaka slika je trag onog što je prethodilo, ali i onog što tek dolazi. Iako različite po strukturi i izrazu, zajedno čine pulsirajući emotivni tok, zapis duše u boji.

Slika 2: *NA RASKRŠĆU*, akrilik na platnu, 100x100

Slika 3: *SLOBODA*, akrilik na platnu, 100x100

UPUTE ZA AUTORE

Časopis *Pregled* je jedan od najstarijih časopisa u Bosni i Hercegovini koji, sa kraćim i dužim prekidima, izlazi od 1910. godine.

Časopis *Pregled* afirmira stvaralaštvo naučnih radnika Univerziteta u Sarajevu kao i drugih istraživača iz oblasti društvenih i humanističkih nauka. Prioritet se ogleda u naučnom pristupu teorijske elaboracije savremenih socijalnih, ekonomskih, pravnih i političkih procesa u Bosni i Hercegovini ali i svijetu. Časopis pruža mogućnost naučnoj, književnoj, kulturnoj, društvenoj i ekonomskoj javnosti da prezentira bosanskohercegovačke i evropske kulturnohistorijske tokove i protivvrječnosti.

Pozivamo autore da dostavljaju svoje radove i priloge koji sadržajem odgovaraju osnovnim tematskim opredjeljenjima *Pregleda*. U časopisu objavljujemo tekstove koji podliježu anonimnoj recenziji.

U časopisu se objavljuju sljedeće kategorije tekstova:

Članci:

- izvorni naučni rad;
- prethodno saopćenje;
- pregledni naučni rad;
- stručni članak;

Pogledi i mišljenja

- eseji

Osvrti i prikazi:

- izlaganja sa naučnih i stručnih skupova;
- osvrti;
- prikazi;
- prilozi;
- prijevodi.

Da bi bili objavljeni u časopisu, tekstovi trebaju biti oblikovani prema sljedećim uputama:

Oblikovanje teksta

1. dokument pohraniti u programu MS Word (*.doc ili .docx format);
2. stranica standardne veličine (A 4);
3. single prored za cijeli rad;
4. font Times New Roman, 12 pt;
5. margine 2,5 cm;
6. ne koristiti nikakve stilove;
7. ne uređivati zaglavlje (Header) niti podnožje (Footer) dokumenta;
8. obavezno brojčano označiti stranice.

Struktura rada

1. ime i prezime autora/ice i profesija;
 2. naziv institucije u kojoj radi;
 3. e-mail adresa autora/ice;
 4. naslov rada na bosanskom/hrvatskom/srpskom i engleskom jeziku;
 5. sažetak (do 250 riječi u trećem licu) i ključne riječi na bosanskom/hrvatskom/srpskom i engleskom jeziku;
 6. spisak korištene literature.
- Kada autori elaboriraju pojedine segmente nekog problema, tekstovi trebaju sadržavati koncizne podnaslove;
 - U slučajevima kada se koriste kratice i simboli, uz rad moraju obavezno biti priložena objašnjenja;
 - Kada rad sadrži ilustracije, fotografije, grafikone, tabele i sl., iste moraju biti numerisane i sa navedenim izvorom iz kojeg su preuzete;
 - Obim rada je ograničen do **šesnaest (16) stranica teksta**, uključujući sve dijelove rada;
 - Sažetak rada treba sadržavati opći prikaz teme, metodologiju rada, rezultate i zaključak;
 - Ključne riječi trebaju sadržavati bitne pojmove koji se pojavljuju u tekstu, ali ne opće i preširoke pojmove;
 - U radovima će se poštovati jezik autora (bosanski, hrvatski ili srpski), kao i pismo teksta (latinica ili ćirilica);
 - Dostavljeni tekstovi trebaju biti lektorisani.

Svaki autor treba dostaviti izjavu da je rad autorsko djelo i da nije prethodno objavljen, niti će biti ponuđen drugom časopisu na objavljivanje, uz saglasnost da rad može biti dostupan u slobodnom pristupu u međunarodnim bazama podataka u kojima je časopis indeksiran i na veb-stranicama Univerziteta u Sarajevu i ***Pregleda: časopisa za društvena pitanja***.

Bez navedenih elemenata nijedan rad neće biti objavljen.

Molimo autore/ice da se u radovima pridržavaju jednog sistema navođenja i citiranja.

Na kraju rada se navodi numerisan spisak korištene literature poredane abecednim redom po prezimenu autora, odnosno naslovu anonimne publikacije u kojem se vrši selekcija izvora (na monografije, časopise, zbornike, arhivsku građu, veb-stranice i sl.). Ukoliko se navodi više radova jednog autora, radovi se navode hronološkim redom.

Navodimo primjere za navođenje literature na kraju rada korištenjem jedne varijante harvardskog sistema citiranja:

Knjige:

- Knjige sa jednim autorom:
Imamović, M., 2008. *Knjige i zbivanja*. Sarajevo: Magistrat.
- Knjige sa dva autora:
Hartman, K., Ackermann, E., 2004. *Searching and Researching on the Internet and World Wide Web*. 4 izd. Franklin: Beedle & Associates Inc.
- Knjige sa tri autora:
Lasić-Lazić, J., Laszlo, M., Boras, D., 2008. *Informacijsko čitanje*. Zagreb: Zavod za informacijske studije.
- Knjige sa više od četiri autora:
Talović, M. et al., 2011. *Notacijska analiza u nogometu*. Sarajevo: Fakultet sporta i tjelesnog odgoja.

Poglavlje u knjizi:

Šunjić, M., 1996. Odnosi Bosne i Venecije u vrijeme vladavine Tvrtka I. U: Šunjić, M. *Bosna i Venecija (odnosi u XIV i XV st.)*. Sarajevo: HKD Napredak. Str. 53-79.

Elektronske knjige:

Pušina, A., 2014. *Stil u psihologiji: teorije i istraživanja*. [e-knjiga] Sarajevo: Filozofski fakultet. Dostupno na: http://www.ff-eizdavastvo.ba/Books/Stil_u_psihologiji_teorije_i_istrazivanja.pdf [25. 09. 2014.].

Naučni i stručni rad u zborniku ili zbirci radova:

Dizdar, S., 2010. Slika stanja Bolonjskog procesa u Bosni i Hercegovini. U: Mitrović, P. ur. *Zbornik radova sa međunarodnih okruglih stolova o implementaciji Bolonjskog procesa u Federaciji Bosne i Hercegovine*. Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke/znanosti, str. 13-61.

Članak u časopisu:

Grubiša, D., 2011. Politološke dvojbe u Europskoj uniji: potraga za određenjem. *Politička misao*, 48 (2), str. 61-90.

Veb-stranice:

Šarčević, A., 2012. *Socijalna moć uma*. [online] Dostupno na: <http://www.academia.edu/2926123/_Socijalna_moc_uma_-_Recenzija_Abdulah_Sarcevic> [25. 09. 2014.].

Radove slati na adresu izdavacka.djelatnost@unsa.ba
Kontakt: Fuada Muslić-Haseta, prof., Sekretar Redakcije
Tel: 00 387 33 565-122
www.pregled.unsa.ba

Univerzitet u Sarajevu, Redakcija časopisa *Pregled*
Obala Kulina bana 7/II, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina

GUIDELINES FOR AUTHORS

Pregled is among the oldest periodical in Bosnia and Herzegovina that, taking into considerations longer and shorter hiatuses, has been published since 1910.

Pregled is a periodical that promotes creative capacity of University of Sarajevo scholars and of other scholars from fields of social sciences and humanities as well. The priority reflects in the scientific approach to the theoretical working out in details of social, economic, legal and political processes, both in Bosnia and Herzegovina and the world. The periodical offers a possibility to the scientific, literary, cultural, social and economic public to present Bosnian-Herzegovinian and European culture-historical developments and clashes.

We hereby use this opportunity to invite authors to submit their papers and contributions conforming to the *Pregled's* basic thematic orientation. Texts published in the journal have been subject to anonymous review.

The following text categories are published in the periodical:

Articles:

- original scientific papers;
- preliminary notes;
- reviewed scientific paper;
- professional/vocational article;

Views and opinions

- essays

Reviews:

- presentations from scientific and professional/expert conferences;
- reviews;
- contributions;
- translations.

To be published in the periodical, texts are expected to meet fully the following guidelines:

Basic Formatting:

1. Articles should be saved in MS Word software either as a *.doc or *.docx file;
2. Paper setting: A 4 (21,59 x 27,94 cm)
3. Line spacing set to 1 throughout the document;
4. 12 point Times New Roman font;
5. Margins set to 2,54 cm.;
6. Use of any other formatting styles is forbidden;
7. Use of any other headers and footers is forbidden;
8. All pages of the entire manuscript ought to be serially numbered.

Body of the paper:

1. Author's name, surname and vocation;
 2. Name of the institution where the author works;
 3. Author's email address;
 4. Article's title in Bosnian/Croatian/Serbian and English language;
 5. Summary of approximately 250 words (in English and third person) and a keyword list in Bosnian/Croatian/Serbian and English;
 6. Reference list.
- When working in details certain segments of some issue, that bodies of text should fall under precise subheadings;
 - Abbreviations and symbols, if used, ought to be accompanied with corresponding explanations;
 - If used, illustrations, photographs, charts, tables etc. ought to be serially numbered and have clearly referenced their sources;
 - The required paper length is **16 (sixteen) pages**, including each and every part;
 - Article's summary should present general overview of the subject, used methodology, obtained results and conclusion;
 - Keywords ought to be essential terms appearing in the text, excluding the overly general or broad ones;
 - Author's choice of language (Bosnian/Croatian/Serbian) and script (Latin or Cyrillic) will be adhered in articles;
 - Submitted papers ought to be proofread.

Each author is obliged to submit a statement reading that submitted paper is an original previously unpublished authorship work, nor that it will be offered to any another journal for publishing. The author also gives consent that his work may be freely accessible in the international databases in which the journal is indexed and on the University of Sarajevo and *Pregled: Periodical for Social Issues'* appropriate websites.

Papers violating any part of the aforestated guidelines shall be rejected.

We kindly ask the authors to adhere to single quoting and citation system.

At the paper's end, a numbered list of used literature, sorted alphabetically by author's surname, i.e. the title of an anonymous publication, where sources are not selected per sources (monographs, journals, proceedings, archives, web pages, etc.) should be listed. If more than one author is cited, the works are to be listed chronologically.

Here some references examples at the paper's end are given using a Harvard citation's variant:

Books:

- Books with single author:
Imamović, M., 2008. *Knjige i zbiljanja*. Sarajevo: Magistrat.
- Books with two authors:
Hartman, K., Ackermann, E., 2004. *Searching and Researching on the Internet and World Wide Web*. 4 izd. Franklin: Beedle & Associates Inc.
- Books with three authors:
Lasić-Lazić, J., Laszlo, M., Boras, D., 2008. *Informacijsko čitanje*. Zagreb: Zavod za informacijske studije.
- Books with four or more authors:
Talović, M. et al., 2011. *Notacijska analiza u nogometu*. Sarajevo: Fakultet sporta i tjelesnog odgoja.

Book chapters:

Šunjić, M., 1996. Odnosi Bosne i Venecije u vrijeme vladavine Tvrtka I. U: Šunjić, M. *Bosna i Venecija* (odnosi u XIV i XV st.). Sarajevo: HKD Napredak. Str. 53-79.

E-books:

Pušina, A., 2014. *Stil u psihologiji: teorije i istraživanja*. [e-knjiga] Sarajevo: Filozofski fakultet. Dostupno na: http://www.ff-eizdavastvo.ba/Books/Stil_u_psihologiji_teorije_i_istrazivanja.pdf [25. 09. 2014.].

Scientific and vocational papers in a Book of Proceedings or Collection:

Dizdar, S., 2010. Slika stanja Bolonjskog procesa u Bosni i Hercegovini. U: Mitrović, P. ur. *Zbornik radova sa međunarodnih okruglih stolova o implementaciji Bolonjskog procesa u Federaciji Bosne i Hercegovine*. Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke/znanosti, str. 13-61.

Journal articles:

Grubiša, D., 2011. *Politološke dvojbe u Europskoj uniji: potraga za određenjem*. *Politička misao*, 48 (2), str. 61-90.

Web-sites:

Šarčević, A., 2012. *Socijalna moć uma*. [online] Dostupno na: http://www.academia.edu/2926123/_Socijalna_moc_uma_-_Recenzija_Abdulah_Sarcevic [25. 09. 2014.].

Articles should be submitted by email to izdavacka.djelatnost@unsa.ba.

Contact person: Fuada Muslić-Haseta, Grad. Eng. Lit., Editorial Board Assistant
Tel. 00 387 33 565 122

www.pregled.unsa.ba

University of Sarajevo, **Pregled: Periodical for Social Issues** Board of Editors
Obala Kulina bana St., 7/II, 71000 Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

